

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
LƏNKƏRAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**“MÜASİR TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQ OLUNMASININ
TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİ” MÖVZUSUNDA GƏNC
TƏDQİQATÇILARIN RESPUBLİKA
ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ**

M A T E R İ A L L A R I

Lənkəran- 24 dekabr, 2019-cu il

“Lənkəran Dövlət Universiteti təhsil və elm ocağı olmaqla, həm də bölgənin böyük mədəniyyət mərkəzidir”.

*Heydər Əliyev,
Ümummilli lider*

“Biz bütün dünyada gedən prosesləri bilirik, izləyirik və ölkəmiz üçün ən məqbul variantı seçməklə təhsilimizin səviyyəsini artırmalıyıq”.

*İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti*

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

- Natiq İbrahimov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin rektoru vəzifəsini icra edən, professor
- Nihan Əliyev** - Bakı Dövlət Universitetinin Tətbiqi analizin riyazi üsulları kafedrası, professor
- Mikayıl Məhərrəmov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin rektorunun müşaviri, professor
- Məsud Məmmədov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin professor - məsləhətçisi, professor
- Rafiq Novruzov** - Bakı Slavyan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, professor
- Yusif Qasimov** - Azərbaycan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, professor
- Ədalət Axundov** - AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun şöbə müdiri, professor
- Telman İmanov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat və innovativ idarəetmə kafedrasının müdiri, professor
- Arif Məmmədov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin Tarix və onun tədrisi metodikasına kafedrası, professor
- Yaqub Qəribov** - Bakı Dövlət Universitetinin Fiziki coğrafiya kafedrasının müdiri, professor
- Vidadi Bəşirov** - Azərbaycan Dillər Universitetinin pedaqogika kafedrası, dosent
- Kamran Kazımov** - Lənkəran Dövlət Universitetinin Sosial məsələlər üzrə prorektoru, dosent
- Elvin Əliyev** - Lənkəran Dövlət Universitetinin Elm şöbəsinin müdiri, Tədqiqat işləri və innovasiyalar üzrə prorektor vəzifəsini icra edən, dosent
- Ayəddin Əliyev** - Lənkəran Dövlət Universitetinin İbtidai təhsil və məktəbəqədər təlim kafedrasının müdiri, dosent
- Ülkər Babayeva** - Lənkəran Dövlət Universitetinin Elm şöbəsinin elmi işlər üzrə böyük mütəxəssisi (məsul katib)

MÜNDƏRİCAT

RİYAZİYYAT VƏ TƏBİƏT BÖLMƏSİ

1.	Ağayev Ziyafət, Bağırova Aytən Təbii zona və landşaft bölməsi üzrə anlayışların proqram və dərliklərdə qoyuluşu.....	11
2.	Ağayev Ziyafət, Əlizadə Kamran Coğrafiya fənninin tədrisi prosesində ənənəvi və fəal təlim metodları.....	12
3.	Ağayev Ziyafət, Rəhimov Mirtəhmasib Müasir təhsil sistemində “Coğrafi təbəqə” mövzusunun tədrisinin pedaqoji və psixoloji əsasları.....	13
4.	Bağıyev Vaqif, Əliyeva Mahirə, Abasova Üliyyə Mo-V-O katalizatorunun turşu xassələrinin propilenin oksidləşmə reaksiyasında aktivliyinə təsiri.....	14
5.	Bağıyev Vaqif, İsmayılova Vüsalə Metanolun hidrogenə buxar fazalı çevrilmə reaksiyasının termodinamiki tədqiqi.....	15
6.	Əhmədov Saleh, Mehdiyev Abbas, Namazov Asif Parametrdən asılı dörd tərtibli diferensial operatorun Qrin funksiyasının qiymətləndirilməsi.....	16
7.	Əhmədov Saleh, Tağıyev Hikmət Bir sərhəd məsələsinin xarakteristik determinantının sıfırlarının asimptotikası haqqında.....	18
8.	Əhmədova Gülnarə, Məmmədova Gülnarə Lənkəran vilayətinin Dördüncü dövr çöküntülərinin litoloji fasial tərkibinin paleocoğrafi təhlili.....	19
9.	Əzizov Sənan, Babayeva Humay Coğrafiyanın tədrisində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi.....	21
10.	Əzizov Sənan, Əmənöv Qalib Lənkəran təbii vilayətinin landşaftlarının formalaşmasının coğrafi səciyyəsi.....	23
11.	Əzizov Sənan, Məmmədli Peyman Coğrafiyanın tədrisində sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin aparılması metodikası.....	24
12.	Əzizov Sənan, Sadıqov Şahin Coğrafiya fənninin tədrisində müşahidələrin aparılması yolları.....	26
13.	Həbibov Şakir, Əliyeva Könül Riyaziyyat dərslərində müəllimin şagirdə köməyinin diferensiyası.....	27
14.	Həmidov Ruslan İnformatika dərslərində layihənin hazırlanması mərhələləri.....	28
15.	Hüseynov İsa, Mehdizadə Könül Kimya fənninin tədrisində təlim formalarının tətbiqi və nəticəsi.....	30

16.	Hüseynov Məmmədhüseyn, Axundova İlahə Biologiya dərslərində bitkilər aləmi ilə əlaqəli mövzuların tədrisində tibbi biliklərin tədrisi yolları.....	31
17.	Hüseynov Məmmədhüseyn Lənkəran – Astara bölgəsində çay bitkisinin(<i>Camellia sinensis</i> (L) Kuntze) genefondu.....	33
18.	İbrahimov Nətiq, Yaqub Qabil, Fərzəliyeva Ülkər Xüsusi qradiyent hədlili xətti qeyri-stasionar kvazioptika tənliyi üçün biroptimal idarəetmə məsələsinin həllinin varlığı və yeganəliyi haqqında.....	34
19.	Qədirova Gülbəniz, Mikayılova Samirə Məntiqi təfəkkürün inkişafında problemlili sxemlərin rolu.....	35
20.	Qəribov Yaqub, Abbasova Səadət - Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı alçaq və ortadağlığın dağ-meşə, meşə-çəmən landşaftlarının kosmik üsullarla tədqiqi.....	37
21.	Qəribov Yaqub, Salayev Samir Lənkəran təbii vilayətinin müasir landşaftlarının transformasiyasında antropogen amillərin rolu.....	38
22.	Quliyev Allahşükür Faktorizasiya üsulu ilə parabolik tip tənlikdən kəsir tərtib törəməli tənliyin fundamental həllinin alınması.....	40
23.	Məmmədova Gülnarə, Əkbərova Aygün Böyük Qafqazda iqlimin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	41
24.	Məmmədova Gülnarə, Ələkbərova Qələmnaz, Məhərrəmovə Arzu Qızılağac körfəzinin faunası.....	43
25.	Məmmədova Gülnarə, Məlikov Səid Təlim vasitələrinin coğrafiyanın tədrisi prosesində rolu.....	44
26.	Məmmədova Gülnarə, Orucov Rakif Xəritə və digər kartoqrafik biliklərin mənimsənilməsi prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin elmi-pedoqoji xüsusiyyətləri.....	46
27.	Mirzəyev Ruslan Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda aqroparkların yaradılması.....	47
28.	Niftullayeva Şəbinə Zolaqda qarışıq tip tənlik üçün zəruri şərtlər.....	49
29.	Paşayev Nəhid, Həbibova Arəstə Hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyi üçün Neyman sərhəd şərtli bir tərs məsələ haqqında.....	50
30.	Paşayev Nəriman, Ələskərzadə İsmayıl Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonunda çayçılığın müasir regional inkişaf meylləri.....	51
31.	Salayeva Nərimin Kardiomiopatiya diaqnozlu pasientdə gla geninin biokimyəvi və molekulyar genetik analizi.....	53
32.	Şahverdiyev Murad Çay bitkisinin (<i>Camellia sinensis</i> (L.)Kuntze) <i>ex situ</i> şəraitində temperatur amilinə qarşı münasibəti.....	54
33.	Şəmmədov Ramiz, Abdullayeva Sədaqət Biologiya dərslərində innovativ metodların tətbiqi.....	55

34.	Şəmmədov Ramiz, Bayramzadə Nərgiz Sinifdənkənar işlərdə yerli floranın nadir nümayəndələrinin öyrədilməsinin əsas yolları.....	56
35.	Şəmmədov Ramiz , Cavadova Aytac - Lənkəran ərazisində bitən bir sıra efir yağlı bitkilərin genetik müxtəlifliyi.....	57
36.	Tağıyev Allahverdi Qlobal iqlim dəyişmələri və buna qarşı mübarizə tədbirləri.....	58
37.	Абасова Ульвия Исследования процесса получения бис-фениловых эфиров из полихлорсодержащих 2,5 дигидрофуранов-2 и фенила.....	59
38.	Алиев Гошгар, Абасова Ульвия Компьютерное моделирование процесса газофазного каталитического окисления метанола в муравьиную кислоту.....	60
39.	Алиев Нихан, Ахмедов Рамиз Об одной граничной задаче для обыкновенного дифференциального уравнения первого порядка с непрерывно меняющимся порядком производной.....	61
40.	Мусаева Матанат Информативные свойства параметров моделей управления.....	63
41.	Султанова Вусаля, докторант Решения Коши и граничная задача для уравнения дискретного аддитивного и дискретного мультипликативного производного первого порядка.....	64
42.	Babayeva Ulkar Dynamics and current state of demographic indicators of the population in the Lerik region.....	65

İQTİSADİYYAT, AQRAR VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ BÖLMƏSİ

43.	Babayev Xalıqverdi, Babayeva Ülkər Əhəngli gübrələrin deqradasiyaya uğramış torpaqların turşuluğuna və çay bitkisinin məhsuldarlığına təsiri.....	67
44.	Bədəlov Əlixan, Kərimli Nicat Müəssisədə maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının taktiki və strateji vəzifələri.....	68
45.	Bədəlov Əlixan, Qasımov Dəyanət Dolayı vergilər, onun üstün və mənfi cəhətləri.....	70
46.	Bədəlov Əlixan, Şahbazova Lalə Müəssisələrdə vergilərin ödənilməsi üzrə hesablaşmaların auditinin aparılması.....	71
47.	Bədəlov Əlixan, Təhməzov Murad Daxili auditin vəzifələri və dünya ölkələrində daxili auditin formaları.....	73
48.	Bədəlov Əlixan, Talıbzadə Aysel Maliyyə mexanizminin vəzifələri və sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi.....	74

49.	Cahangirov Mühəndis Lənkəran-Astara regionunda yetişdirilən çay yarpağından alınan ekstraktın fiziki-kimyəvi xassələrinin hidromoduldan asılılığı.....	75
50.	Calalov Azər Voltamperimetrik analiz üsulu ilə tərəvəzlərdə toksiki ağır metalların təyini.....	77
51.	Ələkbərov Rövşən, Baxsızadə İbrahim Maliyyə risklərinin yaranma mənbələri və formaları.....	79
52.	Ələkbərov Rövşən, Səmədzadə Elnur Müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirmə formaları.....	80
53.	Əliyeva Gülbəniz, Babazadə Şahanə Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının optimallaşdırılması yolları.....	82
54.	Əliyeva Gülbəniz, Cümşüzdadə Şahanə İnnovasiyalı iqtisadiyyatın əsas problemləri.....	85
55.	Əliyeva Gülbəniz, Əsədov İrfan Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən layihələr.....	87
56.	Əliyeva Gülbəniz, Əzizzadə Əziz Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri.....	88
57.	Hüseynov Tahir İri buynuzlu heyvanlarda nekrobakteriozun profilaktikası.....	89
58.	Məmmədov Murad Təbii resursla zəngin ölkələrin diversifikasiya təcrübəsi.....	90
59.	Mirzəyev Fərhad, Quliyev Rafiq, Şəbiyeva Züleyxa İqtisadi-ekoloji tənzimlənmənin metodoloji aspektlərinə dair.....	92
60.	Mirzəyev Natiq, Əhədova Nübar Müəssisələrdə investisiya aktivliyinin stimullaşdırılması məsələləri.....	93
61.	Mirzəyev Natiq, Qurbanova Nigar Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri.....	95
62.	Paşayev Tofiq, Məmmədov Zahid Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunmasında informasiyanın rolu.....	96
63.	Rəhimli Həsən Akademik kapitalizmin təşəkkülü və müasir postmodernist universitetlərdə elmin funksiyası.....	98
64.	Səlimov Hikmət Aqrar sektorun inkişafında kooperativlərin fəaliyyətinin modern inkişaf yolları.....	100
65.	Yusifov Maarif, Məmmədova Ülviyyə Açıq şəraitdə şirin bibərin becərilməsində gübrələrin rolu.....	103

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ BÖLMƏSİ

66.	Abbas Mirhüseyn, Canızadə Pehman Ş.İ.Xətayi yaradıcılığında insan duyğularını əks etdirən məhəbbət lirikasının tədrisi.....	105
67.	Abbas Mirhüseyn, Kazımova Səidə Lirik növün digər növlərdən fərqli xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi.....	106

68.	Abbas Mirhüseyn, Kərimli Aytac Metonomiya bədii dildə mənanı qüvvətləndirən məcaz növlərindən biri kimi.....	107
69.	Ağazadə Yədulla, Əskərov Dəyanət “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının poetik sistemi.....	109
70.	Ağazadə Yədulla, Məmmədşad Xəyalə Seyid Əzim Şirvaninin mənzum hekayələrində multikultural dəyərlər	110
71.	Bünyadova Aynur Su komponentli substantiv frazeoloji vahidlərin polisemiyası.....	112
72.	Cabarova Arzu, Hüseynova Gülxar Xarici dil dərslərində kompüterin tətbiqinə qoyulan tələblər.....	113
73.	Cavadova Yeganə, Əhmədova Səadət İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisi.....	114
74.	Cavadova Yeganə, Əliyeva Aybəniz İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyası	115
75.	Cavadova Yeganə, Məmmədova Sevinc İngilis dilində sual cümlələrinin tədrisi.....	117
76.	Dənziyeva Könül, Cəfərli Həzrət Orta ümumtəhsil məktəblərində ismin adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik hallarının fərqləndirilməsi yollarının tədrisi	118
77.	Dənziyeva Könül, Tağızadə Ülvü Orta ümumtəhsil məktəblərində qoşmanın omonimliyinin tədrisi yolları.....	120
78.	Əliyev Ayəddin, Qafarlı Asiman İbtidai siniflərdə rəbitəli nitq üzrə işin məzmunu.....	122
79.	Əliyev Əlirza, İsmayilov Amid Azərbaycan dili təlimində ümumiləşdirmənin nəzəri əsasları və ümumiləşdirici dərslərin anlayışı.....	123
80.	Əliyeva Sevr Reklam işində metonimiyənin istifadəsi və təsiri.....	125
81.	Əliyeva Ülvüyyə Kommunikativ dil təlimi.....	126
82.	Feyziyeva Ruxsara, Əhmədov İsmət Orfoqrafiya təliminə verilən tələblər.....	128
83.	Feyziyeva Ruxsara, Əlizadə Məhəmməd Şagird təfəkkürünə təsir edən qrammatik oyunlarla leksikologiyanın tədrisi.....	129
84.	Feyziyeva Ruxsara, Səmədova Sahilə İbtidai siniflərdə sinifdən xaric oxunun təşkil məsələləri	131
85.	İbrahimova Leyla Səməd Vurğunun dilindəki paremioloji vahidlərdə epitetlərdən istifadə.....	133
86.	İsmayılova Afaq, İbrahimova Şəbnəm İngilis dilində köməkçi nitq hissələri.....	134
87.	İsmayılova Afaq, Şirinova Fatimə Azərbaycan və İngilis dillərində zaman anlayışı.....	135
88.	İsmayılova Esmira Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın ana dili yaradıcılığında multikulturalizm və tolerantlıq elementləri.....	136
89.	Kazımov Kamran, Şükürova Məhbubə IX-XI siniflərin ədəbiyyat dərslərində məzmun və forma vahidinin tədrisi.....	138

90.	Qəribli İslam, Hüseynov Şəmsi Sintaktik əlaqələr haqqında məlumat. Tabesizlik və tabelilik əlaqəsi.....	139
91.	Mehdiyeva Aysel Məkan metaforalarının nominativ funksiyası haqqında.....	141
92.	Məmmədova Günel Gender tədqiqatlarının sosiolinqvisistik istiqaməti.....	142
93.	Məmmədova Nərmin Lənkəran ədəbi mühitində Qarabağ ağırlı motivlər.....	143
94.	Mirzəyev Elman, Həsənova Firuzə Orta ümumtəhsil məktəblərində X-XI siniflərində orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinin öyrədilməsi metodikası.....	145
95.	Rzayeva Aynur Mətn və kursda kontekst.....	146
96.	Rzayeva Gülşən Xarici tələbələrə “Elmi üslub” fənninin tədrisinin bəzi məsələləri haqqında.....	148
97.	Seyfullayeva İlahə, İbrahimov Pərviz Orta məktəblərdə feil bəhsində feilin başlanğıc forması və bəzi leksik və qrammatik şəkilçilərin fərqləndirilməsində-ma ² inkarlıq şəkilçisinin rolu.....	149
98.	Tahirov İlham, Ağayeva Mətanət Müasir dilçilik tədqiqatlarında “Atalar sözlərinin” tədqiqi haqqında.....	150
99.	Tahirov İlham, Manafova Tünzalə Allah komponentli frazeologizimlər.....	151
100.	Tahirov İlham, Mehrəliyeva Elnaz İxtisar söz yaradıcılığı vasitəsi kimi.....	152
101.	Tahirov İlham, Nuri Billurə İngilis dilində şərq sözləri haqqında.....	153
102.	Tahirov İlham, Şıxcanlı Leyla İndiki zaman frazeosemantik mikro sahəsi.....	155
103.	Tahirov İlham, Məmmədli Şükufə İnsanın mənfi emosiyalarını xarakterizə edən frazeoloji vahidlər.....	156
104.	Vəliyeva Zemfira, Əliyev İlqar Mifologemlər kompozisiyanın bir hissəsi kimi.....	157
105.	Гамидов Иляс, Агаев Мугаддин Синтаксически связанные словосочетания и их типология в современном русском языке.....	159

“TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ PEDAQOGİKA” BÖLMƏSİ

106.	Abduləzizov Mehman, Babayeva Şəhanə Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin idrak fəallığının monitorinqi və qiymətləndirilməsi işinin təşkili.....	161
107.	Baxşiyev Əliağa, Şəfəqqətov Fazil Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi.....	162

108.	Bayramova Ülkər Yeni təhsil texnologiyaları dövrümüzün tələbi kimi.....	163
109.	Bəşirov Vidadi, Babayeva Səbinə Pedaqoji fəaliyyət prosesində qiymətləndirmə imkanları.....	164
110.	Bəşirov Vidadi, Heydərov Fəqan Məktəbin idarə olunmasında pedaqoji sistemlərin yeri.....	165
111.	Cəfərova Nahidə İstedadlı şagirdlərin yaradıcı potensialının reallaşmasında şəxsiyyət keyfiyyətlərinin rolu.....	167
112.	Əliyev Afiq, Cəfərli Səbinə Monitoring və qiymətləndirmə üçün zəruri bacarıqların formalaşdırılmasında pedaqoji fəaliyyətin imkanları.....	169
113.	Əliyev Afiq, Ələkbərova Kübra Pedaqoji kadr hazırlığı strategiyasının əsas istiqamətləri.....	170
114.	Əliyev Afiq, Paşayeva Şəbnəm Pedaqoji prosesin optimallaşdırılması və nəticələrin qiymətləndirilməsi.....	172
115.	İbadov Rakif, Sultanova İlahə Ümumi tarixin tədrisində multimediyaya texnologiyalarından istifadə.....	173
116.	İmanlı Asif I Pyotr-un hərbi müdaxiləsi və Xəzəryanı vilayətlərin Rusiya tərəfindən işğal olunması.....	175
117.	İsmayılov Arif, Ağayeva Küşvər Riyaziyyat üzrə sinifdən xaric işlər və onların təşkili metodikası.....	177
118.	Mehrəliyev Şahin Qədim Şərqdə dini dünyagörüşlərinin tərbiyə və sosiallaşma prosesinə göstərdiyi təsirlər.....	178
119.	Məmmədov Arif, Mirzəzadə Ələsgər Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin antik dövr abidələri və onlar arasındakı oxşarlıq.....	180
120.	Məmmədov Zaur, Əliyeva Raidə Türk dövlətlərinin ilk parlament təşkilatı-TÜRKPA.....	182

“RİYAZİYYAT VƏ TƏBİƏT ELMLƏRİ” BÖLMƏSİ

Ağayev Ziyafət

dosent

Bağirova Aytən

magistrant

krektivagayev@gmail.com

ayten.abbaszade@313gmail.com

Lənkəran Dövlət Unversiteti

Təbii zona və landşaft bölməsi üzrə anlayışların proqram və dərsləklərdə qoyuluşu

Ənənəvi təhsil proqramlarından fərqli olaraq müasir təhsil proqramlarında təbii zona və landşaft bölməsi üzrə anlayışlar orta məktəbdə coğrafiyafənni kursunun ilk tədrisindən başlayır .Təbii zona və landşaft haqqında ilkin anlayışların tədrisi ayrı- ayrı siniflər üzrə bölmələrə ayrılan vaxt həcmi aşağıdakı kimidir:Coğrafiyanın VI sinif proqramında “Təbiət və insan “bölməsi daxilində 6 saat,VII sinif proqramında“Yerin canlı təbəqəsi” bölməsinə 5 saat, VIII sinif proqramında “Biosfer”bölməsinə isə 5 saat ayrılmışdır.

VI sinif kursunun məzmunu şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınaraq tərtib olunmuşdur. Təbiət və insan bölməsi şagirdlərdə nəzəri coğrafi biliklərin əldə edilməsinə imkan verir.Təbiət və insan bölməsi Canlı aləm təbəqəsi mövzusu ilə başlayır.Bu mövzuda şagirdlər biosfer təbəqəsi haqqında məlumat əldə edirlər.Dərsləkdə canlı aləmin yayıldığı biosfer təbəqəsi litosferin 3-4 km dərinliyində,atmosferin yerdən 20-25km hündürlüyündə hissəsini və bütün hidrosfer qatını əhatə etdiyi barəsində məlumat verilir. Həmçinin bu mövzuda şagirdlər heyvanlar, bitkilər və onları əhatə edən mühit- su ,hava, torpaq və onların birlihdə təbii kompleksləri əmələ gətirdiyini, təbii komplekslərin ölçülərinin fərqli olması və ən nəhəng təbii kompleksin təbii zoanaların olmasını öyrənirlər. Şagirdlərə müəllim tərəfindən bölmənin tədrisi zamanı təbii zonalardan meşə və səhralar barəsi haqqında məlumat verilərəkən bu landşaft vahidlərinin bir-birindən fərqli cəhətlərini və onları yaradan səbəbləri araşdıraraq izah etməyə çalışır.

VI sinif dərslində torpaq və onun qatları haqqında qısa da olsa məlumat verilmişdir.Lakin VII sinif dərslində isə torpağın mexaniki tərkibi,onun struktur quruluşu haqqında məlumat verilir.Şagirdlər yer kürəsində olan əsas torpaq tipləri və dünyanın torpaq xəritəsi ilə tanış olaraq materiklər üzrə yayılan ən başlıca torpaq tiplərini müəyyən edə bilirlər.Bununla yanaşı Azərbaycan ərazisində düzənlikdən dağlara doğru getdikcə müxtəlif torpaq tiplərinin bir- birini əvəz etməsini,bu torpaq tiplərinə uyğun bitki və heyvanlar aləminin yayılması haqqında biliklər əldə edirlər.

Təbii zona və landşaft barəsində ən geniş məlumatları biz VIII sinif dərslində görə bilərik.VIII sinif dərslərinin Biosfer bölməsində landşaft və təbii zona mövzusunda dair aşağıdakı məsələlər nəzərdən keçirilir:

-Biomüxtəliflik–canlı orqanizmlərin növ müxtəlifliyi və dəyişməsini göstərir.Biomüxtəliflik hər hansı bir ərazinin müəyyən təbii və antropogen amillərin təsiri altında formalaşmış müxtəlif bitki və heyvanların olmasını ifadə edir.

-Yerin ayrı-ayrı hissələrində istilik və yağıntıların nisbətinin müxtəlif olması bir-birindən fərqli təbii zonaların yaranmasına səbəb olur.Onlar ekvator dan qütblərə doğru üfuqi istiqamətdə bir birini əvəz edir. Eyni zamanda bu dəyişiklik şaquli istiqamətdə də gedir.

Qütblərə yaxın ərazilərdə Arktika və Antarktika səhraları formalaşır və buna uyğun bitki və heyvanat növləri yayılmışdır.

Avrasiya və Şimali Amerikanın şimalında tundra və meşə tundura zonaları ayrılır.

Mülayim enliklərin meşələri Avropanın orta enlikləri,Sibir,Sakit okeanın sahillərini, ABŞ-ın şimal-şərqi və Kanadanın cənubunu örtür.Şimalında soyuğa davamlı iynəyarpaqlı ağaclardan ibarət tayqa meşələri,cənubda istiliksevən iynəyarpaqlı ağaclar yayılmışdır.

Meşələrdən cənubda əvvəlcə ağac və kollardan ibarət meşə-çöllər, sonra isə ot örtüyünün üstünlük təşkil etdiyi çöllər yayılır.

Tropik , subtropik və mülayim qurşaqların daxili rayonlarında isti və quru iqlimə malik səhralar və yarımsəhralar geniş yer tutur.

=-0[9832Subtropiklərin qərbində codyarpaqlı meşələr və kolluqlar zonası yaranır.

Subekvatorial enliklərdə savanna və seyrək meşələr evkatorial enliklərdə isə rütubətli ekvatorial meşələr əmələ gəlir.

Ağayev Ziyafət

dosent

kreativagayev@gmail.com

Lənkəran Dövlət Universiteti

Əlizadə Kamran

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

kamran7443@gmail.com

Coğrafiya fənninin tədrisi prosesində ənənəvi və fəal təlim metodları

Ümumtəhsil məktəblərində kurikulum sistemi tətbiq olunmazdan əvvəl təlim prosesində ənənəvi təlim metodları tətbiq olunurdu. Ənənəvi təlim sisteminin ən mürəkkəb problemlərindən biri istifadə olunan pedaqoji texnologiyaların konservatizmin qeyri-çevik olmasıdır. Müasir informasiya-kommunikasiya dövründə elmin müxtəlif sahələrində toplanmış bilik kütləsi elə sürətlə artır ki, təlimin ənənəvi sxem və prinsiplərinə əsaslanaraq onları həm öyrənməyə çatdırmaq, həm də mənimsətmək, əslində qeyri-mümkün işə çevrilir. Eyni zamanda, pedaqoji və sosial tədqiqatlara əsasən ənənəvi dərsmühazirələrin passiv dinlənməsi ona gətirib çıxarır ki, tez bir zamanda unudulur.

Əgər öyrənilən biliklər müasir həyatla, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqələndirilmirsə həmin bilik şagird üçün mənasız yükə çevrilir. Belə olduqda şagirdlərin elmi biliyə marağı azalır, şüurluluq və fəallıq səviyyəsi aşağı düşür. Ona görə də müəllim ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı keçirilən materialın əhəmiyyətini şagirdlərə başa salmalıdır. Hər kəsə məlumdur ki, ənənəvi izahedici – illüstrativ izahetmə metodu ilə şagirdlər passiv olaraq müəllimin hazır şəkildə verdiyi bilikləri əzbərləmiş olurlar. Bu da uşaqlarda müstəqilliyi, sərbəstliyi məhdudlaşdırır, şagird təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı yox, onun obyektinə olur. Beləliklə, şagirdlər təlimə yaradıcılıqla yanaşmır, onların elmə, maraqları azalır və təlimin səviyyəsi aşağı düşür. Bütün bu çatışmazlıqların aradan qaldırılmasında müasir təlim texnologiyalarından istifadə etmək daha məqsəduyğundur. Bir sözlə, müasir təlimi səciyyələndirən yeni strukturu, məzmun və forma ilə yanaşı, müasir metodlar - yeni təlim texnologiyaları - interaktiv təlim metodları artıq məktəblərdə özünə geniş yer tapmışdır.

Ənənəvi təlim metodlarının əsas xüsusiyyəti isə fəal təlimdən fərqli olaraq burda müəllimin aktiv şagirdin isə passiv olmasıdır. Müəllim geniş həcmli mövzünü şagirdlərə bir dərs boyunca izah edir və şagird sonuna qədər dərsi dinləyir. 45 dəqiqə ərzində müəllim ev tapşırığını yoxlayır, yeni mövzunu mühazirə formasında tədris edir, qiymətləndirmə aparır və ev tapşırığı verir. Dərs boyu aktiv olan müəllim şagirdin tədqiqatı üçün heç bir şərait yaratmır. Belə olduğu halda müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə bir şəxsiyyət yetişdirmək mümkün deyildi. Məhz buna görə də qabaqcıl təhsil təcrübələrinə əsaslanan və müasir dövrün tələblərinə cavab verən bir təhsil sisteminin tətbiqi zəruriyyəti yaranmışdır ki bu da kurikulumun tətbiqi ilə nəticələndi.

Azərbaycan təhsil sistemi qabaqcıl ölkələrin təhsil sisteminə inteqrasiyası yeni təhsil sisteminin tətbiqini zəruriləşdirirdi. Məhz buna görə də 2009 - cu ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərinin I sinifinə kurikulum sistemi tətbiq olunmağa başlandı. Yeni təhsil sisteminin tətbiqi təbii ki, özü ilə bərabər tədrisə yeni təlim metodlarını da gətirdi. Bu təlim metodlarına müəllimlərin yiyələnməsi üçün müxtəlif formalarda öyrədici kurslar təşkil olundu.

Fəal (interaktiv) dərs ənənəvi təhsil sistemindən onunla fərqlənir ki, uşaqlar özləri biliyi əldə edir, onlar fəaldır, təlim prosesinə cəlb olunurlar, müəllim bələdçi rolunu oynayır, amma sinfə hakim olmur, sinifdəki mühit uşaqların sərbəstləşməsinə şərait yaradır. Uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə çəkinmirlər. Baxmayaraq ki, o ənənəvi dərsdən fərqlənir, fəal (interaktiv) dərsin dəqiq strukturu var və qarşıya qoyulan məsələləri həll etməyə imkan verir, uşaqlar biliklərə yiyələnir, tədris proqramı zərər çəkmir. Fəal (interaktiv) təlimin əsas üstünlüyü - real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək zidiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real zidiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Ənənəvi təhsil sistemində müəllimin əsas funksiyası şagirdlərə məlumat çatdırmaq və onun mənimsənilməsi üçün şərait yaratmaqdır. Fəal təlim də isə müəllim ilk növbədə idrak fəaliyyətinin əlaqələndiricisi, şagirdlərin məsləhətçisi və köməkçi kimi çıxış edir.

Fəal (interaktiv) təlimin üstünlüklərinə baxmayaraq, müəllim ənənəvi (izahedici- illüstrativ və reproduktiv) metodlardan istifadəsindən tam imtina etməməlidir. Təlimin məqsədindən, məzmunundan, şagirdlərin hazırlığından asılı olaraq müəllim öz seçimini etməlidir. Məsələn, müəllim bacarıq və vərdişlərin formalaşması məqsədini qoyursa, o daha çox reproduktiv (təkrarlama və model üzrə iş) metodu üstün tutmaqla bilər. Əgər təlimin məzmunu çox mürəkkəbdirsə, çoxlu sayda yeni anlayış və məlumatları bilməyi tələb edərsə bu zaman ənənəvi izahedici-illüstrativ metod daha çox səmərə verə bilər. Lakin ənənəvi dərsin gedişində də interaktiv elementləri (düşündürücü suallar vermək, cümlələrdə qısa fikir mübadiləsi etmək, müşahidə olunanları şərh etmək və s.) salmaq mümkündür və məqsədəuyğundur.

Ağayev Ziyafət
dosent

Rəhimov Mirtəhmasib
magistrant

kreativagayev@gmail.com
tehmasibrehimov@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir təhsil sistemində “Coğrafi təbəqə” mövzusunun tədrisinin pedaqoji və psixoloji əsasları

Müasir dövr daha dinamik, dəyişkən və sürətli inkişafı ilə seçilir. Bu özünü ilk növbədə təlimin, texnika və texnologiyanın sürətli inkişafında, informasiya axınının güclənməsində, biliklərin müstəqil əldə etmək bacarıqlarına yiyələnməyin vacibliyində göstərir. Dövrün tələblərinə müvafiq olaraq təlim prosesinin psixologiyası da dəyişir. Hal-hazırda orta məktəblərdə bütün fənlər kimi Coğrafiya fənnində kurikulum əsasında tədris olunur. Beləki, təlim prosesində fənnin məqsədi şagirdlərin yaddaşını yeni biliklərlə zənginləşdirməklə yanaşı, həmçinin onların təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsinə, gələcək həyatı üçün zəruri olan bacarıqların qazanılmasına imkan yaratmaqdır. Coğrafiya fənninin kurikulumu hazırlanarkən onun spəfik xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq hər bir mövzünün tədrisi zamanı onun pedaqoji və psixoloji əsaslarına həssaslıqla yanaşmaq tələb edir. Hər sinifdə məzmun standartları eyni olsada əsas alt standartlar muhtəlifdir. Çünki hər sinifin yaş xüsusiyyətləri, mənimsəmənin həcmi və s. amillər fərqlidir. Məhz bütün bu prinsiplər nəzərə alınaraq nəşr olunan ümumtəhsil məktəbləri üçün dərsliklərdə varislik prinsipi qorunur. Yəni coğrafiyanın məzmun standartları olan Coğrafi məkan, Təbiyyət və Cəmiyyət bütün siniflərdə olduğu kimi qalsada hər məzmun standartının alt standartı siniflərə görə dəyişir. Məsələn: Ümumtəhsil məktəblərin VI sinifində 2.1.2. standartının açılışı “İri relyef formaları kontur xəritədə qeyd edir” – dirsə, VII sinifdəki 2.1.2. standartının açılışı “Fiziki xəritələri təhlil edir” – dir.

“Coğrafi təbəqə” mövzusu çox geniş bir mövzə olduğundan bunu birdəfəlik hər hansısa bir sinifdə tədrisi keyfiyyətli sonluqla nəticələnməyəcək. Varislik prinsipinə əsasən sadə forması VI sinifdə “Canlı aləm təbəqəsi” adlı mövzünün daxilində verilmişdir. Bu mövzə daxilindəki məlumatlar “Coğrafi təbəqə”

mövzüsünə giriş rolunu oynayır. Əslində coğrafi təbəqənin tərkib hissələrindən olan, canlı aləmin yayıldığı Biosfer haqqında məlumat verilir. VII sinifdə bu məlumatlar dahada genişləndirilərək “Yerin canlı təbəqəsi” tədris vahidində ətraflı qeyd olunmuşdur. Nəhayət VIII sinifdə artıq indiyə qədər tədris olunan coğrafi təbəqə ilə bağlı mövzular ümumiləşdirilərək ilk dəfə “Coğrafi təbəqə” mövzusu adı altında cəmlənmişdir. “Coğrafi təbəqə” mövzusunun VIII sinifdə tədris olunmasının pedaqoji-psixoloji əsasları vardır. Litosferin yuxarı hissəsini, atmosferin aşağı hissəsini, hidrosferi və biosferi əhatə edən, bir-biri ilə qarşılıqlı təmasda olub, bir birinə nüfuz etdiyi, bir birindən asılı olduğu və bir birinə təsir etdiyi təbəqəyə coğrafi təbəqə deyilir. VI sinifdə coğrafiya fənni ilə ilk dəfə tanış olan şagird əgər bununla qarşılaşarsa təbii olaraq bunu mənimsəyə bilməyəcəkdir. Bundan əlavə fənnə qarşı motivdə sönəcəkdir. Bu və digər xoşagəlməyən təlim nəticələrinin olmaması üçün bütün tədris vahidlərində olduğu kimi “Coğrafi təbəqə” – nin də tədrisində varislik prinsipinin qorunması, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması şərtidir. Məhz buna görə VI və VII siflərdə şagirdlərdə coğrafi təbəqə ilə bağlı ilkin təsəvvürlər formalaşdırılır. Artıq VIII sinifdə isə mövzünü tam əhatə olunaraq tədris olunur. Tədris zamanı kurikulum əsasında təşkil olunmuş dərslərin mərhələlərinin ardıcıl yerinə yetirilməsinə müəllim nəzarət etməlidir. Motivasiya əvvəlki illərdə coğrafi təbəqə ilə bağlı qazanılmış biliklərlə əlaqələndirilməlidir. Qoyulan tədqiqat sualının isə konkret cavabı olmamalı və bütün mövzünü əhatə etməlidir. Tədqiqatın aparılması mərhələsinə müəllim nəzarət etməli, şagirdləri təsadüfi seçilmiş ayrı – ayrı qruplarda birləşdirərək hər qrupa coğrafi təbəqənin tərkibində olan təbii komponentlərdən mövzünü verilməli, habelə şagirdlərin işinin təşkilinə kömək etməlidir. Məlumatların müzakirəsi və təşkili mərhələsində əldə olunan məlumatlar müzakirə edilir, qrupların mövzünü ilə bağlı hazırladıqları təqdimatlar dinlənilir. Nəticələrin çıxarılması mərhələsində artıq tədqiqat sualının cavabı aydın olur. Müəllimin istiqaməti ilə şagirdlər fərziyələrini müqayisə edir və nəticələr çıxarılır. Yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində şagirdlər mövzünü ilə bağlı öyrəndiklərini müxtəlif formalarda tətbiq edərək yeni bilikləri möhkəmləndirir. Nəhayət sonuncu mərhələ olan qiymətləndirmə və refleksiya müəllim bir sıra meyarları əsas götürərək şagirdləri qiymətləndirməlidir. Amma bu, dərslərin sonunda deyil müəllimin istəyi ilə bağlı olaraq bütün mərhələlərin sonunda aparıla bilər. Bu zaman müəllim obyektiv olmalı, və refleksiyanı nəzərə almalıdır.

Bağiyev Vaqif
kimya elmləri doktoru
Əliyeva Mahirə
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Abasova Ülvyyə
texnika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı ş. Azərbaycan
aulka@rambler.ru

Mo-V-O katalizatorunun turşu xassələrinin propilenin oksidləşmə reaksiyasında aktivliyinə təsiri

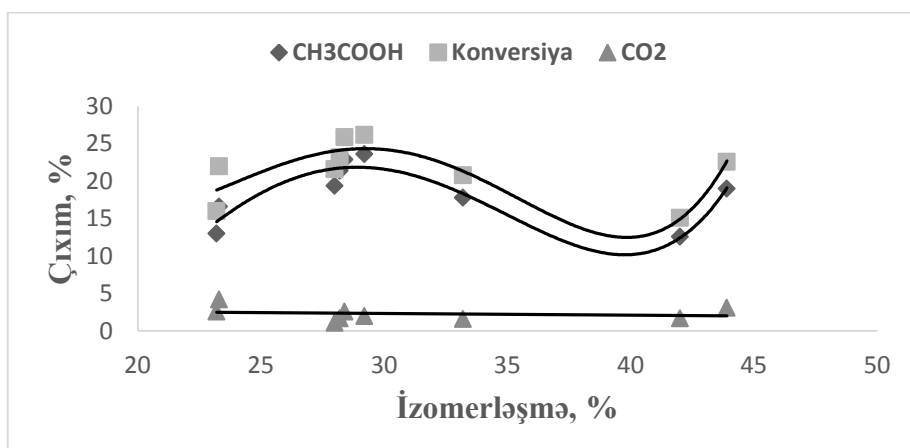
Kimya sənayedə geniş yayılmış kimyəvi birləşmələrdən biri də sirkə turşusudur. Sirkə turşusu xeyli miqdarda aseton, asetilsellüloza, sintetik boyalar və müxtəlif mürəkkəb efirlərin istehsalında tətbiq edilir. Həmçinin o dərman və ətir maddələrin alınması üçün və həlledici kimi istifadə olunur.

Bildiyimiz kimi propilenin oksidləşməsi reaksiyası üçün aktiv və yüksək selektivli katalizatorların seçilməsi mühüm məsələlərdəndir. Bu reaksiya üçün tərkibində qalay, vanadium, molibden, volfram, titan, xrom, dəmir və s. oksidləri olan müxtəlif sadə və mürəkkəb katalizatorlar təklif edilmişdir ki, onlardan tərkibində vanadium olan katalizatorlar geniş yayılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda propilenin oksigen tərkibli birləşmələrə, xüsusilə, sirkə turşusuna parsial oksidləşməsi reaksiyası üçün aktiv və selektiv katalizatorların yaradılması olduqca aktual problemdir.

Şəkil 1-dən görüldüyü kimi propilenin konversiyası sirkə turşusu və karbon qazının çıxımının buten-1-in izomerləşməsi dərəcəsi ilə asılıdır. Beləliklə, izomerləşmə reaksiyasında molibden-

vanadium oksid katalizatorlarının aktivliyinin artması ilə propilenin konversiyası və sirkə turşusunun çıxımı maksimumdan keçir, bu zaman karbon qazının çıxımı dəyişmir. Bunun əsasında söyləmək olar ki, propilenin sirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyası müəyyən güclü turşu mərkəzlərində baş verir.

Şəkil 1. Propilenin sirkə turşusuna oksidləşməsi reaksiyasında molibden-vanadium oksid katalizatorlarının aktivliyinin izomerləşmədən asılılığı (T=350°C)

Beləliklə, qeyd olunanlar əsasında söyləmək olar ki, binar vanadium tərkibli katalizatorların səthinin ölçüsü propilenin oksidləşməsi reaksiyası prosesinə müxtəlif cür təsir göstərir. Bu da Mo-V-O katalizatorları üçün həm konversiyanın, həm də sirkə turşusunun çıxımının artmasına səbəb olur.

Bağiyev Vaqif
professor

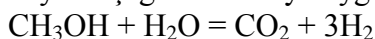
İsmayılova Vüsalə
doktorant

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, Bakı, Azərbaycan
ismayilova.v@yandex.com

Metanolun hidrogenə buxar fazalı çevrilmə reaksiyasının termodinamiki tədqiqi

Hal-hazırda, hidrogen istehsalının perspektivli üsullarından biri aşağı molekullu spirtlərin buxar fazalı kondensasiya reaksiyasıdır. Metil spirtibuxar fazalı çevrilməsi reaksiyası ilə hidrogenin alınması üçün ən perspektivli ilkin xammal kimi istifadə edilə bilər. Metil spirtini xammal kimi istifadə etməyin perspektivliyinin kimya sənayesində genişmiqyaslı istehsalı ilə əlaqədardır. Bununla əlaqədar metil spirtinin xammal kimi istifadə edilməsinin mümkünlüyünü müəyyən etmək üçün metanolun hidrogenə buxar çevrilməsi reaksiyasının termodinamiki hesablamasını aparılmışdır.

Metil spirtinin buxar çevrilməsi reaksiyası aşağıdakı tənliyə uyğun olaraq aparılır:

Əsas reaksiya ilə yanaşı metanolun dehidrogenləşmə və dehidratlaşma reaksiyaları da müvafiq olaraq formaldehid və dimetil efirin alınması ilə baş verə bilər. Bununla əlaqədar, mümkün olan yan reaksiyaların da termodinamiki hesablamaları aparılmışdır. Termodinamiki hesablamalar aparmaq üçün ilkin reagentlərin və reaksiya məhsullarının 298K temperaturda standart termodinamik parametrləri: maddələrin əmələ gəlməsi istilik effekti, mütləq entropiyası və maddələrin xüsusi istiliyik tutumunun temperaturdan asılılığını izah edən əmsallar götürülmüşdür. İlkin hesablamalar göstərir ki, metanolun hidrogenə buxar fazalı çevrilmə reaksiyası endotermikdir və reaksiyanın entalpiya dəyişməsi 49300 Coula bərabərdir. Həmçinin tədqiq edilən reaksiya mollarının sayının artması ilə gedir, buda onu

göstərir ki təzyiqin artması reaksiyanın əks istiqamətə yönəlməsinə səbəb olur. Gibbs enerjisinin dəyişməsinə Temkin-Şvarsman tənliyi ilə hesablanmışdır:

$$\Delta G_T^0 = \Delta H_{298}^0 - T(\Delta aM_0 + \Delta bM_1 + \Delta cM_2 + \Delta c' M_{-2})$$

Bundan sonra tədqiq olunan reaksiyaların tarazlıq sabitləri aşağıdakı düsturla hesablanmışdır:

$$\Delta G_T^0 = -RT \ln K_p$$

Tarazlıq sabitlərin qiymətlərini bilməklə, müxtəlif temperaturlarda hidrogen və yan məhsulların termodinamiki çıxımları hesablanmışdır.

Aparılan hesablamalar göstərir ki bütün tədqiq olunan temperatur intervalında, metanolun hidrogenə buxar fazalı reaksiyasının Gibbs enerjisinin dəyişməsinin qiymətləri mənfidirlər, bu da reaksiya getmə ehtimalının yüksək olduğunu göstərir. Digər tərəfdən, dimetil efirinin əmələ gəlməsi reaksiyası üçün tədqiq olunan temperaturlarda Gibbs enerjisi 200 kC-dan çoxdur, bu da reaksiyanın ilkin maddələrin alınması tərəfinə yönəlmişdir. Demək olar ki efir praktiki olaraq əmələ gəlmir. Alınan nəticələrə əsasən, metanolun buxar fazalı konversiyası reaksiyasında aşağı temperaturda hidrogenin alınması yanaşı metanolun formaldehidə dehidrogenləşmə reaksiyasının getmə ehtimalını yüksək olduğunu söyləmək olar.

Cədvəl 1-də metanolun buxar fazalı çevrilməsi reaksiyasında alınam maddələrin hesablanmış termodinamiki çıxımları göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Metanolun buxar fazalı çevrilməsi reaksiyasında alınam maddələrin hesablanmış termodinamiki çıxımları.

Metanolun çevrilmə reaksiyasında alınan maddələr:	Termodinamiki hesablanmış çıxımlar pay ilə.						
	00	400	00	00	00	00	00
Hidrogen	,67	0,88	,99	,99	,99	,99	,99
Formaldehid	0	,002	,03	,17	,53	,86	,96
Dimetil efiri	0	0	0	0	0	0	0

Cədvəldən görüldüyü kimi, hidrogenin və formaldehidin tarazlıq halda çıxımları 900 K-dən başlayaraq demək olar ki, 100% -ə çatır.

Beləliklə, aparılmış termodinamiki hesablamalara əsasən, 900K-dən yuxarı temperaturlarda hidrogen metanoldan yüksək çıxımla almaq olar.

Əhmədov Saleh

dosent

Mehdiyev Abbas

dosent

Namazov Asif

Bakı Dövlət Universiteti

salehmedov0@gmail.com

Parametrdən asili dörd tərtibli diferensial operatorun qrin funksiyasının qiymətləndirilməsi

İşdə dördüncü tərtib kompleks parametrdən asılı diferensial tənliyin fundamental həllərinin asimptotikasının tapılmasına həsr olunub. Fundamental həllərin asimptotikasını taparkən həldə iştirak edən baş hissə ilə yanaşı kiçik hədlərində əmsalları hesablanmışdır.

Məqalə aşağıdakı tənliyin fundamental həllərinin asimptotikasının qurulmasına həsr olunub

$$ipy^{IV} + q(x)y'' - \lambda^4 y = 0, \quad 0 < x < 1 \quad (1)$$

$$y(0) = y'(0) = y(1) = y'(1) = 0, \quad (2)$$

burada $p > 0$ həqiqi ədəd olmaqla $q(x)$ kompleks qiymətli funksiya. Birkhof mənasında xarakteristik tənliyin kökləri:

$$\theta_1 = \frac{1}{\sqrt[4]{p}} e^{-\frac{\pi}{8}i}, \theta_2 = i\theta_1, \theta_3 = -\theta_1, \theta_4 = -i\theta_1$$

kimi tapılır.

(1) tənliyinin xətti fundamental həllərinin asimptotikasını qurmaq məqsədi ilə λ – kompleks müstəvisini aşağıdakı qayda ilə səkkiz sektora bölək [1,2] :

$$S_1 = \left\{ \lambda : -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} < \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} \right\}$$

$$S_2 = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} < \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} \right\}$$

$$S_3 = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} < \lambda_2 ; \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} < \lambda_2 \right\}$$

$$S_4 = \left\{ \lambda : -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} < \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{5\pi}{8} \right\}$$

$$S_5 = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} < \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{7\pi}{8} \right\}$$

$$S_6 = \left\{ \lambda : -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{7\pi}{8} < \lambda_2 < -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{5\pi}{8} \right\}$$

$$S_7 = \left\{ \lambda : \lambda_2 < -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{5\pi}{8} ; \lambda_2 < -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} \right\}$$

$$S_8 = \left\{ \lambda : -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} < \lambda_2 < -\lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} \right\}$$

Teorem.

Əgər $p > 0, q(x) \in C^1[0, \alpha]$ olarsa, onda (1)-(2)məsələsinin Qrin funksiyası məxsusi ədələrinin δ ətrafından kənarında undamental həllərinin aşağıdakı asimptotikaya malikdir:

$$|G(x, \xi, \lambda)| \leq \frac{M}{|\lambda|^3}, \lambda \in S_n \ (n = \overline{1,8}), |\lambda| \rightarrow +\infty,$$

Məxsusi ədədlərin asimptotikası aşağıdakı kimi verilmişdir:

$$\lambda_n^4 = \pi^4 \left(n^4 + 2n^3 + \frac{3}{2}n^2 \right) i - \pi^2 n^2 \int_0^1 q(\tau) d\tau + O(n), \quad n \rightarrow \infty$$

burada $E_{kmn}(x, \lambda)$ funksiyaları λ – kompleks parametrinə görə analitik, x dəyişəninə görə məhduddurlar.

Əhmədov Saleh
dosent
Tağıyev Hikmət
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
salehmedov0@gmail.com

Bir sərhəd məsələsinin xarakteristik determinantının sıfırlarının asimptotikası haqqında

Dördüncü tərtib parametrdən asılı tənlik üçün bir məsələnin xarakteristik determinantının sıfırlarının dəqiqləşdirilmiş asimptotik ifadəsi tapılmışdır.

İşdə aşağıdakı məsələyə baxılır:

$$\frac{\partial u(x, t)}{\partial t} = i p \frac{\partial^4 u(x, t)}{\partial x^4} + q(x) \frac{\partial^2 u(x, t)}{\partial x^2}, \quad 0 < x < 1, \quad t > 0 \quad (1)$$

$$U(x, 0) = \varphi(x), \quad (2)$$

$$L_k(u) \equiv \frac{\partial^{k-1} u(0, t)}{\partial x^{k-1}} - \frac{\partial^{k-1} u(x, t)}{\partial x^{k-1}}, \quad k = \overline{1, 4}, \quad 0 < x < 1, \quad t > 0 \quad (3)$$

Burada $p > 0$, $q(x)$ kompleks qiymətli funksiyadır. (1)-(3) qarışıq məsələsinə uyğun spektral məsələ aşağıdakı kimidir

$$i p y^{IV} + q(x) y'' - \lambda^4 y = -\varphi(x), \quad 0 < x < 1 \quad (4)$$

$$L_k(y) = 0 \quad (5)$$

(5) tənliyinin uyğun Birkhof mənada xarakteristik tənliyin kökləri [2]

$$\omega_1 = \frac{1}{\sqrt[4]{p}} e^{-\frac{\pi}{8} i}, \quad \omega_2 = i \omega_1, \quad \omega_3 = i - \omega_1, \quad \omega_4 = -i \omega_1$$

tapılır [3]

$$S_k = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} < (-1)^k \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{5\pi}{8} \right\}, \quad k = 1, 2$$

$$S_k = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} < (-1)^k \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{3\pi}{8} \right\}, \quad k = 3, 4,$$

$$S_k = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \left(-\frac{\pi}{8} \right) < (-1)^k \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \frac{\pi}{8} \right\}, k = 5, 6,$$

$$S_k = \left\{ \lambda : \lambda_1 \operatorname{tg} \left(-\frac{3\pi}{8} \right) < (-1)^k \lambda_2 < \lambda_1 \operatorname{tg} \left(-\frac{\pi}{8} \right) \right\}, k = 7, 8$$

Əgər $q(x) \in C^1[0,1]$ olarsa S_k ($k = \overline{1,8}$) sektorların hər birində $|\lambda|$ -nın böyük qiymətlərində (4) tənliyinin fundamental həllərinin asimptotikası aşağıdakı göstərişə malikdir [6]

$$\frac{d^m y_n(x, \lambda)}{dx^m} = (\lambda \omega_n)^m \left[1 + \frac{1}{4\lambda \omega_n} \int_0^x q(\tau) d\tau + O\left(\frac{1}{\lambda^2}\right) \right] e^{\lambda \omega_n x};$$

$$|\lambda| \rightarrow +\infty, \lambda \in S_n (n = \overline{1,8}), n = \overline{1,4}; m = \overline{0,3}; \quad (6)$$

(4), (5) spektral məsələsinin Qrin funksiyası

$$G(x, \xi, \lambda) = \frac{\Delta(x, \xi, \lambda)}{\Delta(\lambda)}; \lambda \in S_k, k = \overline{1,8} \quad (7)$$

kimi tapılır. [] $\Delta(\lambda)$ sıfırlarının asimptotikasının tapılması üçün aşağıdakı teoremi verək.

Teorem. Fərz edək ki, (4) tənliyinin və (5) sərhəd şərtlərinin əmsalları aşağıdakı şərtləri ödəyir Əgər $p > 0$, $q(x) \in C^1[0,1]$, olarsa, onda $\Delta(\lambda)$ xarakteristik determinantının sıfırları yeganə limit nöqtəsi $\lambda = \infty$ olan hesabi çoxluqdur və bu sıfırlar üçün məxsusi ədədlərinin asimptotikası aşağıdakı kimi asimptotik göstərişə malikdir

$$\lambda_{kn}^4 = \pi^4 \left(16n^4 \pm \frac{32}{3}n^3 + \frac{8}{3}n^2 \right) i - 4\pi^2 n^2 \int_0^1 q(\tau) d\tau + O(n)$$

Əhmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
Lənkəran Dövlət Universiteti
eyyubbeyli.gulnare1980@mail.ru
mammadova_gulnare@mail.ru

Lənkəran vilayətinin Dördüncü dövr çöküntülərinin litoloji fasial tərkibinin paleocoğrafi təhlili

Dördüncü dövr çöküntüləri Lənkəran vilayətində müxtəlif tərkibli və çeşidli dəniz və kontinental çöküntüləri ilə təmsil olunmuşdur. Bu çöküntülərin mineraloji və qranulometrik xüsusiyyətlərinin, litofasial göstəricilərinin öyrənilməsinin mühüm paleocoğrafi əhəmiyyəti vardır. Tədqiq edilən regionda Erkən Xəzər, Bakı, Xvalın, əsirlərinə aid çox çeşidli və zəngin kontinental və dəniz mənşəli çöküntülər mövcuddur. İşdə qeyd edilən çöküntülərin formalaşma, yayılma, strotoqrafik, litofasial xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Erkən Xəzər əsrinin dəniz çöküntüləri - Lənkəran ovalığında və ona bitişik öndağlığın terraslarında strotoqrafik profillərdəki çöküntülərində aşkar edilmişdir.

Lənkəran ovalığında aşkar edilmiş və çox geniş areallarda yayılmış bu çöküntülərin ən qədimi Xəzər dövrünə aid olan qumlu-gilli və çaqıldaşlı süxurlardan ibarətdir. Qeyd edilən çöküntülərə dağətəyi ərazilərdə və alçaq dağ yamaclarında adətən Talış dağlarının şərq ətəkləri boyu 150 m-ə qədər olan mütləq yüksəkliklərdə, dağın qərb ətəkləri boyunca isə mütləq hündürlüyü 300 m-ə qədər olan zolaqda əsasən regionun Masallı-Astara xətti boyu olan sahələrində rast gəlinir.

Talış dağlarının şərq yamaclarında qeyd edilən mütləq hündürlüklər bəzən artır və yaxud da azalır. Adətən buradakı 50-100 m mütləq hündürlüklərdə yerləşən terras çöküntüləri də Xəzər yarusuna aid edilir və çox hissəsi çaqıldaşlı qumluca, gilli qumluca təbəqələrdən təşkil olur.

Bakı əsri çöküntüləri- Tədqiq olunan regionda çox geniş yayılmış və başlıca olaraq dağətəyi və alçaq dağlıqda təmsil olunur. Regionda Alt Bakı (Türkan) horizontu çöküntüləri bütün kəsiliblərdə zəif karbonatlılığı və mineral spektrinin aşağı dayanıqlıq əmsalı ilə (0,5-0,6) fərqlənir. Bunların başlıca lay dəstələri aşırıya qarşı az davamlı minerallardan təşkil olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, alçaq dağlıq və dağətəyi ərazilərdə aşkar edilən Orta və Üst Bakı horizontları çöküntülərinin çoxu əksər halda özünün karbonatlı tərkibi ilə fərqlənir.

Talış dağlarının öndağlığında Üst Bakı çöküntülərinin tərkibində maqnetit-piroksen qarışığı üstünlük təşkil edir və bu çöküntülər maksimal həddə çatır. Üst yarımhorizontda isə onların miqdarı bir qədər azalır və tərkibində slyuda və nisbətən dayanıqlı mineralların miqdarı artır.

Cədvəldən 2 görüldüyü kimi, Bakı horizontunun süxur əmələ gətirən mineralları yüngül fraksiyalardan çöl şpati, kvars və plaqioklaz minerallarından ibarətdir. Bu süxurların tərkibində az miqdarda vulkanik şüşə, qlaukonit, xlorit iştirak edir.

Xvalın çöküntüləri Lənkəran ovalığında 36 - 38 m dərinlikdə yerləşən buruq quyuları lilli qum və gillərdən ibarətdir. Talış dağlarının ətəyində 50-100 m dərinlikdə və eləcə də, dağın ovalığa qovuşan hissəsində Erkən Xvalın və 15-26 m hündürlükdə yerləşən Son Xvalın terraslarına bölünür. Bu terraslar çay dərələrinin kürsülü terraslarında 12-16 və 18-22 m mütləq hündürlükdə, maili düzənlikdə isə 0 terrasda və Viləşçay ətrafında gətirmə konuslarında formalaşması ilə səciyyələnir.

Lənkəran ovalığının şimal-şərq hissəsinin qədim Xəzər çöküntüləri (Novoqolovkada qazılmış quyunun məlumatlarına əsasən) qalınlığı 350-580 m olan tutqun və sarı-boz əhəngli gilli qum layları ilə xarakterizə olunur. Bu laylar akçaqıl çöküntülərinin yuyulmuş gilli-qumlu səthləri üzərində 155-345 m qalınlıqda yerləşir.

Yeni Xəzər çöküntüləri Xəzər dənizinin müasir səviyyəsindən (-27.5 m) 6-7m hündürlükdə yerləşən qalınlığı 5-10 m olan qumlar və qumlu çaqıldaşılardan təşkil olunmuşdur.

Yeni Xəzər zamanında dənizkənarı akkumlyativ düzənliklər formalaşmağa başlamışdır ki, bu da özünü relyefdə müasir dəniz sahilindən 4-5 km uzaqlıqda yerləşən qədim Xəzərin sahil xətləri şəkilində göstərir.

Bu zaman kəsiyi Xəzər dənizinin səviyyəsinin bir neçə dəfə qalxması ilə xarakterizə olunur ki, bu da qısa müddətli transqresiyaların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bunun da izlərinə akkumlyativ dərələrə çıxışda çay dərələrinin qurtardığı yerdə rast gəlinir.

Bakı yarusunun kontenental çöküntüləri Viləşçayın yuxarı ətraflarında 150m mütləq hündürlükdə qalınlığı 3-4 m olan çaqıldaşılardan ibarət çay terraslarında əmələ gəlir. Yardımlı sinklinoriumu daxilində Bakı və Hirkan yarus çöküntüləri gilli torpaq örtüyü ilə təmsil olunur.

Xəzər çöküntülərinin kontenental analoqu kim Burovar silsiləsinin meşə örtüyü altındakı gilli torpaqlar və həmçinin Koncavuçay dərəsinin (Nesli və Qoveri kəndləri ətrafı) çaqıldaşlı terras çöküntülərini göstərmək olar.

Göytəpə və Bolqarçay çayları dərələrində (3-8 m hündürlükdə) terraslar əmələ gətirən Xvalın yarusu çöküntüləri qumluca və gilli qumluca şəkilində təmsil olunub.

Müasir çöküntülər bütün Lənkəran ovalığının 80% təşkil edir, dağlıq hissədə isə bu çöküntülər allüvial-dellüvial çöküntüləri şəkilindədir.

Talışın bütün müasir çöküntüləri içərisində allüvial-prolüvial çöküntülər dominantlıq təşkil edir ki, bunlar da Talış silsiləsinin ətəklərində inkişaf edib. Delüvial, allüvial çöküntülərə əsasən Talış silsiləsinin cənub hissəsində, çay dərələrində və dağ yamaclarında rast gəlinir.

Yeni Xəzər çay terraslarının (müasir çay səthindən 6 - 8,0,3 - 1,3 m hündürlükdə) əmələ gəlməsi zamanına təsadüf edir ki, bu əmələgəlmə hal hazırkı vaxta qədər davam edir. Bunu çay dərələrində olan cavan çöküntülərdə müasir çay allüviallarının olmamasında da görmək olar.

Beləliklə Talış dağlarında və Lənkəran ovalığında müxtəlif mənşəli və müxtəlif fasial litoloji xüsusiyyətli süxurların paylanma qanunauyğunluqlarının təhlili göstərir ki ,düzenlik və dağətəyindən Talış dağlarına getdikcə Erkən Xəzər, Bakı və Xvalın mərtəbələrinin süxurları bir-birini əvəz edir və bütün lay dəstələrində paylanırlar.

Əzizov Sənan
dosent
Babayeva Humay
magistrant
humay240297@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Coğrafiyanın tədrisində yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təlim prosesi də inkişaf edir,nəticədə təlimin yeni metodları,vasitələri və təşkilat formaları yaranır.

“Texnologiya”termini XX əsrin ikinci yarısında elmi pedaqoji mühitə daxil oldu.İlk olaraq Amerika və Avropa məktəblərində təlimin texniki vasitələri geniş tətbiq olunmağa başlandı.Tədris prosesinə texnikanın tətbiqi təlim texnologiyası anlayışını elmə gətirdi.Sonradan təhsil-tərbiyə sahəsinə nüfuz edərək “pedaqoji texnologiya”adı ilə xüsusi yer aldı.XX əsrin 60-cı illərində pedaqoji texnologiyalar dedikdə daha çox təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə təlimdə texniki vasitələrdən istifadə başa düşülürdü.Daha sonra pedaqoji texnologiyalar tərkibinə təlim prosesinin təkmilləşdirilməsinə aid olan bütün məsələlər daxil edilməyə başlandı.

Qloballaşan dünyada informasiya axını daha geniş vüsət almaqdadır.Belə ki,artıq yeni bilikləri şagirdlər kütləvi informasiya mənbələrindən əldə edirlər.Artıq ənənəvi təlimdəki kimi müəllim və dərslilər az qala yeganə informasiya mənbəyi hesab olunmur.İnternet telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə təkcə istənilən məlumatı əldə etmək deyil, öz şəxsi ideyalarını da başqaları ilə bölməyə imkan verir.Təlimin texniki vasitələri dedikdə tədris filmləri,diafilmlər,proqramlaşdırılmış maşınlar-avtomatlaşdırılmış maşınlar, kompüter, multimediyaya lövhə, elektron dərslilər,internet resursları,hesablama maşınları bazasında yaradılmış avtomatlaşdırılmış sinif otaqları nəzərdə tutulur.

Müasir dövrdə yeni texnologiyaların,yeni təlim metodlarının tətbiqi müəllimin,onun pedaqoji əməyinin,iş üslubunun,nəticə etibarı ilə şagirdlərin iş üslubunun əsaslı şəkildə dəyişməsinə tələb edir.

Pedaqoji elmlər namizədi A.Əliyevin öz məqaləsində qeyd etdiyi kimi”Yeni və daha geniş anlamda pedaqoji texnologiya yalnız təlimdə texniki vasitələrdən və kompüterlərdən istifadə olmayıb,təhsilin effektivliyini yüksəldən amillərin birliyi,təlim metodlarının,priyomlarının səmərəli konstruksiyası,tətbiqi və sınaqması”yolu ilə təhsil prosesinin optimallaşdırılması kimi qəbul edilir.

Müasir dövrdə təlimin keyfiyyəti şübhəsiz ki,təhsilin məzmunundan və dərslin keçirilməsi texnologiyasından çox asılıdır Pedaqoji texnologiya dedikdə təlim prosesinin və tədris fəaliyyətinin,təşkilat formalarının,metod və priyomlarının vəhdəti nəzərdə tutulur. Bəzi hallarda yalnız olaraqdan”metodika”termini əvəzinə “texnologiya”termini işlədilir.Əslində isə texnologiya termini təlim metodlarını əvəz etmir,əksinə onlarla yanaşı işlədilir.Beləliklə,təlimin pedaqoji texnologiyaları fənnin tədrisi metodikasının bir hissəsini təşkil edir.Pedaqoji texnologiyalar dedikdə təlim prosesinin və tədris fəaliyyətinin təşkilat formalarının,metod və priyomlarının vəhdəti nəzərdə tutulur.

Bütün elm sahələrində olduğu kimi coğrafiyanın tədrisi metodikası üzrə də bir sıra nəzəri tədqiqatlar aparılmışdır və təlim prosesinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi yolları öyrənilmişdir.Bu isə daha çox pedaqoji texnologiyalara aid problemlərin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

Coğrafiya fənninin tədrisində də yeni pedaqoji texnologiyalar yaratmaq və ya mövcud olanları tətbiq etmək üçün geniş imkanlar vardır.

Bu günün zamanının tələbi ilə müəllim bilik verən yox, bilik qazanmaq yollarını öyrədən olmalıdır. Şagirdin əsl biliyi onun özünün qazandığı bilikdir. Bütün bu təlim prosesinin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəllim öncə özü öyrənməlidir ki öyrənməni necə öyrətsin.

Qeyd edək ki, pedaqoji texnologiyaların özünəməxsus çatışmazlığı vardır. Bu ilk növbədə şagirdlərin fəaliyyətinə daha çox vaxtın ayrılması, yaradıcılığa diqqətin kənarında qalması ilə ifadə olunur.

Pedaqoji texnologiyaların bir sıra əsas xüsusiyyətləri vardır ki, onlara konseptuallıq, sistemlilik, idarə oluna bilmək (idarə edilən olması) effektivlik (səmərəlilik) və yenidən təkrar olunması daxildir

- **Konseptuallıq**-hər bir pedaqoji texnologiya dəqiq elmi konsepsiyaya əsaslanmalı və konkret pedaqoji fikirlər üzrə işlənib hazırlanmalıdır.

- **Sistemlilik**-hər bir texnologiya bir-biri ilə sıx bağlı olan 3struktur blokundan ibarət vahid sistem təşkil edir.

a) konseptual əsas

b) məzmun hissəsi

c) prosedura hissə (təlimin təşkili, müəllim və şagird fəaliyyət formaları)

- **İdarə edilən** olması-bu xüsusiyyət əsasında təlim prosesini planlaşdırmaq və layihələndirmək mümkündür. İdarə oluna bilməsi həmçinin müxtəlif vasitə və metodlardan istifadə edilməsinin təlim nəticələrinə təsirinin ehtimallığını nəzərdə tutur.

- **Yenidən təkrarlanması**-Pedaqoji texnologiyaların elementlərinin həyata keçirilməsinin ardıcıl və mərhələli olması onun digər müəllimlər və təhsil müəssisələri tərəfindən tətbiqinə, təkrarlanmasına şərait yaradır.

- **Səmərəlilik**- Texnologiyaların tətbiqi bütün şagirdlərin dövlət tədris standartında nəzərdə tutulan baza bilik və bacarıqlarına yiyələnmələrinə təminat verməlidir. Texnologiyaların tətbiqi səmərəli olmalı və ibtidai siniflərdə tətbiq olunan texnologiyalar yuxarı siniflərdə tətbiq olunan texnologiyalarla uyğunlaşmalıdır.

Təlim texnologiyalarının əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Şagirdlərin qarşısında təlim məqsədləri və vəzifələri dəqiq şəkildə qoyulmalı, onlar öyrənilən materialın əhəmiyyətini dərk etməlidir.

2. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi prosesinin ardıcıl qurulması.

3. Şagirdlərin müəllimin göstərişlərini nümunə əsasında yerinə yetirmələri.

4. Şagirdlərin problem və tapşırıqları həll etməsi üçün müstəqil işin təşkili.

5. Təlim nəticələrinin yoxlanılması məqsədi ilə müxtəlif test tapşırıqlarının tərtibi və geniş tətbiq edilməsi.

Pedaqoji texnologiyanın növləri çoxdur və onlar müxtəlif kriteriyalara görə təsnif olunur. Pedaqoji texnologiyalar didaktikada üç əsas qrupa bölünür:

- **İzahlı-illüstrativ təlim texnologiyaları qrupu**

- **Şəxsiyyətyönümlü təlim texnologiyaları qrupu**

- **İnkişafetdirici təlim texnologiyaları qrupu.**

Son olaraq belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, pedaqoji texnologiya sadəcə olaraq təlimdə texniki vasitələrdən və kompüterlərdən istifadə olunmasına əsaslanmır. O prinsipləri aşkara çıxarmaq, təhsilləndirmək effektivliyini yüksəldən faktorları təhlil etmək yolu ilə təhsil prosesinin optimallaşdırılması priyomlarını işləyib hazırlamaq məqsədinə xidmət edir.

Bir sözlə, pedaqoji texnologiyanın nailiyyətlərindən istifadə edən müəllimlər adət etdikləri bir çox işlərə yenidən baxmalıdırlar. Pedaqoji texnologiyalar tənqidi yanaşmaq, tədris prosesində onlardan düzgün, məqsədli, yaradıcılıqla istifadə etmək məsləhət görülür.

Əzizov Sənan
dosent
Əmənov Qalib
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
senan.azizov.58@mail.ru
75winner@mail.ru

Lənkəran təbii vilayətinin landşaftlarının formalaşmasının coğrafi səciyyəsi

Dördüncü dövrün allüvial, prolüvial və dəniz çöküntülərindən ibarət **akkumlyativ düzənliklərin quru-çöl landşaftları** Lənkəran ovalığının şimal hissəsində yerləşir. Şərqdən Xəzər dənizi, qərbdən Burovar silsiləsinin şimal-şərq dağətəyi, şimaldan və şimal-şərqdən Muğan və Salyan düzləri, cənubdan isə Viləşçayın dərəsinə qədər olan sahəni əhatə edir.

Düzənliyin səthi qədim çay dərələri və deltaları ilə mürəkkəbləşmiş, müasir və qədim Xəzər terrasları, gətirmə konusları, terrigen çöküntülər ilə örtülmüşdür. Basdırılmış qalxmalar bu ərazidəki diferensasiyanı daha da artırmışdır.

Burada yayı quraq keçən mülayim-isti iqlim tipi hakimdir. Orta illik temperatur 14-14,5⁰C, maksimum temperatur 37-38⁰C, ümumi günəş radiasiyasının illik miqdarı 125 kkal/sm², radiasiya balansı isə 45-50 kkal/sm² olub onun da 10-15 kkal/sm² buxarlanmaya sərf olunur. Əsas hissəsi yazda və payızda düşən yağıntıların orta illik miqdarı 300 mm-dir. Yayda şərq və cənub-şərq, qışda isə şimal və şimal-qərb küləkləri əsir. Ərazidən yağış və yeraltı sularla qidalanan Bolqarçay, İncəçay, Göytəpəçay və s. çaylar axır.

Süxurların litoloji tərkibindən və digər torpaqəmələgətirən amillərdən asılı olaraq tünd və adi şabalıdı, gilli-qleyli, bataqlıq-çəmən, podzollu qleyli sarı torpaqlar bu ərazidə yayılmışdır.

Təbii vilayətin bitki örtüyü efemərlərdən, çəmən və müxtəlif otlardan, cənubda isə çox seyrək ağac və kolluqlardan ibarətdir. Müasir dövrdə quru-çöl landşaftları çox yerdə antropogen landşaftları ilə əvəz olunmuşdur.

Lənkəran düzənliyinin şimalında Viləş və Göytəpə çayları arasında **yarımürütubətli sübtropiklərin çəmən-kol landşaftları** yerləşir. Bu landşaft tipi Mamusta, Rəzdəmeşə, Kakalos, Siyəkəran, Giləkəran və Ərkivan kəndlərinin ərazisində qırılmış meşələrin yerində formalaşmışdır. Ərazi şərqdə allüvial-dəniz, qərbdə isə prolüvial mənşəli düzənlikləri əhatə edir. Düzənliyin səthi qərbdə müxtəlif mənşəli dəniz terrasları ilə mürəkkəbləşərək çay dərələri, qobu və yarıqanlarla daha da parçalanmışdır. Çay dərələri və yarıqanların bəzi hissələrində şaquli parçalanma intensivliyinin artması nəticəsində qrunut suları səthə çıxır. Viləşçayın gətirmə konusunda, Böyük Kolatan kəndi və Ərkivan qəsəbəsi yaxınlığındakı qobu və yarıqanlarda bu cür bulaqlara rast gəlmək olar. Şimaldan cənuba doğru atmosfer yağıntılarının miqdarı 600-800 mm-dən 1200-1300 mm-ə qədər artır və həmçinin buxarlanma da bu istiqamətdə azalır. Bununla əlaqədar bitki örtüyündə, torpağın rütubətində, mexaniki və duz tərkibində dəyişikliklər əmələ gəlir. Şimalda müxtəlifotlu çəmənliklər, kserofitlər olduğu halda, cənubda isə müxtəlifotlu mezofit və hidrofit çəmənliklər, hirkan narı, alçaqboylu əncir, böyütkən və s. ağac və kollar yayılmışdır. Təbii vilayətin şimalında müasir iqlim şəraiti çəmən-kol landşaftının inkişafı üçün əlverişlidir.

İqlim və qrunut sularının təsiri ilə burada allüvial-çəmən, qəhvəyi-çəmən, çəmən-bataqlıq torpaqları formalaşmışdır. Çəmən bitkiləri altında qələvi tərkibli allüvial-çəmən torpaqları yayılmışdır. Podzollaşmış sarı torpaqlar göstərir ki, çəmən landşaftları Ərkivan qəsəbəsi, Müsakücə, Qızılavar kəndləri ərazisində mövcud olmuş qırılmış Hirkan meşələrinin yerində formalaşmışdır.

Dağətəyi düzənliklərin və alçaq dağlığın rütubətli hirkan meşələrisix relik bitki örtüyünə malik olan dağətəyi və alçaqdağ hissələri vulkanogen və vulkanogen-çökmə süxurlardan təşkil olunmuşdur. Buradakı qarışıq meşələr şabalıdyarpaq palıd, məxməri ağcaqayın, dəmirağac, azat, şümşad, fisdıq, vələs, cökə, əzgil, yemişan və s. ağac və kol bitkiləri ilə zəngindir. Alçaqdağlığın hirkan meşəliyi 700-800m, ondan yuxarıda isə yuxarı alçaqdağlıq və orta alçaqdağlığın palıd-vələs meşə landşaftı yayılmışdır.

İllik yağıntılar 700-1800mm, orta illik temperatur 11-13⁰C, günəş radiasiyasının miqdarı 125-130 kkal/il, radiasiya balansı 50-55 kkal/sm², buxarlanmaya sərf olunan istilik 35-40 kkal/sm², rütubət çatışmazlığı isə 100-200mm-dir. Podzollaşmış sarı yuxa torpaqlar yayılmışdır.

Yüksək bioloji müxtəlifliyə malik olan landşaft tipinin uzun tarixi-geoloji dövr ərzində formalaşmışdır. Neogen dövrünə aid 140-a yaxın flora və fauna növü indiki dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Heyvanlardan dovşan, canavar, tülkü, çaqqal, oxlu kirpi, sincab, meşə süleysini, çöl donuzu, meşə dələsi, meşə pişiyi və s. yayılmışdır.

Orta və alçaq dağlığın meşə landşaftları Peştəsər silsiləsinin şərq yamaqları ilə Burovar silsiləsinin qərb yamaqları arasındakı alçaq və orta dağlıq sahəni əhatə edir. Denudasion dağlıq relyefi çox mürəkkəb geomorfoloji quruluşa malikdir. Silsilələr arasındakı ərazi Yardımlı sinklinorisini əhatə edir. Viləş və Lənkəran çayları ərazini parçalayaraq dərin və sıldırım dərələr əmələ gətirmişdir.

Ərazidə Eosen, Oligasen, və Aşağı Miosen yaşlı vulkanogen mənşəli andezit, bazalt, tuflu qumdaşı və s. süxurlar geniş yayılmışdır.

Yayı quraq keçən mülayim isti iqlim tipi hakimdir. Orta illik temperatur 10-12⁰C, ümumi günəş radiasiyası 130-135 kkal/sm², buxarlanmaya sərf olunan istilik 25-30 kkal/sm²-dir. Yağıntıların miqdarı şimal-şərqdə 500-600mm, cənub şərqdə 600-1400mm-dir.

Orta dağlıq üçün qalın və sıx fisdıq meşələri səciyyəvidir. Burada meşəaltı bitkilər çox zəif inkişaf etmişdir. Bu landşaft tipi zəngin iqlim və torpaq ehtiyatına malikdir.

Lənkəran təbii vilayətinin şimal, şimal-qərb dağətəyi və alçaq dağlıq hissələrində **alçaq dağlığın meşə çöl landşaftları** yayılmışdır. Ərazi Bolqarçayla Burovar silsiləsinin şimal-qərb qurtaracağında yerləşən kiçik çaylar arasındakı suayırıcı hissəni təşkil edir. Yayı quraq keçən mülayim isti iqlim, orta illik temperatur 10-12⁰C, il ərzində rütubət çatışmazlığı 200-300mm-dir. Bitki örtüyü çox kasaddır, təbii landşaft antropogen landşaftla əvəz olunmuş, qəhvəyi dağ-meşə və dağ boz qəhvəyi torpaqlar inkişaf etmişdir.

Talış və Peştəsər silsilələri arasında **orta dağlığın kserofit quru çöl landşaftları** yerləşir. Çayları geniş akkumlyativ relyef formaları əmələ gətirir. Quru dərələrlə parçalanmış Talış silsiləsinin şərq yamaqlarında meyillik 30-35⁰-dir. Landşaftın əsas xüsusiyyətlərindən biri 2400-2500 m yüksəklikdə hamarlanmış səthlərin olmasıdır. Yayı quraq keçən soyuq dağ-çöl iqlimi var, orta illik temperatur 5-7⁰C, yağıntıların miqdarı 300mm-dən az, mümkün buxarlanma 500mm-dir. Bitki örtüyü kasaddır, antropogen landşaftlar zəif inkişaf etmiş, bu ərazilər otlaq və biçənək kimi istifadə olunur.

Əzizov Sənan

dosent

Məmmədli Peyman

magistrant

senan.azizov.58@mail.ru

peyman.memmedli.93@mail.ru

Lənkəran Dövlət Universiteti

Coğrafiyanın tədrisində sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin aparılması metodikası

Ətraf aləmin dərk edilməsi, öyrənmə mühitinin, pedaqoji işin və şagird əməyinin qarşılıqlı əlaqəsi olmadan mümkün deyildir. Təbii və ictimai mühitdə fəaliyyət göstərməsi üçün şagirdlərin yalnız dərslər prosesində fəaliyyəti kifayət deyil. Tədris prosesində öyrənmə ilə öyrənmələrin qarşılıqlı fəaliyyəti mövzu və anlayışların əsaslı mənimsənilməsi yalnız dərslər prosesində mümkün olmur. Pedaqoji prosesi uğurla həyata keçirmək üçün öyrənmələrin qavrama, anlama, yaddasaxlama dərəcəsi ilə şərtlənir. Pedaqoji prosesdə qazanılan bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi şagirdlərin dərslərdən kənar və sinifdən xaric işlərin təşkilində daha aydın görünür. Dərslərdən kənar və sinifdən xaric tədbirləri tədris prosesinin davamı kimi götürülür.

Məktəbdənkənar və sinifdən xaric tədbirlər deyildəndən ilk olaraq ekskursiyaları düşünürük. Dərslərlə yanaşı, məktəbdə təlim ekskursiyalar şəklində də aparılır. Ekskursiya latın mənşəli (excursion) olub, Azərbaycan dilində hər hansı bir yerə o yeri və ya obyektə öyrənmək üçün təşkil edilən gəzinti deməkdir. Ekskursiya elə bir təlim formasıdır ki, şagirdlər hər hansı obyekt və yer haqqında məlumatları həmin yerə (təbiət, zavod, fabrika, tarixi abidə) gedib görməklə əldə edilir. Ekskursiyalar nəzəriyyə və praktika arasındakı əlaqənin didaktik prinsipinin həyata keçirilməsini təmin edir və aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir.

1. Ekskursiyaların köməyi ilə şagirdlər öyrənilən obyekt və hadisələrlə birbaşa tanış olur və özlərinə xas olan fikirləri formalaşdırırlar

2. Ekskursiyalar tədrisin elmi və praktiki xarakterini artırmağa, onun həyat və təcrübə ilə əlaqəsini gücləndirməyə imkan verir

3. Ekskursiyalar politexniki təhsilin inkişafına kömək edir, çünki şagirdlərə istehsal ilə tanış olmaqla, sənayedə və kənd təsərrüfatında elmi məlumatlardan istifadə etmək imkanı verir

4. Ekskursiyalar şagirdləri sənaye və kənd təsərrüfatı işçilərinin əməyi ilə yaxından tanış edərək onların bu sahələr üzrə peşə seçməsində böyük rol oynayır

5. Ekskursiyalar şagirdləri təbiət və oradakı hadisələrlə daha yaxından tanış edərək onlara dövrümüzün ekoloji problemlərini aydın şəkildə öyrədir.

Hər bir fənnin tədris planında ekskursiyalar siyahısı və onların məzmununu müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan şərti olaraq məktəbdə müxtəlif növ ekskursiyalar olur. Bunlar istehsalat, elmi, tarixi abidə, diyarşünaslıq və kompleks ekskursiyalardır.

Ekskursiyaların keçirilməsinə görə üç mərhələsi var

1. Ekskursiya üçün hazırlıq işləri

a) Ekskursiyanın məqsədinin aydın təsviri

b) Ekskursiyada öyrəniləcək obyektin seçilməsi

c) Şagirdlər qarşısında konkret sualların qoyulması

d) Ekskursiyaya kimin rəhbərlik edəcəyinin müəyyən edilməsi. Təyin edilənin ekskursiyanın seçilən obyektinə baş çəkərək, ekskursiyanın məqsədi, məzmunu, izahat metodu haqqında oranın əməkdaşı ilə razılaşır

2. Ekskursiyanın əsas hissəsi. Öyrənilən obyektin mənimsənilməsi müşahidə, izah, söhbət və müzakirələrin həyata keçirilməsi

3. Ekskursiya zamanı əldə edilən nəticənin çıxarılması. Ekskursiyanın sonunda şagirdlərin ekskursiya zamanı öyrəndikləri biliklər ümumiləşdirilir.

Məktəbdənkənar və sinifdən xaric işlərlə bağlı aşağıda bəzi fikirləri qeyd etmək istərdim.

1. Coğrafiya fənni təbiətlə birbaşa əlaqəli olduğundan məktəbdənkənar və sinifdən xaric işlərin şagirdlərlə aparılması tədris olunan materialı şagirdlərə çatdırılmasında praktiki əhəmiyyət daşıması ilə yanaşı, onların materialı daha dəqiq və anlaşılıq öyrənməsinə kömək olur.

2. Məktəbdənkənar və sinifdən xaric işlərin aparılması zamanı tədris olunan materialı şagirdlərə müqayisəli metodlarla və dərininə tədrisi daha çox faydalı olacaqdır.

3. Gələcəkdə bir coğrafiyaçı olaraq şagirdlərin yetişdirilməsi üçün məktəbdənkənar və sinifdən xaric işlərin uzunmüddətli, davamlı və tədqiqatçıya icrası onların biliyinin artırılmasına və tədqiqatçı kimi yetişməsinə kömək edəcəkdir.

4. Məktəblərdə imkan daxilində coğrafiya meydançası üçün şərait yaratmaq, müvafiq ərazilərdə coğrafiya fənni üçün əlverişli olan məkanlarda məktəbdənkənar işlər üçün düşərgələr təşkil etmək tədrisin keyfiyyətinin qaldırılmasına və şagirdlərə diyarşünaslığı aşılamağa kömək edəcəkdir.

Əzizov Sənan
dosent
Sadıqov Şahin
magistrant
senan.azizov.58@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Coğrafiya fənninin tədrisində müşahidələrin aparılması yolları

Coğrafiyanın tədrisində müşahidələr şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini fəallaşdırır. Şagirdlərdə fənnə qarşı marağı artırır ki, bu da nəticə etibarlı ilə təlim və tərbiyə işinin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına köməklik göstərir. Müxtəlif əyani vasitələrin tətbiqindən fərqli olaraq, müşahidələr şagirdlərə əşya və hadisələrin özü ilə tanış olmağa imkan yaradır. Müşahidələr vasitəsi ilə aparılan işlər ölkəşünaslıq materialları əsasında təşkil edilir. Təlimin təşkilindəki bu forma şagirdləri yaşadıkları doğma yurdun təbiəti ilə yaxından tanış etməklə, fiziki coğrafiyanın bir çox məsələlərini praktiki surətdə müəyyənləşdirmək üçün geniş şərait yaradır. Coğrafiya fənnindən müşahidələr təşkil etmək üçün ən əlverişli yer coğrafiya meydançasıdır. Coğrafiya meydançasında şagirdlər meteoroloji cihazlar vasitəsilə havanın elementlərini, ümumiyyətlə, atmosferin vəziyyətini müntəzəm olaraq müşahidə edirlər.

Coğrafi müşahidələri, başlıca olaraq, ekskursiya və səyahət vaxtı təbiətdə aparmaq lazım gəlir. Lakin bəzi müşahidələri aparmaq sinif şəraitində də mümkündür. Sinfin pəncərəsindən göyün rəngi və vəziyyəti, buludların növü, külək, yağıntılar, günəşin nə dərəcədə hündürdə olması və bəzən hətta bürclər üzərində də müşahidə aparmaq olar. Şagirdlər bəzi coğrafi müşahidələri, məsələn, yerli süxurlar və torpaq növləri (arx qazıldıqda inşaat tikintiləri aparılan yerlərdə və s.), habelə, yerli flora, fauna üzərindəki müşahidələri məktəbə gələrkən yolda apara bilər. Şagirdlər belə müşahidələrə müxtəlif yollarla həvəsləndirilməlidir. Şagirdləri fenoloji müşahidələrlə, xüsusən baharda təbiətin canlanmasını müşahidə etməklə də maraqlandırmaq əhəmiyyətlidir. Müəllim sual və tapşırıq verməklə şagirdləri belə müşahidələrə həvəsləndirməlidir. Şagirdlər müəllimin onların müşahidələri ilə maraqlandığını gördükdə daha artıq həvəslə müşahidə aparır və bundan daha çox fayda əldə edirlər.

Şagirdlərin təbiət hadisələrini və obyektlərini müşahidə etməsi ancaq coğrafiya meydançasında aparılan işlərlə məhdudlaşdırılmamalıdır. Belə işi məktəb yaxınlığındakı başqa sahələrdə də aparmaq olar.

Hər hansı bir təbiət hadisəsinin və coğrafi obyektin şagirdlər tərəfindən müşahidə edilməsi o zaman yaxşı nəticə verir ki, alınacaq nəticə qabaqcadan şagirdə məlum olmasın. Əgər şagird nəticəni özü müstəqil surətdə taparsa, o vaxt böyük bir təbii hadisəni kəşf etdiyini güman edir. Müşahidələrin düzgün təşkili, bir tərəfdən şagirdlərdə coğrafi təfəkkürün inkişaf etməsinə səbəb olursa, digər tərəfdən, onlara gələcək müstəqil əmək fəaliyyətlərində bu və ya digər sahələrdə sərbəst hərəkət etmək vərdişlərini aşılayır. Müəllim əsas coğrafi müşahidə vərdişlərini uşaqlara ekskursiya və səyahət vaxtı aşılamalıdır. Ekskursiyalarda şagirdlər təbiətin həm kiçik obyektlər, həm də bütöv landsaftları müşahidə etmək öyrədilməlidir. Məsələn, bir təpəyə ekskursiya edildikdə bir tərəfdən həmin təpəni təşkil edən süxurların və torpaq növlərinin tərkibi və onun bitkiləri öyrənilir, digər tərəfdən isə bu təpəni əhatə edən relyef və bitkinin ümumi xarakteri, həmçinin təpədən təsərrüfat nöqtəyi-nəzərindən nə dərəcədə istifadə edilməsi öyrənilir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə pedaqoji prosesi müəyyən vaxt ərzində ardıcıl olaraq müşahidə etmək, nəticələri təhlil etmək, müəllim və şagird fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün ən qiymətli vasitədir. Müşahidə metodu ciddi və obyektiv aparılmalıdır, dərslər, ekskursiya və ya dərslərdən kənar məşğələlərdə yerinə yetirilməlidir. Müşahidələr sistemə və məqsədyönlü şəkildə aparılmalıdır. Müşahidə edilən obyekt dəqiq təsvir edilməlidir.

Müstəqil işləri icra edərkən iş üsulları kimi kollektiv, cütlər, qrup və fərdi şəkildə həyata keçirilir. Müstəqil işlər əsasən öyrənilmiş biliyin və mənimsənilmiş üsulun məşq etdirərək vərdiş halına keçməsi zamanı tətbiq edilir. Təlim prosesində müstəqil işlərin ardıcıl və mütəmadi aparılması şagirdlərin qazandıqları bacarıqların vərdişə çevrilməsini təmin edir. Coğrafi təlim prosesində müstəqil işlərdən ən çox tətbiq ediləni biliyin möhkəmləndirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət edən bacarıq və vərdişin öyrənilməsinə bilavasitə imkan yaradır.

Həbibov Şakir
baş müəllim
Əliyeva Könül
müəllim
hebibov099@gmail.com
konul-aliyeva-1984@bk.ru

Riyaziyyat dərslərində müəllimin şagirdə köməyinin diferensiyası

Orta ümumtəhsil məktəblərində bütün şagirdlər riyaziyyat fənnini eyni səviyyədə öyrənmək qabiliyyətinə malik deyildirlər. Odur ki, şagirdlərə diferensial yanaşmaq lazımdır.

Diferensial yanaşmanın məqsədi hər bir şagird üçün qabiliyyətlərinin maksimal inkişafından ötrü optimal şərait yaratmaqdan ibarətdir. Diferensial yanaşmadan istifadə olunması şagirdlərin fərdi imkanlarını nəzərə almaqla riyazi biliklərin daha keyfiyyətlə mənimsənilməsinə imkan verir, onların təlimdə müvəffəq olma şəraitini genişləndirir. Bu isə sınıfta xoş psixoloji klimat yaradır. Çətinlikləri aşmaqla əldə olunan nailiyyət şagirdlərin idrakı aktivliyinin artmasına, güclü təkan verir. Şagirdlərdə, o cümlədən, zəif şagirdlərdə öz güclərinə inam hissi yaradır. Onlar naməlum situasiyada daha çətin məsələlərin həllinə çalışırlar. Bununla da təlimə güclü motivasiya yaranır.

Adətən, diferensial təlim texnologiyasından istifadə etdikdə müəllim şagirdləri müəyyən kriteriyalar əsasında qruplara bölür. Hər qrupa onların səviyyəsinə uyğun tapşırıqlar verir. Zəif şagirdlərə sadə məsələlər, güclü şagirdlərə isə çətin məsələlər.

Hesab edirəm ki, diferensial təlim texnologiyasından həmişə göstərilən qaydada istifadə edilməsi düzgün deyil. Ümumiyyətlə “Zəif şagird yalnız sadə məsələlər həll etməlidir” fikrinin özü doğru deyil. Bu həmin şagirdlərin inkişafının qarşısını alır, onların zəifliyini daha da dərinləşdirir. Halbuki, bütün siniflə eyni məsələni həll etmək olar. Bu zaman müəllimin köməyinin səviyyəsi müxtəlif ola bilər. Yəni diferensiasiya müəllimin köməyinin xarakterinə görə aparılır. Bəziləri müəllimin rəhbərliyi ilə, digərləri isə müstəqil çalışırlar. Çalışmalar zəif qrup üçün əlavə göstərişlər verməklə, orta qrup üçün bu göstərişləri bir qədər məhdudlaşdırmaqla, güclü qrupa isə, ümumiyyətlə, göstərişsiz təqdim olunur.

Belə bir məsələyə baxaq:

Şirkətdə 16 nəfər menecer və mühasib işləyir. Menecerlərin əmək haqqı 800 AZN, mühasiblərin əmək haqqı 1000 AZN-dir. Ümumilikdə menecer və mühasiblərə 14200 AZN əmək haqqı ödəndiyini bilərək, menecerlərin sayını tapın.

Məsələ kartochkalar vasitəsi ilə qruplara təqdim olunur. Güclü qrupa məsələ olduğu kimi verilir. Orta səviyyəli qrupa belə bir göstəriş verilə bilər: “Məsələni tənlik qurmaqla həll edin. Menecerlərin sayını x qəbul edin.” Zəif qrup üçün isə orta səviyyəli qrupa verilən göstərişi bir az da genişləndirmək olar: “Menecerlərin sayını x , mühasiblərin sayını $16-x$ qəbul etməklə, məsələni tənlik quraraq həll edin.” Qrupların səviyyəsini nəzərə alaraq göstərişləri artırıb- azaltmaq olar.

Beləliklə, bütün qruplar eyni bir məsələni müxtəlif səviyyədə göstərişlər almaqla həll edirlər, yəni diferensiasiya müəllimin şagirdə köməyinin səviyyəsinə görə aparılır.

Həmidov Ruslan
dosent
Cəfərova Fatimə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rqamidov@mail.ru
ffatya30@gmail.com

İnformatika dərslərində layihənin hazırlanması mərhələləri

Təlim əsasən uşaqlıqda özünü öyrənmə və özünü inkişaf etdirmək üçün inkişaf etdirədiyi fəaliyyət və fəaliyyət göstərməsi kimi baş tutmalıdır. Müstəqil tədqiqat prosesində bir uşaq özünə obyektlərin və hadisələrin xüsusiyyətlərini və qanunlarını kəşf etməlidir .

Müasir məktəb təhsilinin yenidən qurulması, abstrakt, oxumaq, nəzəri bilikləri yadda saxlamaq, öyrətmək, uşağın şəxsi təcrübəsini zənginləşdirən təlimi öyrətmək dövrün tələblərinə uyğun olmalıdır. Müxtəlif sahələrdə müxtəlif elmi məlumatların, eləcə də dinamik dəyişikliyin çox olduğu məktəb proqramında bütün mövzunu tam şəkildə öyrənməyə imkan vermir. Buna görə məktəbin vəzifəsi uşaqları məlumat dünyasına atırmaq, bilikləri müstəqil əldə etmək, bilik prosesinə rəasional yanaşmaq, öyrənməyi öyrədir. Bütün bunları nəzərə alaraq yeni təlim metodlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır.

Ötən əsrin 1920-1930-cu illərindəki layihə metodu, tənqidi şəkildə yenidən nəzərdən keçirildiyi üçün, şagirdin yaradıcı təşəbbüsünün və öyrənmə prosesində müstəqilliyin inkişafını təmin edən biləcəyinə, uşağın müstəqil tənqidi yollarını və bu yolları tapmağa kömək etməsi, məktəbə də verilən bilikləri yadda saxlamaqla, bu məlumatları tətbiq etmək olar. Uşaq azadlığı əsasında fəaliyyətini təşviq etmiş və müəllimin rolu şagirdlərin müstəqil işinə istiqamətləndirmək və onların maraqlarını oyatmaq idi.

Layihə üsulu problem metodu adlandırıldı. Müəllimlər şagirdin məqsədyönlü fəaliyyətinə əsaslanaraq, onun şəxsi marağına uyğun olaraq təlim qurmağı təklif ediblər. Başlanğıcda şagirdlərin həyatda faydalı olabiləcək xüsusi bilik əldə etməsi üçün fərdi maraqlarının ortaya qoyulması çox vacibdi. Təlimin tətbiqi və ya yenisini qazanmaq üçün lazım olan problem real həyatdan alınmış, tələbə üçün əhəmiyyətlidir. Problemin həlli, müəyyən bir nəticə əldə edilməsi və ictimaiyyətin təqdimatı ilə bağlı müstəqil işlər layihənin fəaliyyətində xarakter daşıyırdı.

İnformatikanın təlimi prosesində layihə üsulu sistemətik subyektiv tədris deyil, həm də təhsil sisteminin tərkib hissəsi kimi istifadə olunur.

İnformatika dərslərində layihə məhdud zaman və resurs çərçivəsində bənzərsiz məhsul və yaxud xidmət yaratmaq üçün fəaliyyətdir. Müxtəlif növ layihələr vardır və layihənin hansı növə aid edilməsi təsnifatın nəyə əsasən aparılmasından asılıdır. Adətən layihələri insanların fəaliyyət sahəsinə, icra müddətinə, mürəkkəbliyinə, miqyasına və başqa əlamətlərə görə təsnif edirlər. Fəaliyyət sahəsinə layihələr təşkilati texniki, sosial, iqtisadi və başqa layihələrə ayrılır. Çox zaman layihə qarışıq tipli olur; məsələn magistral yolların tikintisi təkcə texniki layihə deyil, həm də iqtisadi layihədir, çünki regionların iqtisadi inkişaf problemlərini həll edir. Televiziya layihəsi məzmun cəhətdən sosial ola bilər, kanalın iqtisadi məsələlərini həll etdiyindən onu iqtisadi layihə də hesab etmək olar. İcra müddətinə görə layihələr qısamüddətli, orta müddətli və uzunmüddətli ola bilər. Məsələn, Marsın tədqiqi ilə bağlı beynəlxalq layihə uzun müddətli və on illərlə davam edəcək. Mürəkkəbliyinə və miqyasına görə layihələr sadə, orta və mürəkkəb olaraq üç yerə ayrılırlar, məsələn, hər hansı yolun çəkilməsi layihəsi mürəkkəbliyinə və miqyasına görə Marsın tədqiqi ilə bağlı beynəlxalq layihə ilə müqayisə oluna bilməz. İstər informatika dərslərində istərsə də istənilən iş sahəsində müəyyən edilmiş hər bir layihənin hazırlanması bir neçə mərhələdən keçir.

• **Başlatma.** Təlimdə yeni layihənin hazırlanmasında ilk mərhələ hər hansı ideyanın əmələgəlməsi və dərk edilməsidir. Layihənin həyata keçirilməsinin uğuru onun ideyasının nəqədər diqqətlə düşünülməsindən asılıdır. Ona görə də layihəyə başlamağı qərara alarkən verilmiş konkret təlim zamanı

ideyanın reallaşmasının mümkün olub-olmadığını aydınlaşdırmaq vacibdir. Cavab müsbət olarsa, layihənin hazırlanmasına başlamaq olar.

•Planlaşdırma. Mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq təlimdə və istənilən işin yerinə yetirilmə planı qabaqcadan hazırlanarsa həmin işi vaxtında və uğurla sona çatdırmaq olar. Bu fikir müxtəlif çətinlikli işlərin cəmindən ibarət olan layihələr üçün də doğrudur. Bu mərhələdə yaxşı ölçüb-biçmək lazımdır. Hansı işlər yerinə yetiriləcək və bunun üçün hansı resurslar zəruridir.

Proqlaşdırma mərhələsində layihənin strukturu müəyyənləşir. Burada layihənin hansı elementlərdən ibarət olması və onların bir-biriylə necə əlaqəli olduğu göstərilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, layihənin strukturunun qurulması iterasiyalı prosesdir. İlk əvvəl təqribi strukturlar tədricən korrektə olunur. Hətta layihənin hazırlanması haqqında da qərar qəbul edildikdən sonra da yaranan vəziyyətdən asılı olaraq istənilən strukturun cari korrektəsi mümkündür. Beləliklə, layihənin icrasının gedişində struktur sxemlər dəfələrlə dəyişdirilə və təkmilləşdirilə bilər.

•İcraetmə. Layihənin icrası dedikdə qurulmuş planın gerçəkləşdirilməsi prosesi başa düşülür.

• Nəzarət. Layihənin hazırlanmasına nəzarət etmək üçün seçilmiş mərhələlərdə nəticələr müəyyən olunur və sonra onlar planla tutuşdurulur. Əgər müqayisənəticəsində fərqlər aşkarlanarsa, onların aradan qaldırılması üçün tədbirlər planlaşdırılır; məsələn, belə tədbirlər kimi əlavə resursların cəlb olunması, yaxud bəzi işlərin bitmə tarixlərində dəyişiklik olunması təklif oluna bilər. Layihəyə nəzarət təkrar olaraq həyata keçirilməlidir. Aparılmış nəzarət və təhlillərin nəticələri haqqında layihəyə cavabdeh şəxslər məlumatlandırılmalıdır.

• Bitirmə. Hər bir layihə tez-gec sona çatır. Layihənin sona çatmasının ən geniş yayılmış şərti, sadəcə, layihənin yerinə yetirilməsidir. Bəzən layihənin yerinə yetirilməsi prosesində onun miqyasında, dəyərində və müddətində müəyyən dəyişiklik zərurəti yaransa da layihələrin əksəriyyəti nəzərdə tutulduğu vaxtda sona çatır.

Layihə metodunun mərhələlərindən düzgün istifadə etməklə, göstərmək olar ki, təlim zamanı şagirdlər:

- bir şey etdilər,
- fikir və ideyaları çox idi,
- qeyri-adi problemlərlə qarşılaşdı,
- onları əldən verdi,
- bir çox yeni şeyi öyrəndi,
- məlumatlardan istifadə etdi.

Yalnız layihə işinin məhsulunu nümayiş etdirmək üçün pedaqoji cəhətdən məhdudlaşdırıla bilməz. Layihə üzrə işlər şagirdlərin məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirmək, lazımi məlumatları tapmaq, təhlil aparmaq, qurmaq və sintez etmək, tədqiq və qərar qəbul etmək, öz fəaliyyətlərini təşkil etmək və tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqədə maksimum müstəqilliyini göstərir. Eyni zamanda, müəllim öz layihəsini planlaşdırarkən, onu inkişaf etdirərkən və ya həmkarları tərəfindən hazırlanmış vasitələrdən istifadə edərkən həmişə təhsil və inkişaf effekti haqqında düşünür.Şagirdlərin necə və hansı materialla işləməli olacağını, onlardan hansı bacarıqların tələb olunacağını, hansı şəxsi keyfiyyətləri göstərə, inkişaf etdirə, əldə edə biləcəyini aydın şəkildə başa düşür.Çox konkret pedaqoji məqsəd və vəzifələrlə qarşılaşır. Ancaq uşaqlar üçün işin əsas məqsədi əvvəllər əldə edilmiş nəzəri biliklərin praktik tətbiqi deyil, layihənin problemini həll etməkdir. Beləliklə, uşaqların indi belə və belə bir mövzunu öyrənəcəkləri elan edilmir. Onlara yalnız layihənin adı və ya mövzusu barədə məlumat verilir və bir neçə dəqiqədən sonra artıq bir şey yapırdır, fikir, şəkil çəkdirirlər, rəsm çəkirlər, onlar üçün maraqlı bir şey edirlər.

Hüseynov İsa
dosent
Mehdizadə Könül
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kimya.k.zade1997@gmail.com
kimyafizika2018@mail.ru

Kimya fənninin tədrisində təlim formalarının tətbiqi və nəticəsi

Fəal təlimin standartlarına əsaslanaraq şagirdlərin müasir tələblərə uyğun istiqamətlərdə şəxsiyyət kimi formalaşdırılması Azərbaycan təhsil proqramının təhsil işçiləri və müəssisələri qarşısında qoyduğu əsas vəzifələrdən biridir. Şagirdlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətlərini onların həyatı bacarıqları ilə uzlaşdırılması düşünüldüyü kimi asan məsələ olmadığından fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilməsini təmin edən əsas forma kimi nəzərdə tutulmuşdur. Tədris olunan mövzuların daha aydın, nizamlı, sərbəst, maraqlı təşkili üçün müxtəlif təlim formalarından istifadə olunur. Təlim üsullarının tətbiqinin günün tələblərinə cavab verən müasir şəkildə həyata keçirilməsi üçün müxtəlif təlim formalarına istinad edilməsi məsələsini qarşıya qoyur və aşağıdakı cədvəldə onların təsnifatı verilmişdir.

Təlim formaları			
Kollektivlə iş	Qruplarla iş	Cütlərlə iş	Fərdi iş

- **Kollektivlə iş**-şagirdlərdə kollektivdə işləməyi, sosial mühitdə kollektiv fəaliyyətinə alışmağı, idraki təfəkkürünü formalaşdırmağı təmin edir.
- **Qruplarla iş**- şagirdlərdə müzakirə etmək, fikir mübadiləsi aparmaq, mühakimə yürütmək, qiymətləndirməyi bacarmaq imkanları yaradır.
- **Cütlərlə iş** – bu təlim forması şagirdlərə daha yaxından əməkdaşlıq etməyə və ünsiyyət qurmağa istiqamətləndirir.
- **Fərdi iş** – şagirdin potensial imkanlarını müəyyən edib inkişaf etdirmək xarakteri daşıyır.

Təlim formaları dərsin məqsədinə uyğun keçirilir. Lakin aparılan 2 tədqiqat nəticəsində, təlim formalarının seçilməsində mövzuya uyğun olmaq şərti ilə sinif fərqlinin də əsas götürülməsi nəzərə çarpır.

Təlim formalarının siniflər üzrə tətbiqinin nəticəsi

1-ci tədqiqat- Bakı şəh. Yasamal ray. M.Cuvarlinski adına 52 saylı orta məktəbdə aparılmışdır.

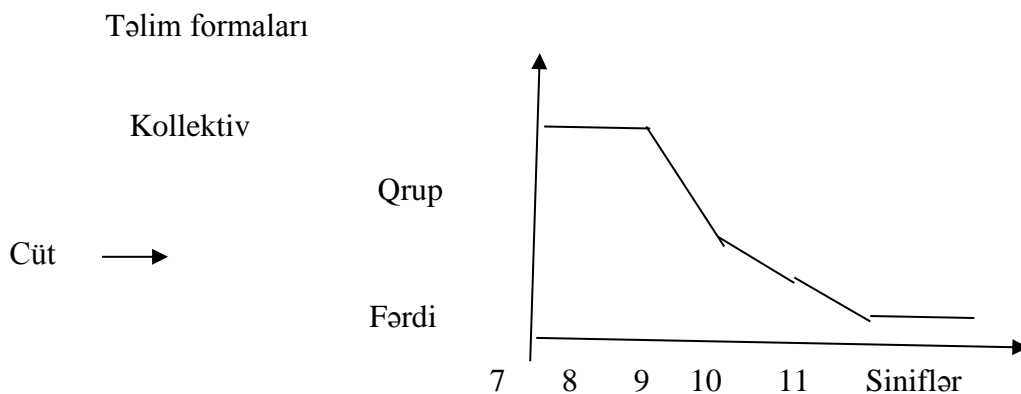
Siniflər	sinif sayı	Təlim formaları			
		Kollektivlə iş	Qruplarla iş	Cütlərlə iş	Fərdi iş
7	4	Daha yaxşı	yaxşı	orta	Zəif
8	4	Daha yaxşı	yaxşı	orta	Zəif
9	4	Yaxşı	yaxşı	yaxşı	orta
10	3	Orta	orta	yaxşı	Daha yaxşı
11	3	Zəif	orta	yaxşı	Daha yaxşı

Cədvəldə təsvir olunan göstəricilərə istinadən demək olur ki, təlim forması mövcud siniflərin sayı üzrə deyil, səviyyələr üzrə -7-11 sinif üzrə istiqamətləndikcə fərdi iş formasından daha üstün nəticə əldə edilməsi təmin edilir.

2-ci tədqiqat – Lənkəran ray. Luvəsər kənd tam orta məktəbdə aparılmışdır.

Siniflər	inif sayı	Təlim formaları			
		Kollektivlə iş	Qruplarla iş	Cütlərlə iş	Fərdi iş
7	1	Daha yaxşı	yaxşı	orta	Zəif
8	1	Yaxşı	orta	orta	Zəif
9	1	Yaxşı	yaxşı	yaxşı	orta
10	1	Orta	orta	orta	Yaxşı
11	1	Zəif	orta	yaxşı	Daha yaxşı

Hər iki tədqiqatın müqayisəli nəticəsi əsasında alınmış ümumiləşdirilmiş yekun nəticənin vəziyyətini əks etdirən parametrlər aşağıdakı diaqramdatəsvir edilmişdir.

7 11 sinif üzrə şagirdlərin fərdi şəkildə fəallaşması, şagirdlərdə idrak tərəkürün yaş səviyyəsi artıqca daha subyektiv və inkişafyönlü istiqamətdə formalaşdığı bariz nümunəsidir.

Nəticə: Hər iki tədqiqatın təhlili və ümumi nəticənin təsviri onu göstərir ki, fəal təlimdə mövzu seçimi və təlim üsullarının seçilməsinə diqqət edilməsi ilə yanaşı, təlim formalarının da düzgün seçilməsinə və tətbiq edilməsinə daha aydın və obyektiv yanaşmaq lazımdır.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Axundova İlahə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilawka_b@mail.ru

Biologiya dərslərində bitkilər aləmi ilə əlaqəli mövzuların tədrisində tibbi biliklərin tədrisi yolları

Biologiya dərslərində bitkilər aləmi ilə bağlı mövzuların tədrisində müalicə əhəmiyyətli dərman və zəhərlənmə verən biləcək bitkilərin xüsusiyyətlərini, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadə, onlardan qorunma və profilaktika kimi tibbi biliklərin öyrədilməsi faydalıdır. Aparılan müşahidələr göstərir ki, çox hallarda ətrafda mövcud bitkilər haqqında məlumatın azlığı və ya onlarla normal davranış qaydalarını bilməmək müxtəlif təhlükəli xəstəliklərə yoluxmağa səbəb olur. İlk tibbi biliklərə yiyələnməklə hər birimiz özümüzü, bizi əhatə edən mühiti və insanları müxtəlif təhlükəli xəstəliklərdən qoruya bilirik.

Tədqiqat işimizdə əsas məqsəd orta ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərində bitkilər aləmi ilə bağlı mövzuların tədrisində müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməklə şagirdlərə tibbi biliklərin verilməsi yollarını, məzmununu, imkanlarını, istiqamətlərini öyrənməklə, səmərəli iş sistemini təklif etmək olmuşdur. Araşdırmalar zamanı əsasən aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: nəzəri- biologiya, tibb və gigiyena ilə bağlı bilavasitə bitkilər aləmi ilə əlaqəsi olan elmi, elmi-metodiki ədəbiyyatlar və orta məktəb dərsləkləri araşdırılmışdır, sosialoji – məktəblilər arasında anket sorğusu

keçirilmiş, statistik – nəticələrin kəmiyyət və keyfiyyətə analizi aparılmışdır. Yeni proqram (kurikulum) əsasında yazılmış dərsliklərdə bitkilər aləmi ilə bağlı mövzuların tədrisində dərslər və sinifdənkənar tədbirlərdə şagirdlərə tibbi biliklərin öyrədilməsinin imkan və yolları ardıcılıqla öyrənilmişdir. Orta ümumtəhsil məktəblərinin VII siniflər üçün nəzərdə tutulmuş biologiya dərslərində müxtəlif növ dərman bitkiləri haqqında məlumat verilmişdir. Qeyd olunan dərman bitkilərinin xalq təbabətində, tibbi və baytarlıq praktikasında hər hansı bir orqanı və hissəsinin xammal kimi istifadə olunması qeyd edilmişdir. VII sinifdə təhsil alan şagird dərman valeryanı, adi dazıotu, adi boymadərən, aptek birəotu, sürünən kəklikotu və s. dərman bitkiləri haqqında qısa məlumat alır, verilmiş şəkillərə əsasən onları tanıyır, onların toplama qaydaları haqqında məlumat əldə edir. VII sinif biologiya dərslərində “Dərman bitkilərinin müalicəvi xüsusiyyətləri və onlardan istifadə qaydaları” mövzusunun sonunda şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti üçün nəzərdə tutulmuş “Yaşadığınız diyarın dərman bitkiləri” “Layihə”-si diqqəti cəlb edir. Layihədə məqsəd hər bir şagirdin yaşadığı diyarın dərman bitkiləri haqqında toplu hazırlamaqla bu bitkilər haqqında daha çox real məlumat əldə etməklə onların istifadə qaydaları haqqında daha geniş məlumat almaqdır. Şagird layihənin sonunda hazırlanmış olduğu albomu, elektron təqdimatı, videoçarxı, fotoşəkilləri və s. nümayiş etdirməklə sinifdə müzakirəsini təşkil edir. Görülən işlər şagirdlərdə dərman bitkiləri və onlardan istifadə yolları haqqında məlumatlarını genişləndirməklə yanaşı, onların doğma diyarımızın nadir bitkilərini daha yaxından tanımalarına kömək etmiş olar. Yeni dərsliklərdə ayrı-ayrı mövzuların tədrisi zamanı müalicəvi əhəmiyyətli bitkilərin bioloji xüsusiyyətləri ilə yanaşı onlardan hansı xəstəliklərdə istifadənin mümkünlüyü haqqında məlumatın verilməsi şagirdlərin bu sahədə olan biliklərini daha da dərinləşdirir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində tibbi biliklərin verilməsi şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməklə yanaşı, onların sağlam böyümə və inkişafına, təhlükələrdə, bədbəxt hadisələrdə özünə və yoldaşına yardım göstərmək imkanı verir.

Tədqiqatımızda şagirdlərin sağlamlığının qorunması, onlarda praktiki bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi sahəsində orta ümumtəhsil məktəblərimizdə biologiya dərslərinin və dərsliklərinin təhlili əsasında mövcud vəziyyəti qiymətləndirməklə problemdən çıxış yolları öyrənilmişdir. Apardığımız müşahidələr və keçirdiyimiz anket sorğuları aşağıdakı tövsiyyə xarakterli təklifləri verməyə imkan verir:

- ilk növbədə şagirdlərin yaş səviyyələrinə uyğun tibbi biliklər verilməlidir;
- həkiməqədər tibbi yardım göstərən şəxs göstəriləcək proses haqqında müəyyən qədər məlumatlı olmalıdır: məsələn, ən çox zədələnmələrə məruz qalan dayaq-hərəkət aparatının (sümüklərin) quruluşundan və vəzifələrindən xəbərdar olmalıdır;
- müəyyən tibbi biliklərə malik olmayan şəxslərin ilkin yardım göstərməsi qəbul edilməzdir;
- tədris prosesində tibbi biliklər verilməyə əyaniliyə yer verilməlidir: şagirdlərin müəyyən ilkin tibbi yardımları əyani şəkildə yerinə yetirmələri praktik vərdişlərin formalaşmasına səbəb olur;
- şagirdlər sağlamlığın qorunması, orqanizmin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə profilaktik tədbirlərlə bağlı biliklərə malik olmalıdırlar;
- zərərli adətlər və vərdişlərin (siqaret, alkoqol, narkotik maddələr) fəsadlarını dərk etməlidir;
- şəxsi gigiyena və məişət gigiyenası qaydaları haqqında məlumatlı olmalıdır;

Tədqiqat işimizin sonrakı mərhələsində sosialoji (məktəblilər arasında anket sorğusu keçirilmiş) metoddan istifadə edilmiş, alınmış nəticələrin statistik analizi aparılmışdır. Məktəblilər arasında anket sorğusu Lənkəran şəhəri 8 sayılı tam orta məktəbində keçirilmişdir. Pedaqoji eksperiment əsasən VI, VII, VIII, IX, X və XI sinif şagirdləri üzərində aparılmışdır. Qeyd etdiyimiz siniflərdə şifahi və yazılı sorğunun aparılmasında əsas məqsədimiz dərslər prosesində mövzuların məzmununa uyğun olaraq şagirdlərin tibbi biliklərə dair bilik və bacarıqlara nə dərəcədə yiyələndiklərini aydınlaşdırmaq idi. Ona görə də eksperiment zamanı suallara verilən cavablar təhlil edilərək, nəticələr ümumiləşdirilmişdir. Pedaqoji eksperimentin nəticəsindən məlum olur ki, eksperiment aparılan siniflərdə sorğuda iştirak edən şagirdlərin nəzəri tibbi bilikləri yaxşı, praktik tibbi vərdişləri isə nisbətən zəyifdir.

Göstərilən təlim nəticələrinin əldə edilməsi şagirdlərin bugünkü və gələcək sağlam həyatını, inkişafını təmin edəcəkdir.

Hüseynov Məmmədhüseyn
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
mamed.h@mail.ru

Lənkəran – Astara bölgəsində çay bitkisinin(*Camellia sinensis* (L) Kuntze) genefondu

Çay *Theaseae* fəsiləsinə daxil olan çoxillik həmişəyaşıl bitkidir. Bu fəsilənin yer kürəsinin tropik və subtropiklərində yetişən 23 cinsi və 380 növü məlumdur. Çay istehsalı üçün *Thea* cinsinə aid olan bitkilərdən istifadə olunur. *Thea* cinsinin iki növü məlumdur: Çin çayı *Thea sinensis* və Hindistan çayı *Thea assamica*. Çin çay növünə Yapon, Çin və iriyarpaqlı Çin çayının növmüxtəlifliyi, Hindistan çay növünə isə yerli Assam, Luşay, Nahahill, Manipur, Sinqlo, Birma, Şan, Seylon növmüxtəliflikləri aiddir. Azərbaycanın rütubətli subtropiklərində çayın Çin növmüxtəlifliyi becərilir. Azərbaycan şəraitində çayın Çin növmüxtəlifliyi yayılmışdır. Əsasın yerli selleksiyaçı alimlər tərəfindən quraqlığa, soyuğa və zərərvericilərə qarşı dözümlü, həmişəyaşıl kol tipli olmaqla müxtəlif forma-klonlardan bölgənin torpaq və iqlim şəraitində yüksək məhsul verən sortlar (“Fərmançay”, “Lənkəran”, “Xəzər”, “Fərmançay çəhrayı”) yaradılmışdır.

Çay tinglərinin yetişdirilməsinin və onların daimi yerlərinə köçürülməsi, yerli torpaq və iqlim şəraitinə uyğun aqrotexniki qaydaların öyrənilməsi və tətbiqi Lənkəran – Astara bölgəsində çay bitkisinin yetişdirilməsinin əsasını təşkil edir. Bölgədə salınmış çay plantasiyaları əsasən Gürcüstandan gətirilmiş çay toxumları hesabına həyata keçirilmişdir. Alınmış sort, forma-klonlarda vegetasiya başlama müddəti fərqlidir. Bunlardan ən tez vegetasiyaya başlama 2/17, 1/47, 5/84 seleksiya sayılı forma-klonlarda müşahidə edilmişdir. 2/17, 3/341, 4/73 və 5/84 seleksiya sayılı forma-klonlarda nəzarət variantı kimi götürülmüş (“Azərbaycan 2”) sortla müqayisədə bir sıra morfoloji əlamətlərə görə üstünlük müşahidə olunmuşdur. Rayonlaşmış “Azərbaycan-2” (nəzarət) ilə müqayisədə vegetasiyanın başlanması adətən aprel ayının avvəllərinə təsadüf etdiyi halda, yeni rayonlaşdırılmış sortlar içərisində ən tez vegetasiya başlama- “Fərmançay”, “Lənkəran”, “Xəzər”, “Fərmançay çəhrayı” sortlarında müşahidə edilmişdir. Qeyd olunan sortlar klon seleksiyası yolu ilə alınmışdır. “Fərmançay”(1/73) açıq-yaşıl zərif yarpaqlara malikdir, ikiyarpaqlı fleşdə taninin miqdarı 26-26,5, ekstrativ maddələrin miqdarı 47-48%-dir. Yerli şəraitə tam introduksiya olunmuş, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlıdır. “Lənkəran”(2/17) açıq-yaşıl zərif yarpaqlara malikdir, ikiyarpaqlı fleşdə taninin miqdarı 24,8, ekstrativ maddələrin miqdarı 45,3%-dir. “Xəzər” (3/41) parıltılı zərif yarpaqlara malikdir, fleşdə taninin miqdarı 25,9, ekstrativ maddələrin miqdarı 47-48%-dir. “Fərmançay çəhrayı” (4/44) çəhrayı zərif yarpaqlara malikdir, fleşdə taninin miqdarı 26,5, ekstrativ maddələrin miqdarı 47%-dir. Vegetasiyanın başlanması müddətinin fərqli olması çay kolunun məhsuldarlığı göstəricilərinə: çay kolunun inkişaf xarakteri, yarpaq ayəsinin böyüklüyü, çoxlu zoğverməsi, yığıma zoğların birgə gəlməsi, qüvvəli boyatma enerjisi və zoğların yaxşı inkişaf etməsi, bitkinin mövsüm ərzində yığım dövründə 4-5-dən az olmayan dərəcəli zoğların əmələ gəlməsinə təsir göstərir. Çay bitkisinin genefondunun qorunması üçün selleksiya işinin daima aparılması zəruridir. Qeyd olunduğu kimi çay bitkisi mühit amillərinə qarşı həssasdır. Çay bitkisinin iqlim faktorları içərisində ən mühümləri: istilik, işıq, havanın rütubətliliyi, atmosfer çöküntüləri, külək sayılır. Apardığımız müşahidələr göstərir ki, atmosfer yağıntılarının il boyu bərabər paylanmaması (1200-1300 mm-dən az), anomal istilər nəticəsində çay bitkisinin normal məhsul verməsi üçün lazım olan rütubətin (70-75%-dən az) çatışmaması, dəniz səviyyəsinin hündürlüyünün dəyişməsi məhsuldar forma-klonlarının genetik davamlılığını zəiflədir. Molekulyar markerlərdən istifadə edilməklə çay bitkisinin genetik davamlı sort və formalarını müəyyən etmək və onları insana fayda verə biləcək istiqamətə yönəltmək olar. DNT markerlərindən istifadə vətənidən uzaq ərazilərdə yetişdirilmiş çay genomunda baş verən dəyişiklikləri təyin etməyə imkan verəcək.

İbrahimov Natiq
professor
Yaqub Qabil
professor
Ülkər Fərzəliyeva
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
Qars Qafqaz Universiteti
natiq_ibrahimov@mail.ru
gabilya@mail.ru
ulker-salayeva@mail.ru

Xüsusi qradiyent hədlı xətti qeyri-stasionar kvazi-optika tənliyi üçün biroptimal idarəetmə məsələsinin həllinin varlığı və yeganəliyi haqqında

Bu işdə

$$J_\alpha(v) = \beta_0 \|\psi(\cdot, T, \cdot) - y_0\|_{L_2(\Omega_L)}^2 + \beta_1 \|\psi(\cdot, \cdot, L) - y_1\|_{L_2(\Omega_T)}^2 + \alpha \|v - \omega\|_H^2 \quad (1)$$

funksionalının

$$V \equiv \left\{ v = (v_0, v_1) : v_m \in L_2(0, l), |v_m(x)| \leq b_m, \forall x \in (0, l), m = 0, 1 \right\}$$

çoxluğunda

$$i \frac{\partial \psi}{\partial t} + ia_0 \frac{\partial \psi}{\partial z} - a_1 \frac{\partial^2 \psi}{\partial x^2} + ia_2(x) \frac{\partial \psi}{\partial x} + a(x)\psi + v_0(x)\psi + iv_1(x)\psi = f(x, t, z), \quad (x, t, z) \in \Omega, \quad (2)$$

$$\psi(x, 0, z) = \varphi_0(x, z), \quad (x, z) \in \Omega_L, \quad (3)$$

$$\psi(x, t, 0) = \varphi_1(x, t), \quad (x, t) \in \Omega_T, \quad (4)$$

$$\psi(0, t, z) = \psi(l, t, z) = 0, \quad (t, z) \in Q_{TL} \quad (5)$$

şərtləri daxilində minimallaşdırmasından ibarət olan bir optimal idarəetmə məsələsinə baxılır.

Burada $i = \sqrt{-1}$ xəyali vahid, $T > 0, L > 0, l > 0, a_0 > 0, a_1 > 0, \alpha \geq 0, b_0 > 0, b_1 > 0$ - verilmiş ədədlər;

$\beta_0 \geq 0, \beta_1 \geq 0$ isə $\beta_0 + \beta_1 \neq 0$ şərtini ödəyən ədədlərdir;

$0 \leq t \leq T, 0 \leq z \leq L, 0 \leq x \leq l, \Omega_t = (0, l) \times (0, t), \Omega_z = (0, l) \times (0, z), \Omega_{tz} = (0, l) \times (0, t) \times (0, z), \Omega = \Omega_{TL}, Q_{tz} = (0, t) \times (0, z)$ -dir; $a(x), a_2(x), y_0(x, z), y_1(x, t), \varphi_0(x, z), \varphi_1(x, t), f(x, t, z)$ -funksiyaları isə ölçülən funksiyalar olub aşağıdakı şərtləri ödəyir:

$$0 \leq a(x) \leq \mu_0, \forall x \in (0, l), \mu_0 = const > 0 \quad (6)$$

$$|a_2(x)| \leq \mu_1, \left| \frac{da_2(x)}{dx} \right| \leq \mu_2, \forall x \in (0, l), \mu_1, \mu_2 = const > 0; \quad (7)$$

$$y_0 \in L_2(\Omega_L), y_1 \in L_2(\Omega_T); \quad (8)$$

$$\varphi_0 \in W_2^{0,2,1}(\Omega_L), \varphi_1 \in W_2^{0,2,1}(\Omega_T), f \in W_2^{0,1,1}(\Omega); \quad (9)$$

$\omega = (\omega_0, \omega_1) \in H \equiv L_2(0, l) \times L_2(0, l)$ - verilmiş elementdir, \forall simvolu “sankibütün” mənasını verir.

Teorem 1. Tutaq ki, $a(x), a_2(x), \varphi_0(x, t, z), \varphi_1(x, t, z), f(x, t, z)$ funksiyaları (6)-(9) şərtlərini ödəyir.

Onda $\forall v \in V$ üçün (2)-(5) başlanğıc-sərhəd məsələsinin $W_2^{0,2,1}(\Omega)$ fəzasında yeganə sanki həlli var və bu həll üçün aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur:

$$\|\psi\|_{W_2^{0,2,1}(\Omega)}^2 \leq c_0 \left(\|\varphi_0\|_{W_2^{0,2,1}(\Omega_L)}^2 + \|\varphi_1\|_{W_2^{0,2,1}(\Omega_T)}^2 + \|f\|_{W_2^{0,1,1}(\Omega)}^2 \right). \quad (10)$$

Burada $c_0 > 0$ ədədi φ_0, φ_1 və f -dən asılı deyil.

Teorem 2. Fərz edək ki, Teorem 1-in şərtləri və $y_0(x, t), y_1(x, t)$ funksiyaları üçün (8) şərtləri ödənilir, $\omega \in H$ isə verilmiş elementdir. Onda H fəzasında sıx G alt çoxluğu var ki, ixtiyari $\omega \in G, \alpha > 0$ üçün (1)-(5) məsələsinin yeganə həlli var.

Qədirova Gülbəniz
dosent
Mikayılova Samirə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
samira.rehimli@mail.ru

Məntiqi təfəkkürün inkişafında problemlərin rolu

Problemlə təlim-problemlə vəziyyətin təşkili, formalaşdırılması, problemin həllində şagirdlərə köməkliyin göstərilməsi, işin yoxlanılması və əldə olunan biliklərin formalaşdırılması və sistemləşdirilməsi prosesinə nəzarət kimi başa düşüldüyünü izah edir. Pədoqoqların bir qismi problemlə təlimi üsul deyil, metod adlandırırlar. Problemlə təlim istənilən tədris üsulu və metodları ilə səsleşmədə yaradıcı tətbiqə əsaslanan mükəmməl və geniş anlayışdır. Problemlə təlim şagirdlərin əqli fəaliyyətinin yüksək səviyyəyə çatmasına zəmin yaradır.

Bir çox hallarda müəllimlər problemlə təlimi problem situasiyası ilə eyni funksiyalı hesab edirlər. Bu anlam isə onun məhdud çərçivədə başa düşülməsi deməkdir. Söylənilən mülahizələrdə problemlə təlimin təlim elementi ilə eyniləşdirilməsi fikrinə də rast gəlinir. Problemlə təlim anlayışı problemlə şərh kimi qəbul olunur və bunun əksinə olaraq, bu təlimi daha geniş anlayışla eyniləşdirməyə cəhd edilir. Bəzən hətta inkişafetdirici təlim ilə problemlə təlim anlayışı eyni mənalı kimi şərh edilir. Bu zaman, dərslə hissə ilə tam münasibəti pozulmuş olar. Belə hesab edirəm ki, qeyd olunanlar fikrimizin arqumentləşdirilməsi üçün yetərlidir:

- qeyri sistemli yanaşmadan təlim prosesinin araşdırılmasında imtina olunması;
- təlim zamanı əsas arqumentlərin seçilməməsi;
- təlim zamanı dialektik məntiqlərin yerinin müəyyənləşdirilməməsi;
- təlim zamanı təlim texnologiyalarının həm nəzəriyyə, həm də praktikaya daxil edilməsi zamanı, birtərəfli yanaşmaların şişirdilməsinin qəbul edilməsi, bir çoxunun didaktik sistem səviyyəsində mükəmməl dəyərləndirilməsi;
- müəllimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən tərbiyəetmənin inkişafetdirmənin yollarından biri kimi interpretasiya olunmaması.

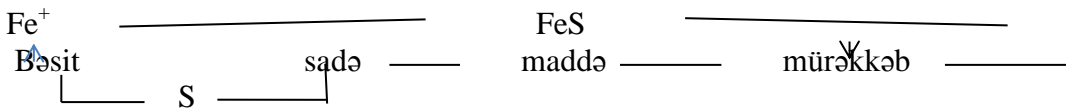
Problemlə təlim vasitəsi ilə şagirdlərin bilik və bacarıqlarının həcmənin artmasını, şagirdlərin biliklərinə öyrənmə prosesinin yeni səviyyəyə yüksəlməsinə, şagirdlərin idrakı tələbatlarının mütərəqqi səviyyəsini müəyyən etmək olar.

Təlim prosesində şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək məqsədi ilə müəllim tərəfindən tərtib olunan və dərslə tətbiq edilən problemlə sxemlərdən istifadə olunması mütərəqqi hal hesab olunur.

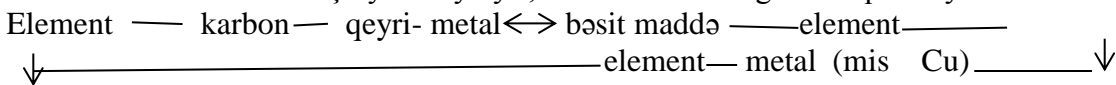
Fikirimizi əsaslandırmaq məqsədi ilə bir neçə tapşırıq nümunəsi göstərək:
8-ci sinifdə şagird, maddənin quruluşunu, yəni ion, kristal quruluşunu, rabitələrin növlərini keçdikdən sonra maddənin quruluşuna AMT baxımından yanaşır, müəyyən əlavələrini deyirlər və bu əlavələrin sxemlə bağlılığını göstərir. Beləliklə, sxemdə bu anlayışlar arasında sanki möhkəm rabitə yarandığını görürlər. Şagird əlavələri ümumi sxemə nəinki xələl gətirir, əksinə, şagirdlərin maddələrin əmələ gəlmə prinsipi və quruluşu haqqında olan səthi bilikləri elmi cəhətdən həm dərinləşir, həm də natamam olan fikirləri tamamlayır. Sxemdən baş çıxarmaq üçün müəllimin əlavə izahatına ehtiyac qalmır.

Maddə ← atom → ion

Burada hər bir maddə AMT baxımından izah edilir, əlavələr deyilir. Lazım olan yeniliklər informasiyalar şəklində yazılır və bunlara əsasən maddələr tərkibinə görə qruplaşdırılır. Artıq şagird təfəkküründə yeni kimyəvi anlayışlar meydana çıxır. “İON” sözünün özü də hələ ki, VIII sinif şagirdi üçün əvvəllər sirli bir anlayış olaraq qalırdı.

Bu bölgüdən şagirdlər AMT əsasən nəticələr çıxarır, bəsit maddədən mürəkkəb maddə və əksinə əmələ gəlməsini, birinin digərinə çevrilməsinin ümumi mexanizmini müəyyənləşdirir, praktiki olaraq müvafiq reaksiyalar yazırlar. Sxemin digər hissəsini sadələşdirməyə çalışırlar. Yəni, əlifbada hərflər birləşib, müvafiq sözləri əmələ gətirdiyi kimi, sözlər də öz növbəsində hərflərə çevrilir. Sadə bir misal: mis (Cu) nədir? karbon (C) nədir? Bunların fərqi nədir? Sualının cavabında, şagirdlər bunların hər ikisinin bəsit maddə olduğunu bildirir. Lakin fərqli qruplarda, metal və qeyri-metalə aid olduğunu, bir ad altında elementlər sırasında birləşdiyini söyləyir, fiziki formasına görə fraqment yazırlar.

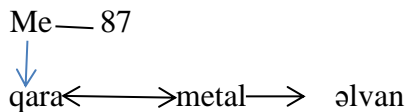

Metallar haqqında ərimək, istiliyi, elektriki keçirmək, döyülmək, xüsusi parlaqlıq kimi, əvvəlki ümumi biliklərindən istifadə edib, belə maddələri metal adlandırırırlar.

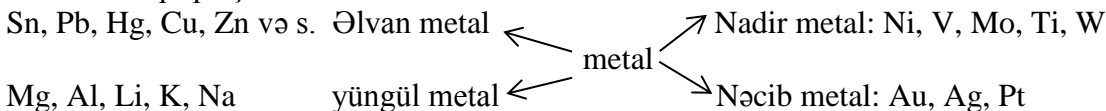
Metalsözünü şərti olaraq “Me” ilə göstərilib belə ifadə edirlər: (Me-87).

Yəni hal-hazırda 87 müxtəlif metal atomu mövcuddur.

IX sinfə çatdıqda bu bölgünü metalların fiziki əlamətlərinə görə, başqa cür və həm də geniş şəkildə qruplaşdırırlar. Sxem tamam genişləndirilir. Burada düşündürücü, problemlə anlayışların çox olmasa da yeni fikir söyləməyə imkan verir.

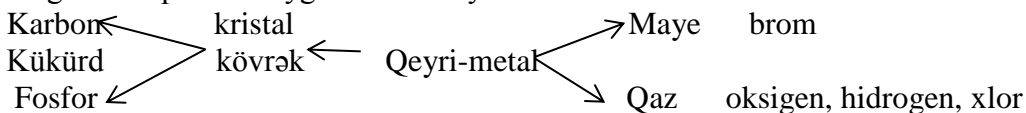

Ayrı-ayrılıqda hər qrupun özünə aid misallar göstərir və fiziki əlamətlərinə görə əlvan metalların özlərini də qruplaşdırırlar.

Sonra sxemdə metalların elektrokimyəvi gərginlik sırasına nəzər yetirilir. Odur ki, onlar sanki icrası tələb olunan iş cəlb olunur.

Sxemin başqa bir hissəsi olan qeyri metalların da şərti işarəsini göstərilib, fiziki xassələrindən ümumi halından qısa şəkildə informasiya yazırlar. Əlvan metalların bölgüsünə uyğun qeyri-metalların da sadə bölgüsünü aparır və uyğun misallar yazırlar.

Sadə təsnifatlardan meydana çıxan ayrı-ayrı anlayışlara əsasən, bunların kimyəvi xassələrini və tədricən əmələ gətirdiyi kimyəvi birləşmələrini, ən nəhayət onların kəmiyyət, keyfiyyət tərkibini öyrənməyə səy göstərilir. Hər bir kimyəvi formul və ya ifadəyə AMT baxımından, aşağıdakı kimi, tələbedici sualların köməyi ilə yəni, kəmiyyət və keyfiyyət anlayışları ilə tanış olurlar.

Fəal/interaktiv təlim təlimi problemin yaradılması ilə keçirilən dərstdir. Dərsin gedişindən məlum olur ki, fəal/interaktiv təlim zamanı şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf etdirilir və təlim prosesində tədqiqat xarakteri yaradılır. Dərs prosesində əməkdaşlıqla işgüzar iş mühiti yaradıldığından şagirdlərin yüksək fəallığı təmin olunur.

Qəribov Yaqub
professor
Abbasova Səadət
doktorant
Bakı Dövlət Universiteti
Gəncə Dövlət Universiteti
seadet.abbasova.90@mail.ru
yaqub.qaribov@mail.ru

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacı alçaq və ortadağlığın dağ-meşə, meşə-çəmən
landşaftlarının kosmik üsullarla tədqiqi

Kiçik Qafqazın şimal-şərq yamacının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə müvafiq olaraq kosmik şəkillərin və kompleks landşaft deşifrlənməsinin sintezli metodikasından və alınan materialların interpretasiyasından istifadə etməklə olduqca böyük arealı əhatə edən və daha az parçalanan çoxsaylı landşaft vahidlərinə malik olan düzənlik, dağətəyi, alçaqdağlığın landşaftlarını tədqiq etmişik. Ona görə də belə regionlarda əsas landşaft vahidlərinin deşifrlənməsinin etalon göstəricilərinin aşkar edilməsi nisbətən daha rahatdır. Əlçatmaz dağ ərazilərində landşaftların tədqiqatı digər yanaşma və metodika kompleksini tələb edir, belə ki, kəskin üfüqi və şaquli diferensiasiya və relyefin bölünməsi landşaftların kiçik konturlarını şərtləndirir və daxili landşaft strukturunu daha da çətinləşdirir. Başlıca olaraq öz tədqiqatlarımızda “Lansat-7” orbital staniyasından alınan materialları təhlil etmişik.

Orta dağlığın meşə kompleksi tədqiq olunan ərazidəki məhsuldar meşələrin əsas hissəsini əhatə edir. Müxtəlif dağ yamaclarında yaşıl rəngin fərqli calarları ilə deşifrlənən bu komplekslər həm şaquli diferensiasiyasına, həm də mənimsənilmə xüsusiyyətlərinə görə bir birindən fərqlənir. Şəmkirçay dərəsi mürəkkəb strukturlu meşə kompleksləri ilə seçilir. Müxtəlif pozulma dərəcəsi kosmik çəkildə aydın görünən dağ meşələri Yuxarı Çaykəndin cənub-şərqindən başlamış Qotrudağın (3048), Ağqayanın (3057), Buğdadağın (3101) şimal, şimal-şərq və şimal-qərb yamacları boyu 1200-1800 m mütləq yüksəkliklərə qədər yayılır. Lakin Sarısu çay dərəsi boyunca alçaq boylu meşələr və meşə-kollu-çəmənlər 2400m-ə, Ağqaya çay dərəsində 2400-2600 m-ə, Göyyurd çay dərəsində isə 2300-2350 m-ə qədər qalxır. Bundan başqa Çobandağ, Qanlıdağ, Böyük Həsənnənə dağlarının şimal-şərq yamaclarında da meşələr biqayda olaraq 2200-2300 m və daha artıq mütləq yüksəkliklərə qədər olan əraziləri əhatə edir.

Şəmkirçay sisteminə şəbəkəli strukturlarla diqqəti cəlb edən irili-xırdalı yüzdən artıq çay və quru dərə daxildir. Onların əksəriyyəti 1.5-3 km uzunluğa, kəskin parçalanmış dərin dərələrə malikdir. Dik sıldırımlı, qayalı yamaclar müstəsna olmaqla çay dərələri bütövlükdə vələs-fıstıq meşələri ilə örtülmüşdür. Şəmkirçayın sol sahilində meşə massivi 3-4 km, sağ sahilində isə bəzi dərələr müstəsna olmaqla 1-2.5 km enə malikdir. Çay dərəsinin geniş terraslaşmış, nisbətən hamar sahələri İnsanların çoxəsrlik təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq meşə örtüyündən məhrumdur. Ləkəli- səpələnən strukturlarla deşifrlənən həmin ərazilərin müşələri hələ keçən əsrdən başlayaraq məhv edilmişdir. Bütün çay dərələrində meşələrin bütövlüyü təsərrüfat təsirlərinin intensivliyindən asılı olaraq kəskin pozulmuşdur. Gədəbəy, Ayıtala, Dəyəqarabulaq, Rüstəm Əliyev, Qalakənd və s. yaşayış məntəqələrinin cənub və cənub-şərq hissələrində meşə kompleksləri kəskin seyrəkləşmiş, dənəvər-ləkəli, pozulmuş şəbəkəli strukturlarla deşifrlənən təkrar senozlarla, kolluqlarla əvəz olunmuşdur. Arısu və Qalakəndin cənubunda və cənub-şərqindəki meşələrdə qırılmış ağacların miqdarı mövcud ağaclardan çoxdur. Bəzi müşahidə meydançalarında bir hektar ərazidə qırılmış ağaclar (300-dən çox) mövcud meşə əmələ gətirmə ağaclarından üç dəfə (110) artıqdır. Bu ərazilərdə praktiki olaraq bütün meşələr insan təsirlərinə məruz qalaraq pozulmuş, əksər ağaclar qırılmış, yerinə təkrar ağaclar gəlmiş, yaşayış məntəqələrinə yaxın ərazilərdə isə meşə örtüyünün yerində açıq yaşıl rəgi ilə şəkillərdə diddəti cəlb edən kolluqlar formalaşmışdır.

Əsrlikçay dərəsinin aşağı və yuxarı axınları yüksək mənimsənilmişdir. Əsrlik Çırdaxan kəndindən Pələkli, Şıxheybət kəndlərinə qədər olan ərazidə bütün dərə boyu hər iki yamacda əsasən tünd yaşıl rənglə xırda səpələnən areallarda müxtəlif dayanıqlıq dərəcəsinə malik meşələr formalaşmışdır. Əsrlikçayın sağ-sahilində meşələr nisbətən azdır və bu ərazidə onlar xeyli dəyişilmişdir. Meşə massivi burada 1.0-2.5 km enə malikdir. Çınqıldağın şimal-qərb və cənub-şərq yamacları meşələrlə örtülüdür. Dağın suayrıcı və ona

yaxın hissələri meşə örtüyündən məhrumdur. Çinqıldağın hamırlanmış səthində keçmiş meşə massivinin yerində salınmış Hacıhəsənli, Kirən, Quşçu, Sofular, Xatıncan, Qalaboyun kəndləri bu ərazidə mövcud olan meşələrin dəyişdirilməsində böyük rol oynayır. Qeyd edilən kəndlərin hər biri meşə massivi içərisində yüz hektarla sahəni tutan talalarda yerləşir. Meşədən azad olmuş sahələrdən hazırda dəmyə taxıl əkinləri və biçənək kimi istifadə olunur. Çinqıldağda meşəsizləşmiş ərazi 1050 hektar sahə tutur. Belə ərazilər ildən-ilə genişlənir. Əsrıqçayın sol sahlili yamacında təbii bərpa güclü olduğu üçün meşələr daha yaxşı saxlanılmışdır. Burada 1600-1800 m mütləq yüksəkliyə malik nisbətən dik(40-45°) yamaclı dağ massivləri tamamilə meşələrlə örtülüdür. Dik yamaclarda qayalıq, daşlıqlardan ibarət relyef sahələrindən başqa digər ərazilər müxtəlif dərəcədə dəyişilmiş meşələrlə örtülüdür. Kəskin dəyişilmiş meşələr burada bütün ərazinin təqribən 20%-ə yaxınıni təşkil edir.

Landşaft tipi daxilində eroziya və denudasiya prosesləri əsas relyef əmələgətirici amillərdir. Burada havanın orta illik və orta aylıq temperaturları arasındakı kəski fərqlər, atmosfer yağıntılarının nisbətən çox olması eroziya prosesinin bütün il boyu intensiv getməsinə səbəb olur. Ərazinin Şəmkiçay, Qoşqarçay və Zəyəmçay hövzələrinin aş. ağı axınlarında müxaniki aşınmanın xüsusilə intensiv getməsi müxtəlif morfoloji landşaft vahidlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Relyefin meyilliyi, yamacların ekspozisiyası, yerli eroziya bazisinin yüksəkliyindən asılı olaraq müasir geomorfoloji proseslər müxtəlif formada və intensivlikdə təzahür edir. Burada terrasların yaxşı inkişaf etdiyi dərin çay dərələri, düzəlmə səthləri, yarğanlar, qopbular və s. relyef formaları əmələ gəlmişdir.

Ərazidə 800-1200 m mütləq yüksəkliklər arasında dağ-qəhvəyi, karbonatlı- meşə, qonur dağ-meşə torpaqları formalaşmışdır. Dağətəyi yüksək maili düzənliklərdə alçaq yamaclarda şabalıdı, açıq-şabalıdı, meşə altında çıxmış qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Gədəbəy, Şəmkiç və Daşkəsən rayonlarının hamar yaylalarında çoxdan qırılmış meşələrin yerində məhsuldar qara torpaqlar üstünlük təşkil edir.

Tədqiq olunana ərazinin bir çox sahələrində meşə və kolluqların qırılması torpaq örtüyünün arıdləşməsinə, onun üst qatlarının yuyulmasına, məhsuldarlığın xeyli aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Ərazinin meşə-kol, meşədən sonrakı çəmən kompleksləri ərazilərin antropogenləşmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənirlər.

Kürəkçayla Gəncəçay arasında yerləşən az meyilli, zəif parçalanmış hamar relyef səthləri daha kəskin mənimsənilmişdir. Gəncə ilə Zurnabad kəndi arasında yerləşən, 900-1000 m mütləq yüksəkliyə malik hamarlanmış plato Gəncəçay və Dəmirdik çayları vasitəsilə iki hissəyə ayrılmışdır. Burada meşə altından çıxmış qalın dağ qəhvəyi torpaqlarda humus qatı 15-20 sm, üst qatlarda humusun miqdarı isə 4-4.5%-ə bərabərdir. Hamarlanmış az meyilli ərazilərdə antropogenləşmə əmsalı 0.8-0.9-a yaxındır. Kosmik şəkillərin təhlili ilə Kiçik Qafqazın alçaq və orta dağlığının müasir landşaftlarının paylanma qanunauyğunluqlarının təhlili göstərir ki, antropogen yüklərin daha çox olduğu alçaq dağlıqda təbii landşaftlar əsaslı transformasiyaya məruz qalıb. Mütləq yüksəklik artdıqca ekogeomorfoloji gərginlikdə artır, landşaftların xırda morfoloji fərdlərə ayrılması da çoxalır.

Qəribov Yaqub

professor

Salayev Samir

doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

Lənkəran Dövlət Universiteti

yaqub.qaribov@mail.ru

sinaq2016@gmail.com

Lənkəran təbii vilayətinin müasir landşaftlarının transformasiyasında antropogen amillərin rolu

Lənkəran vilayətinin mürəkkəb geoloji, geomorfoloji, oroqrafik, iqlim xüsusiyyətlərindən və torpaq, bitki örtüyünün özünəməxsusluğundan asılı olaraq Respublikamızda analoqu olmayan təbii ərazi kompleksləri formalaşmışdır. Şaquli şəkildə yağıntıların azalmasından asılı olaraq landşaftların xüsusi inversiya sırası Respublikamızda yeganə ərazi kimi səciyyələndirilir. Bütün qeyd olunan təbii amillərin

təsiri nəticəsində bir-birindən fərqlənən ərazi vahidlərinin yaranması ilə yanaşı, həmin landşaftların antropogen təsirlərə müxtəlif dərəcədə məruz qalması regionun kəskin yüklənməsinə, ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Ona görə də təbii landşaftların antropogen transformasiyasına düzgün və sistemli idarə edilməsi istər aqrolandşaftların, istərsə də digər təsərrüfat sahələri ilə bağlı komplekslərin səmərəli yerləşdirilməsində və ixtisaslaşdırılmasında önəmli rola malikdir.

Lənkəran vilayətinin müxtəlif təbii landşaftlarında müşahidə olunan antropogen təsirlər ayrı-ayrı landşaftlarda regional fərqlərə və təzahürlərə malikdir. Lənkəran təbii vilayətinin yüksəkdağlığında formalaşan dağ-çəmən-bozqır landşaftlarının üstün olduğu ərazilərin torpaqlarından yay otlaqları və ayrı-ayrı sahələrdə dənli, dənli-paxlalı və s. bitkilərin əkin sahələri kimi istifadə edilməsi burada antropogen təsirlərin 2 istiqaməti fərqləndirir:

1-Otlaq sahələrində iri buynuzlu mal-qara otaran insanlar ərazinin otlanma normasına riayət etmir. Belə ki, qeyd olunan sahələrdə hər bir hektar sahədə ən çoxu 3 iri buynuzlu heyvan otarılmasının məqsədəuyğun olması Respublika Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları təsdiq edilmişdir. Lakin, bu normanın gözlənilməməsi, otlaqlar normadan 2-3 dəfədən artıq mal-qaranın buraxılması həmin ərazilərdə landşaftların deqradasiyasını törədir və gələcəkdə onlardan otlaq istifadə edilməsinin ciddi çətinliklər törədə bilməsinə zəmin yaradır.

2-Əkin sahəsi kimi istifadə edilən arid-seyrək meşə kolluq və bozqır-kolluq landşaftların mövcud ekoloji şəraitinin və təbii resur potensialının nəzərə alınmaması, xüsusilə şumlanma prosesində yanlışlığa yol verilməsi yamacların baxarlılığının və meylliliyinin nəzərə alınmaması nəticəsində torpaqlarda eroziya prosesləri güclənir. Nəticədə torpağın üst münbit qatı yuyulur, yamaclar çılpaqlaşır, landşaftın məhsuldarlığı aşağı düşür. Bəzən torpaq səthinin yuyulması yuyulma intensivliyi 1 neçəsantimetrdən 2-3 metrə çatır.

XX əsrin 50-ci illərindən sonra tədqiq olunan regionun ərazisində Lövəyin, Yuxarı Xanbulan, Babaser, Viləşçay və s. su anbarlarının tikilməsi və suvarma kanallarının çəkilməsi nəticəsində xeyli meşəlik sahə qırılıb məhv edilmişdir. Bu fakt Lənkəran vilayətinin təxminən 600 metr mütləq hündürlüklərdən 1800 metr mütləq hündürlüklərə qədər sahələri əhatə etməmişdir. Eyni zamanda düzən meşələrinin də ekoloji tarazlığı pozulmuş, antropogen meşəsizləşmə nəticəsində enliyarpaqlı meşələrin yerlərdə çəmən-kol, meşə-çəmən, meşə-kolluq landşaftları yaranmışdır. Qeyd edilən su anbarlarının tikintisi eyni zamanda Lənkərançay, Astaraçay, Viləşçay, Təngərüdçay, Bolqarçay kimi vilayətin iri çaylarının rejiminə və su səviyyəsinin mövsümi dəyişməsinə ciddi təsir göstərmişdir. Həmin dəyişikliklər öz növbəsində landşaftlarda yeni transformasiyalara yol açmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə vilayət daxilində yaradılan turizm-rekreasiya sistemlərinin əksəriyyətinin məhz meşə landşaftlarında yerləşdirilməsi ağacların qırılmasına, meşəaltı döşəyənin və meşəaltı çəmənlərin və kolluqların məhvəinə səbəb olmuşdur. Hətta təbii meşələrin ağac və torpaq örtüyünün ekoloji tarazlığını ciddi pozulması yaxın gələcəkdə vilayətin alçaqdağlıq hissəsindəki Neogendən "mirasqalmış" çoxqiymətli, nadir ağac və kol növlərinin və onların yaratdığı meşəliklərin məhv olma təhlükəsi də yaranır.

Orta və zəif parçalanmış alçaqdağlığın meşə və meşə altından çıxmış yerlərində yaranan bozqır və kolluqlar vilayətin şimal və şimal şərqinə yayılıb. Yüksək temperatur rejimi vilayətin digər ərazilərindən fərqli olaraq burada daha çox quraqlığın yaranmasına səbəb olub. Qeyd edilən landşaft tipləri Lənkəran vilayətinin daha çox antropogen təsirə məruz qalan ərazilərindəndir. Həmçinin, vilayətin meşə landşaftlarının bozqırlaşmağa ən erkən başladığı ərazi hesab olunur. Xüsusilə, Cəlilabad rayonunun əkinaltı şumlanan ərazilərində daha aydın təzahür edən bu landşaftlarda eroziya əleyhinə tədbirlərin zəif aparılması səbəbindən torpağın mineral qatının yuyulması, torpaq məhsuldarlığının aşağı düşməsi problem ortaya çıxır. Nəticədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının iqtisadi səmərəliliyini ciddi şəkildə azaldır.

Zəif parçalanmış ovalıq və düzənliklərin çəmən meşə landşaftı tipinin üstün olduğu ərazilər isə yay fəslinin isti və quraq keçməsinə baxmayaraq zəngin bitki örtüyü ilə diqqəti cəlb edir. Tarixi faktların araşdırılması göstərir ki, yaxın keçmiş qədər qeyd olunan ərazilərdə şirin qrunut sularının səthə yaxın yerləşməsi, bununla əlaqədar bataqlıqlaşmış ərazilərin və düzən meşələrinin yayılması haqqında faktlar məlumdur. Lakin, son əsrdən tropogen təsirlərin, xüsusi ilə, Lənkəran ovalığının cənub və qərəb hissələrində əkinçiliyin sürətli inkişafı və əkinçilik məqsədilə qurutma işlərinin aparılması, düzən

meşələrinin kəskin qırılması, yaşayış məntəqələrinin genişləndirilməsi və s. nəticəsində düzən meşə-çəmən landşaft tipinin ciddi şəkildə sıradan çıxması təhlükəsi yaranmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə suvarmaya ehtiyac duyan çay plantasiyalarının və digər əkin sahələrinin salınması ərazinin su ilə daha çox qidalandırılmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə qruntularının səviyyəsinin yüksəlməsi daha da artmışdır və əvvəllər mövcud olan bir sıra bataqlıqlaşmış ərazilərdə yenidən təkrar törəmə mənşəli xırda bataqlı çəmənlərin areallarının artması diqqəti cəlb edir. Bütün qeyd olunanları nəzərə alaraq vilayətdə landşaft transformasiyalarını düşüncəli şəkildə idarə olunmasına nail olmaq üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürürük:

- Lənkəran təbii vilayəti landşaftlarında ən azı son 100-150 ildə müşahidə olunmuş landşaft transformasiyasının tarixi xronoloji ardıcılığının spesifik məsələləri sistemli şəkildə təhlil edilərək təsnifləşdirilməlidir;
- Lənkəran təbii vilayətində mütləq hündürlüklər və şaquli landşaft tipləri üzrə antropogen təsirlərin son 50 -100 ildəki nəticələri təhlil edilərək onların əsl törədiciyələrinin landşaft vahidlərinə vurduğu zərərlər qiymətləndirilməlidir;
- Təqdim edilən antropogen landşaft xəritələri və landşaftların ekoloji qiymətləndirmə materialları əsasında ailə səviyyəsindən, dövlət səviyyəsinə qədər ekoloji təbliğat və əhalinin maarifləndirilməsini sistemli şəkildə aparmaq lazımdır.

Quliyev Allahşükür
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
quliyev_allahsukur@mail.ru

Faktorizasiya üsulu ilə parabolik tip tənlikdən kəsr tərtib törəməli tənliyin fundamental həllinin alınması

İşdə parabolik tip olan istilikkeçirmə tənliyinin fundamental həllindən faktorizə üsulu ilə kəsr tərtib törəməli tənliyin fundamental həlli tapılmışdır.

$$(D_t - D_x^2)U(t, x) = \delta(t)\delta(x), \quad \text{Məlumdur ki,} \quad (1)$$

tənliyinin fundamental həlli

$$U(t, x) = \frac{\theta(t)}{2\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{|x|^2}{4t}}, \quad (2)$$

şəklindədir.

İstilikkeçirmə tənliyini aşağıdakı kimi faktorizə edək:

$$D_t - D_x^2 = \left(D_t^{\frac{1}{3}} + \alpha D_x^{\frac{2}{3}} \right) \left(D_t^{\frac{2}{3}} + \beta D_t^{\frac{1}{3}} D_x^{\frac{2}{3}} + \gamma D_x^{\frac{4}{3}} \right) \quad (3)$$

Burada ifadələri vurub açsaq

$$\left(D_t^{\frac{1}{3}} + \alpha D_x^{\frac{2}{3}} \right) \left(D_t^{\frac{2}{3}} + \beta D_t^{\frac{1}{3}} D_x^{\frac{2}{3}} + \gamma D_x^{\frac{4}{3}} \right) = D_t + \beta D_t^{\frac{2}{3}} D_x^{\frac{2}{3}} +$$

$$+ \gamma D_t^{\frac{1}{3}} D_x^{\frac{4}{3}} + \alpha D_t^{\frac{2}{3}} D_x^{\frac{2}{3}} + \alpha \beta D_t^{\frac{1}{3}} D_x^{\frac{4}{3}} + \alpha \gamma D_x^2 .$$

$$\begin{cases} a\gamma = -1 \\ \alpha + \beta = 0 \\ \gamma + \alpha\beta = 0 \end{cases} \Rightarrow \alpha^3 = -1,$$

onda müvafiq olaraq

$$\alpha = -1, \beta = 1, \gamma = 1$$

olduğunu alarıq.

Aldığımız $\alpha = -1, \beta = 1, \gamma = 1$ əmsallarını (3) ifadəsində yerinə yazsaq apardığımız faktorizasiya aşağıdakı kimi olacaq.

$$D_t - D_x^2 = \left(D_t^{\frac{1}{3}} - D_x^{\frac{2}{3}} \right) \left(D_t^{\frac{2}{3}} + D_t^{\frac{1}{3}} D_x^{\frac{2}{3}} + D_x^{\frac{4}{3}} \right), \quad (4)$$

və ya

$$D_t - D_x^2 = \left(D_t^{\frac{2}{3}} + D_t^{\frac{1}{3}} D_x^{\frac{2}{3}} + D_x^{\frac{4}{3}} \right) \left(D_t^{\frac{1}{3}} - D_x^{\frac{2}{3}} \right), \quad (5)$$

(4) ifadəsində $\left(D_t^{\frac{1}{3}} - D_x^{\frac{2}{3}} \right) U(t, x) = V(t, x)$ şəklində və $t \geq t_0 > 0, x \geq x_0 > 0$ kimi qəbul etsək, onda

$$V(t, x) = \left(D_t^{\frac{1}{3}} - D_x^{\frac{2}{3}} \right) U(t, x) = D_t^{\frac{1}{3}} U(t, x) - D_x^{\frac{2}{3}} U(t, x) =$$

$$= \frac{\partial}{\partial t} \int_{t_0}^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{1}{3}}}{(-\frac{1}{3})!} \frac{\theta(\tau)}{2\sqrt{\pi\tau}} e^{-\frac{|x|^2}{4\tau}} d\tau - \frac{\partial}{\partial x} \int_{x_0}^x \frac{(x-\xi)^{-\frac{2}{3}}}{(-\frac{2}{3})!} \frac{\theta(t)}{2\sqrt{\pi t}} e^{-\frac{|\xi|^2}{4t}} d\xi =$$

$$= \frac{\partial}{\partial t} \int_{t_0}^t \frac{(t-\tau)^{-\frac{1}{3}}}{(-\frac{1}{3})!} \frac{e^{-\frac{|x|^2}{4\tau}}}{2\sqrt{\pi\tau}} d\tau - \theta(t) \frac{\partial}{\partial x} \int_{x_0}^x \frac{(x-\xi)^{-\frac{2}{3}}}{(-\frac{2}{3})!} \frac{e^{-\frac{|\xi|^2}{4t}}}{2\sqrt{\pi t}} d\xi. \quad (6)$$

Burada aldığımız (6) ifadəsi (4) tənliyinin fundamental həlli olacaq.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Əkbərova Aygün
magistrant
mammedova_gulnare@mail.ru
aygunazade438@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Böyük Qafqazda iqlimin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Böyük Qafqaz təbii vilayəti Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşir. Cənubdan Qanx-Əyriçay vadisi, Şirvan və cənub-şərqi Şirvan düzləri, şimaldan Rusiya Federasiyası, şərqdən Xəzər dənizi, Şahdağ (4243), Tufandağ (4191), Bazaryurd (4116), kimi respublikanın ən hündür zirvələri ilə əhatə olunur. Vilayətdə bütün iqlim tiplərinə rast gəlinir (yayı quraq keçən soyuq iqlim tipindən başqa). Böyük

Qafaz vilayətində iqlim şəraitinin formalaşmasında buraya düşən günəş radiasiyası, əraziyə daxil olan müxtəlif istiqamətli hava kütlələri böyük təsir göstərir. Eyni zamanda burada iqlimin formalaşmasına müxtəlif istiqamətli dağ yamaqları, dəniz səviyyəsindən hündürlüyünün dəyişməsidə əhəmiyyətli təsir edir. Orta illik temperatur $0-14^{\circ}\text{C}$ arasında dəyişir. Temperatur hər 100m-dən dəyişməsi $0,2-0,3^{\circ}\text{C}$ olmaqla 800-1500 m-ə qədər olan ərazilərdə müşahidə edilir. 1500m-dən sonra temperatur qradienti tədricən yüksəlir və təqribən 3000m-də qışda $0,4-0,6^{\circ}\text{C}$ yayda isə $0,7-0,9$ -yə çatır.

Böyük Qafqazda yağıntıların paylanması ən az yağıntı düzən və dağətəyi hissələrə düşür. Hündürlüyün artması ilə yağıntıların miqdarı tədricən artır. Orta illik yağıntı 100-1400mm arasında təbəddüd edir. Böyük Qafqazın cənub yamacında yağıntının miqdarı tədricən artır, 2400-3000m-də maksimuma çatır və sonra tədricən azalaraq 3700-4400-də 1200-900mm olur.

Böyük Qafqazda Zaqatala, İlisu, İsmayılı, Pirqulu, Altağac və Qobustan qoruqları vardır. Vilayətin daxilində aşağıdakı fiziki-coğrafi rayonlar ayrılır:

1. Samur-Dəvəçi fiziki-coğrafi rayonu
2. Qonaqkənd rayonu
3. Zaqatala-Lahic rayonu
4. Dağlıq Şirvan (Şamaxı) rayonu
5. Qobustan-Abşeron rayonu

Vilayət sahəsinə görə ən böyük fiziki-coğrafi vilayətlərdən olmaqla bərabər, həm də özünün landşaft müxtəlifliyi ilə də seçilir. Burada yarımsəhra quru-çöl landşaftından başlamış yüksək dağlıq hissələrdəki nival landşaftına qədər ölkə ərazisindəki mövcud bütün landşaft tiplərinin nümunələrinə rast gəlmək olar. Respublika da ən sıx meşə örtüyünə malik olan bu vilayət Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin məlumatına görə burada havanın oksigenləşdirmə imkanı çox böyük-30 mln.t./ildir. Ərazidə sənaye müəssisələri az olması nəticəsində atmosferi çirkləndirən sənaye müəssisələri tullantılarının ümumi miqdarı Respublika üzrə göstəricilərinin 0,5%-ni təşkil edir. Buradakı su ehtiyatı da ölkənin ən təmiz su ehtiyatı hesab olunur. Bütün bunlarla yanaşı ərazidə günbəgün artmaqda olan təbii və antropogen amillər üzündən ekoloji problemlər də xeyli artmaqdadır. Buna birinci növbədə torpaq örtüyünün məruz qaldığı mənfi təsirləri göstərmək olar. Ərazinin müxtəlif landşaft tiplərində formalaşmış torpaq örtüyü nisbətən dağlıq hissədəki münbitliyi ilə seçildiyi kimi aşağı düzənlik hissədəki, şoranlaşma, bataqlıqlaşma və s. kimi problemlərlə seçilir.

Təbii olaraq bölgənin özünəməxsus təbii-coğrafi şəraiti onun torpaq örtüyünün formalaşmasına da həlledici təsir göstərmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bölgədə yarımsəhra quru-çöl landşaftının boz-qonur torpaqları, dağətəyi hissəsinin şabalıdı, boz-qəhvəyi torpaqları, kserofit meşə-kolluqların dağ boz-qəhvəyi, dağ-qəhvəyi torpaqları, mezofil meşələrin dağ-qonur torpaqları, yüksək dağ çəmənlərin isə dağ-çəmən torpaqlarının müxtəlif yarım tip və növləri yayılmışdır. Əgər ərazinin aran hissələrin suvarılan torpaqlarında buna müvafiq növ eroziya prosesi hakimdirsə, yüksək dağlıq hissələrdə isə meyillilik və yağıntıların çoxluğu ilə bərabər, insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində torpaq eroziyası, sürüşmələr və s. bu kimi hallar üstünlük təşkil edir. Məs: bölgənin Abşeron hissəsi torpaqlarının 75,4%, Şabran və Siyəzən inzibati rayonlarının torpaq ehtiyatının isə 79%-i eroziya uğramış torpaqlardır. Bu torpaqlar əsasən su və külək eroziyasına məruz qalmışdır. Şəki-Zaqatala fiziki-coğrafi rayonunun ümumi torpaqlarının (883,5 min. ha), 61,5% və ya 543,3 min ha-ı, Dağlıq Şirvan fiziki-coğrafi rayonunun isə ümumi torpaq ehtiyatlarının (386 min. ha) 63 min. ha-ı eroziya uğramışdır. Bununla bərabər ölkənin digər fiziki-coğrafi rayonları olan Quba-Xaçmaz, Qonaqkənd ərazisində də bu proses xeyli torpaq sahəsini əhatə edir.

Ərazinin böyük hissəsi dağlıq olduğundan burada torpaq sahələrində sürüşmə və sel hadisələrinə tez-tez rast gəlinir. Bölgədə hər il orta hesabla $1\text{mlrd}/\text{m}^2$ torpağın münbit qatı yuyulmaya məruz qalır. Sel nəticəsində dağılan torpaqların sahəsi 210km^2 -dən, sürüşmənin əhatə etdiyi ərazi isə 300km^2 -dən artıqdır. Sürüşmə nəticəsində Quba, Qusar, Xızı, Ağsu və İsmayılı rayonlarında torpaq örtüyü ilə bərabər yaşayış məntəqələrinə də ciddi ziyan dəyir. Abşeron yarımadasında xüsusilə də Bakı şəhərində antropogen təsirlər nəticəsində sürüşmələr son dövrlərdə artaraq təhlükəli həddə çatmışdır. Avtomobillərin intensivləşməsi, ictimai işə obyektlərinin kütləvi artımı nəticəsində sürüşmə halları günbəgün artmaqdadır. Özünün unikal təbii-ekoloji şəraiti ilə seçilən burada meşələr qırılmış, torpaq qatı dağılmış və müxtəlif yönümlü ictimai işə obyektləri altında qalmışdır.

Onuda qeyd edim ki, ərazinin canlı təbiəti ilə bərabər bir neçə geoloji eranın məhsulu olan gözəl süxur çıxıntılarının da qorunması və nümayişi effektiv olardı.

Vilayətdə antropogen təsirlərlə yanaşı təbii təsirlərində artımı hiss olunur . Bölgənin xeyli hissəsinin güclü seysmik zonada yerləşməsi prosesin artmasına təsir göstərir.

Son illərdə vilayətin İsmayılı (1981), Ağdaş (1998), Bakı (2000), Zaqatala (2010) zəlzələləri zamanı insan tələfatı olmasa da dağıntılar təbii mühitə zərər yetirmişdi.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ələkbərova Qələmnaz
magistrant
Məhərrəmovə Arzu
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
memmedova_gulnare@mail.ru
elekberova616@gmail.com
arzu.meherrəmovə.1996@mail.ru

Qızılağac körfəzinin faunası

Qızılağac qoruğunun ümumi sahəsi 88000 km² olub, yarsı quru, yarsı isə su səthinə malikdir. Ərazinin çox hissəsi su və sucaq sahələrə malik olması burada heyvanat aləminin əsasən, su və bataqlıq quşlarından ibarət olmasına imkan verir. Belə ki, burada məməlilərdən, digər quru heyvanlarından çox quşların və onların ayrı-ayrı növlərinin hədsiz dərəcədə yayılması nəzərə çarpır. Payızda və qışda keçmiş şimal ölkələrinin havanın soyuması ilə əlaqədar qoruq ərazisinə külli miqdarda quş toplanır. Quşların sayının çoxluğuna və müxtəlif növ tərkiblərinə görə bura Azərbaycanın «Quş bazarı» adlandırmaq olar. Qoruqda yaşayan və köçəri quşların əksəriyyətini ördəklər və qazlar təşkil edir. Ördəklərdən iki qrupu: çay ördəkləri və batağan ördəklər çox yayılmışdır. Çay ördəklərindən- yaşılbaş ördək, çöl ördəyi, boz ördək, enliburun, bizquyruq ördək, fitci cürə, cırsəsli cürə, ala ördək, qırmızı ördək və s. batağan ördəklərdən-güləyən quş, kəkilli qara ördək, dəniz qara ördəyi, qırmızıbaş maygülü, ağgöz maygülü, qırmızı burun may- gülü, şimal qazı, böyük pazdimdik, uzunburun pazdimdik və s. ördəklərə ən çox təsadüf olunur. Qazlardan-boz qaz, qaşqa qaz, cırsəsli qaz, qırmızı boğaz vəhşi qaz və s. qoruq ərazisində daha çox yayılıb. Bunlardan başqa qoruğun ayrı-ayrı sahələrində qızıl qaz, qarabatdaq, qutan, vağın bəzi növləri, bəzgək, qu quşu, qaşqaldaq və s. yaşayır.

Tədqiqat zamanı quşların dinamikasını öyrənmək məqsədi ilə 1975-1980-ci illərin su quşlarının mövsüm üzrə ümumittifaq hesaba alınmasının materiallarından istifadə olunmuşdur. Son 6 ildə hesablamalar göstərir ki, quşların sayı 1975-ci ildəkinə nisbətən artmışdır. Ümumiyyətlə, ördəklər 112210 baş-çay ördəkləri 63670 baş, batağan ördəklər isə 48540 baş olduğu halda 1980-ci ilin sonunda 522172 baş çay ördəkləri 369422 baş, batağan ördəklər 152750 baş ördək qeydə alınmışdır. Qazların da artımı nəzərə çarpır. Belə ki, 1975-ci ildə 3 714 baş olduğu halda, 1980-ci ildə 37 347 baş müxtəlif qaz növləri hesaba alınmışdır. Bunlardan başqa qu quşları 4 240 başa, qaşqaldaq 2273 (1975-ci il) başdan 32500 (1980-ci il) başa, qızıl qaz isə 1500-ə qədər çoxalmışdır. Ümumi qoruq ərazisindəki quşların sayı 1975-ci ildə 118 197 baş olmuş, 1980-ci ildə həmin rəqəm 597-dən 759-a çatmışdır. Qoruq ərazisində quşlar qeyri-bərabər paylanıb. Məlum olub ki, quşların çoxusu böyük körfəzdə və onun ətraf sahələrində çox yayılmışdır. Bu ilk növbədə onların həyat təzi ilə əlaqədardır.

Qızılağac qoruğunda 23 növ məməli və 12 növ suda-quruda yaşayan heyvan məskunlaşmışdır. Qoruqda qeyd olunan məməlilər sinfi 7 dəstəyə ayrılır. Həşəratyeyənlər dəstəsinə iki növ kirpi daxildir: uzunquyruq və Qafqaz ağdişliləri. Qoruqda əliqanadlılar dəstəsi də 2 növ könlücinatzius və dəriyəbənzər könlücələri təmsil edir. Dovşankimilər dəstəsinə məxsus yalnız boz dovşan müşahidə

olunmuşdur və qoruğun hər yerində onlara təsadüf edilir. Növ tərkibinə görə gəmiricilər dəstəsi çoxluq təşkil edir -9 növ. Onlardan ərəb dovşanı, qırmızıquyruq quşluca qoruqda geniş yayılmış gəmiricilərdəndir. Bu heyvanlar taun xəstəliyi törədicilərini yayırlar. Ərazidə qara siçovul və ev siçanı populyasiya baxımından çoxluq təşkil edənlərə aid olunurlar. Qoruqda məskunlaşan gəmiricilərin ən irisi bataqlıq qunduzudur. Qoruqda kürəkayaqlılar dəstəsinin bircə nümayəndəsi - Xəzər suitisinə təsadüf olunur. Əksərən balıq sürülərini izləyən suitilər, Böyük Qızılağac körfəzində görünür və çox vaxt suiti dəstəsində 4-6 baş heyvan olur. Qoruqdakı dırnaqlılar dəstəsinin bir növ nümayəndəsi - çöl donuzu məskunlaşmışdır. Bu heyvanların inkişafı üçün qoruqda şərait olduqca əlverişlidir. Hesablamalara görə (1989-cu il), qoruqda çöl donuzlarının sayı 700-750 başa çatırdı. Başqa regionlardan fərqli olaraq qoruqda yaşayan donuzlar, demək olar ki, oturaq həyat keçirirlər. Həqiqətən, yaşamaq üçün əlverişli şəraitlə (iqlim, yem, münasib yer-ərazi) təmin olunduqları üçün onların miqrasiyasına ehtiyac qalmır. Vəhşi məməlilərin ən kiçik nümayəndəsi - gəlincik də qoruqda məskunlaşmışdır. Siçanabənzər gəmiricilərlə qidalanan gəlincik qoruğun əsasən, Kalinin, Lopatin və Kulaqın ərazilərində yayılmışdır. Gəlinciklərin miqdarı, onların əsas qida mənbəyi sayılan siçanların biokütləsi və sayından asılı olaraq dəyişə bilər.

Qızılağac qoruğunun balıqları, ərazidə qeyd olunan canlılara nisbətən geniş və müfəssəl-ardıcıl öyrənilən faunadır. Qızılağac körfəzlərindəki balıq növləri Xəzərə məxsus balıq növləri ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Səciyyəvidir ki, başqa dənizlərə nisbətən Xəzərin balıq ailəsi növcə kasıbdır. Lakin, başqa hövzələrlə əlaqəsi olmayan Xəzərin balıqlarının 50%-i endemik sayılır. Xəzər təcrid olunsa da, burada «kənardan gələn» balıqlar məskunlaşmışdır. Onlardan dəniz iynəciyi, tikanbalıq, aterina, kefal və s. göstərmək olar. Son təsnifata görə Böyük Qızılağac körfəzində 44, Kiçik Qızılağac körfəzində isə 31 növ balıq yaşayır. Həmçinin, Böyük körfəzdə iki yarım növ - külmə ilə ziyad və külmə ilə çapaq balıqlarının məluzləri, Kiçik körfəzdə isə ağ amur və qalınalın balıqlar da qeyd edilir. Sonuncu iki növ, yəni ağ amur və qalınalın balıqlar Kiçik Qızılağac körfəzinə 1964-cü ildə buraxılmışdır. Həmin balıqlar Uzaq Şərqi hövzələrinə məxsus balıqlardandır. Onlar bitki ilə qidalanırlar, az vaxtda 10-12, bəzən də 16-20 kq çəkiyə çatırlar. Kiçik Qızılağac körfəzi su bitkiləri ilə zəngin olduğu üçün, bu balıqların yüksək məhsul verməsi ehtimalı qanunauyğun sayılır.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məlikov Səid
magistrant
mammedova_gulnare@mail.ru
seid1996@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Təlim vasitələrinin coğrafiyanın tədrisi prosesində rolu

Hər bir fənnin tədrisi prosesində, həmin fənnin tədrisinə dair müvafiq təlim vasitələrindən istifadə olunur. Təlim vasitələri ilkin təsəvvürlərin formalaşması və tədris olunan mövzunun mənimsənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Təlim vasitələri maddi, yaxud ideal obyekt olub, müəllim və şagirdlər tərəfindən yenibiliklərin mənimsənilməsi üçün istifadə edilir. Müasir dövrün coğrafi təlim metodları tədris zamanı cari tədris olunan mövzunun yüksək səviyyədə mənimsədilməsi üçün təlim vasitələrinin müxtəlif formalarda istifadə edilməsini zəruriləşdirir. Bu formalardan biri də əyanilikdir ki, digərlərindən öz keyfiyyət xüsusiyyətinə görə fərqlənir. Coğrafiyanın tədrisində əyanilik şagirdlərin təfəkkürünü fəallaşdırmaq üçün yüksək dərəcədə şərait yaradır. Bu zaman vasitələr vizual, audiovizual, kinestetik və yazı sistemində olur. Adətən pedaqoji ədəbiyyatlarda coğrafiya fənni üzrə istifadə olunan əyani vasitələr dörd qrupa ayrılır.

1. Təbii əyani vasitələr. Bura öyrənilən obyektlər, təcrübələr, maketlər və s. daxildir.
2. Təsviri əyani vasitələr. Bura plakatlar, şəkillər, fotoşəkillər və s. daxildir.

3. Sxematik vasitələr. Bura blok sxemlər və s. daxildir.
4. Simvolik vasitələr. Bura şərti işarələr, qrafiklər və s. daxildir.

Coğrafiya fənni praktik vasitələrlə sıx əlaqədə olduğu üçün maddi təlim vasitələrindən istifadənin aspektini genişləndirir. Müasir təhsil sistemi öyrədici tərbiyə prinsipinə əsaslandığından, ümumtəhsil məktəbləri üçün nəşr olunan dərsliklərdə bir sıra meyarlar nəzərə alınaraq dərsliklərdə varislik prinsipini qoruyur. Bu da şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinin sistemə şəkildə inkişafına təkan verir. Şagird ənənəvi təhsil sistemindən fərqli olaraq öyrəndiyi mövzuları lokal-qlobal şəkildə öyrənərək təlimin inkişafetdirici prinsipini təmin edir. Coğrafiyanın tədrisi prosesində mənimsəmənin düzgün təminatını həyata keçirən təlim vasitələrindən biri də coğrafi qrafiklər, diaqramlar, maketlər, modellər, planlar və s. –dir. Tədris olunan mövzunun praktik şəkildə beyində inikasını təmin etmək üçün qrafik təsvir vasitələri əvəzolunmazdır. Buna misal olaraq tədris zamanı diaqramı göstərmək olar. Hər hansısa coğrafi məkanın iqlimini tədris edən zaman, həmin ərazi üçün səciyyəvi olan iqlim şəraiti haqqında müəllim əvvəlcədən məlumat verdikdən sonra bu məlumatları yığcam formada təqdim etmək üçün diaqramlardan istifadə olunur. Dərsin yaradıcı tədbiqətmə mərhələsində mövzuya uyğun olaraq qruplara hər hansısa bir coğrafi məkanın iqlim diaqramının hazırlanması tapşırığı verildikdə, şagird həmin dərsdə öyrəndiyi yeni bilikləri diaqram vasitəsi ilə tədbiq edərək yeni bilikləri dahada möhkəmləndirəcəkdir. Coğrafiya kabinetində və coğrafiya meydançasındakı avadanlıqlar da coğrafiyanın təlim vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Praktik dərslərin məktəbin coğrafiya meydançasında keçirilməsi, nəzəri biliklərin praktik qaydada öyrənilməsinə təmin edəcəkdir. Kitabdan şagird ancaq avadanlıqların istifadəsinin nəzəri formasını öyrənirdisə, praktikada bu bilikləri tədbiq edir və dahada möhkəmləndirir. Coğrafiyanın kartoqrafik təlim vasitələrindən demək olarki ən birincisi xəritə sayılır. Xəritə coğrafiyanın ikinci dili sayılır. Tədris zamanı demək olarki hər bir mövzü xəritə ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə də coğrafiyanın təlim vasitəsi kimi xəritə ön plandadır və əldə olunan yeni biliklərin sistemli şəkildə mənimsədilməsini təmin edir. Şagirdlər, cari mövzu ilə bağlı öyrəndikləri yeni bilikləri məhz xəritə üzərində tədbiq edərək, coğrafi ünvanlarla iş zamanı daha sadə formada mənimsəyir. Müasir təhsil sistemində coğrafiyanın ideal təlim vasitəsi varislik prinsipinə əsaslanır. Yəni hər mövzu özündən əvvəlki mövzu ilə sonrakı mövzu arasında körpü rolunu oynamaqlıdır. Yeni mövzunun tədrisi zamanı əsas məqsəd təkcə yeni biliklərin əldə olunması deyil, həm də əvvəlki mövzular ilə əlaqələndirilməklə inteqrasiyanın düzgün təşkilini həyata keçirməkdir. Coğrafiyada ideal təlim vasitələrindən istifadə müasir təhsil sisteminin əsas prioritetlərindən biridir və bu təlim vasitəsinin həyata keçirilməsinə müəllim nəzarət etməlidir. Coğrafiyanın ideal təlim vasitələri qazanılmış biliklərin dahada möhkəmləndirilməsi və həmin biliklər əsasında yeni biliklərin qazanılmasını təmin edir. Buna misal olaraq tədris zamanı musson küləklərinin iqlimə təsirini öyrənməzdən əvvəl, su və quru arasında təyziq fərqi necə yarandığını, ümumiyyətlə öyrənilən hər hansısa bir təbiət hadisəsini yaradan amillər öyrənildikdə bu proses daha aydın mənimsəniləcəkdir.

Coğrafiyanın tədrisi prosesində müasir innovasiyaların tədbiqi də təlim vasitəsi kimi çıxış edir. Bunlara misal olaraq müasir kompyuter texnologiyaları, elektron lövhələr, proyektorlar, audiovizual texnologiyalar, elektron kitabxanalar və s. göstərilə bilər. Bu təlim vasitələrin tədbiqi, öyrənilən yeni bilik, bacarıq və vərdişlərin daha aydın və yüksək səviyyədə dərk olunmasında mühüm rol oynayır. Təlimin uğurlu nəticəsinin təminatçıları müəllimlər olduğundan, onlar yuxarıda qeyd olunan yeni təlim innovasiyalarını mükəmməl bilməli və tədris zamanı cari mövzuya uyğun təlim vasitəsini seçməyi bacarmalıdır. Əks halda təlim nəticələri müasir təhsil sisteminin tələblərinə uyğun olmayacaqdır. Belə olduğu təqdirdə də, təhsilin keyfiyyətindən və uğurlu təlim nəticələrindən söhbət gedə bilməz.

Məmmədova Gülnarə
coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru
Orucov Rakif
magistr
mammedova_gulnare@mail.ru
rakif.orucov@mail.ru

Xəritə və digər kartoqrafik biliklərin mənimsənilməsi prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin elmi-pedoqoji xüsusiyyətləri

Müasir cəmiyyətimizin bütün sahələri informasiyalaşma texnologiyaları ilə sıx surətdə bağlıdır. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları bütün sahələrə nüfuz etməkdə olub, ən maraqlı xüsusiyyətlərindən biri yeni informasiyalaşma texnologiyalarının təhsil sistemində tətbiqidir. Hal-hazırda tədrisin kompüterləşdirilməsi prosesində iki istiqamət mövcuddur. Birinci istiqamət bilik, vərdiş və bacarıqların mənimsənilməsini nəzərdə tutur. İkinci istiqamət kompüter texnologiyalarını tədrisin səmərəsini artırma bilən önəmli tədris vasitəsi hesab edilməsidir. Bu halda kompüterləri və kompüter proqramlarını tədrisin universal vasitələri adlandırmaq olar. Kompüterdə icra olunan iş şagirdlərdə böyük maraq doğurur və onların motivasiyalarını artırır. Göründüyü kimi kompüter informasiyalarının işlənməsi, saxlanması və təqdimatına xidmət edən bir universal vasitə kimi təhsil sistemində daxil olmuşdur. Sürətlə genişlənən informasiya axını yeni materialların mənimsənilməsi üçün müxtəlif metodlar tələb edir, onun təqdimatı üçün sürətli və səmərəli üsullar axtarır. Coğrafiya fənninin tədrisində “Microsoft Office” proqramından tədris metodika kompleksi kimi istifadə edilir. Onun tərkibinə coğrafiya dərsliyi, elektron multimedia nəşri, müəllim üçün metodik vəsait, şagird üçün iş dəftəri xəritə və s. daxildir. Rənglərin, multiplikasiyaların, musiqinin, səslənən nitqin, dinamik modellərin və s. bir-biri ilə birləşməsi tədris informasiyası haqqında təsəvvürləri genişləndirir. Eyni zamanda nümayiş etdirilən əyani vasitələrin böyük bir qismi (divarda asılan plakatlar, şəkillər, xəritələr, slaydlar, videofraqmentlər, animasion sxemlər və s.) rəqəmsal variantda (yeri və ya müəllimin dərslər hazırlığı vaxtına qənaət etməsi məqsədi ilə) saxlamaq olur. Kompüterlərin tədris prosesində tətbiqi şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətini idarə etməyə imkan yaradır. Bu vəziyyətdə tədris prosesi fərdi model əsasında qurulur, yəni fərdi bilik və bacarıqların mürəkkəblilik səviyyəsi və şagirdlərin maraqları və s. nəzərə alınaraq qurulur. Əsas informasiya sahəsi slayd-xəritələr, video-audio materiallarla canlı əyaniliklə doldurulur. Yeni materialın təqdim edilməsində hazırlanan xəritə, sxem, diaqram və s. ekranda və ya montajda nümayiş etdirilir. Lakin ənənəvi mühazirədən fərqli olaraq, kompüterlə mühazirənin daha geniş imkanları vardır. Buna görə də kompüterlə mühazirə yeni, əvvəllər mövcud olmamış bir vasitə hesab olunur. Öyrənilən bir sıra coğrafi obyektlər, o cümlədən düzənliklər və dağ silsilələri, dəniz və okeanlar, nəhəng sənaye müəssisələri və geniş kənd təsərrüfatı sahələri şagirdlərə bir başa göstərilə bilməz. Buna görə də dərslərdə nümayiş etdirilən vasitələr (slaydlar, xəritələr, canlı görüntülər, videoyazılar) şagirdlərdə obrazlı təsəvvürlərin formalaşmasına kömək edir və onların əsasında yeni anlayışlar yaranır. Həm də slaydla, xəritə və başqa əyani vəsaitlərlə işin səmərəsi daha böyük olur. Onlara sxem, cədvəl, diaqram və s. əlavə olunarsa, həmin səmərə daha güclü olur. Təqdimatların “Powerpoint” və “Microsoft Office” tərkibində işlənilib hazırlanması dərslə daha yaxşı hazırlaşmağa imkan yaradır. Bu zaman müxtəlif əyani vasitələri kombinə etmək, hər birinin üstün cəhətlərindən maksimum istifadə etmək və qüsurlarını üzə çıxarmaq tələb olunur. Onun sayəsində son statistik məlumatlar əsasında iqlim diaqramları, kartoqram və kartodiaqramlar qurmaq və onlardan yeni materialı izah edərkən istifadə edilə bilər. Bu, coğrafiya müəllimləri üçün daha çox vacibdir. Çünki, kompüter texnologiyalarının tətbiqi ilə mühazirələrə bir yığın əyani vasitələrin daşınmasına ehtiyac qalmır. Kompüterlə sərbəst iş informatika və coğrafiya üzrə interaktiv dərslərdə təşkil olunur. Həmin dərslərdə şagirdlər proqram üzrə, praktiki işləri bilavasitə kompüterdə yerinə yetirirlər. Excel elektron cədvəlləri diaqram və kartoqramları qurmağa praktiki işi təşkil etməyə yardımçı olur. Bu halda diaqram və kartoqramlar yalnız əyani vəsaitlərin deyil, həm də coğrafi biliklərin mənbəyi funksiyasını yerinə yetirirlər. Dərslə tədris işinin təşkilinin ən geniş yayılmış formalarından biri şagirdlərin müstəqil fərdi işinin təşkilidir. Bu, proses şagirdlərin bilik və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsində, yaradıcılıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində çox önəmlidir. Bu məruzələrin hazırlanması qrafiklərin, diaqramların,

məlumatların, təqdimatların tərtibindən ibarətdir. Son onillikdə tədris fəaliyyətinin fərdi formasının təşkili coğrafiya dərslərində daha geniş vüsət almışdır. Lakin, məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür tələb edən problemlə bağlı işlərdən istifadə edilir. Müxtəlif istiqamətli test tapşırıqlarının köməyi ilə tədris edilmiş mövzuların təkrarlanması və möhkəmləndirilməsi proseslərini uğurlu həyata keçirmək mümkündür. Dərslərə hazırlaşma prosesində çox vaxt tədris-metodik sənədlər (tematik və dərslər planları) və sorğu vərəqələri (çalışma açıqcaları, yoxlama testləri, krossvordlar və s.) hazırlanır. Coğrafiya fənninin tədrisi prosesində kompüter texnologiyasının tətbiqi göründüyü kimi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Məktəbdə coğrafiyanın tədrisi prosesinin optimallaşması məqsədi ilə yenilikçi ideyaları tövsiyə etmək olar. Coğrafiyanın tədrisində yeni IMAX (IMAX-iki ingilis kəlməsindən yaranıb, "Image Maximum" yəni maksimal görüntü) texnologiyası bütün cəmiyyətin fəal köməyi vasitəsi ilə həyata keçirilən nəhəng proqramdır. IMAX dünyada böyük format halında xüsusi məkanlarda dəqdim edilən ən müvəffəqiyyətli film izləmə sistemidir. Bəzi mənfi xüsusiyyətləri də vardır. Misal üçün IMAX çəkilişi edən elektron cihaz və avadanlıqların çox olması. Multimedia vasitələrindən tədris prosesində istifadə edilməsi ümumi təhsil sisteminin tərkib hissəsidir. Oudur ki, multimedia təhsil nəşrlərinin yaradılmasında tədrisin ümumi prinsiplərindən çıxış etmək deməkdir. Müasir tədris texnologiyaları vahid informasiya mənbələri kompleksinə arxalanaraq müxtəlif mənbələr kompleksini yaratmağa imkan verir. Müasir dövürdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tədris prosesində tətbiq imkanları çox genişdir. Misal üçün: internet, elektron simulyasiya, Microsoft Word, Microsoft Excel proqramlarının adlarını qeyd edə bilərik. Dərs prosesi zamanı audio-vizual tədris vasitələrindən istifadə edərkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır. Şagirdlərə öyrənmə vəzifəsi də izah edilməlidir ki, onlar onu öz şəxsi vəzifələri kimi qəbul etsinlər. Filmə tamaşa etməzdən əvvəl onlara suallar və çalışmalar təqdim olunmalıdır. Bu onlara audio-vizual vasitənin (filmin) məzmununu məqsədyönlü şəkildə qavramağa imkan verir. Coğrafiya dərslərində diapozitivlərdən istifadənin təşkili müəllimdən əlavə hazırlıq tələb edir. Birincisi, diapozitivləri müəyyən ardıcılıqla yığmaq tələb olunur. Bu yığım dərslərin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olmalıdır. İkincisi, müəllim annotasiyalarla (xülasələrlə) tanış olmalıdır. Onlar diapozitivlərə əlavə olunur. Üçüncüsü, hər bir diapozitivin və ya onların komplektinin dərslərin hansı mərhələsində nümayişi zərurəti müəyyənləşdirilməlidir. Tədris üçün kinofilmin nümayişinə hazırlaşarkən müəllim onun, dərslərin strukturunda yerini müəyyənləşdirməli, nümayiş müddəti məsələsini həll etməlidir. Dərsdə filmə baxışdan əvvəl şagirdlərə filmin həsr olunduğu mövzunun xüsusiyyətləri barədə məlumat vermək, xəritədə göstərmək şagirdlərdə filmə baxmağa maraqlı oyaqlamaq, filmə ən maraqlı materiala diqqəti yönəltmək vacibdir. Müəllimin təlimat tapşırığı belə üsulları da əhatə edə bilər. Ümumiləşdirici sual və çalışmalar lövhədə yazılır. Multimedia təqdimatı müəllimin izahı zamanı nümayiş etmə funksiyasını yerinə yetirir. İri, rəngarəng təvirlərdən, coğrafi xəritələrdən, əqli cəhətdən geri qalmış uşaqların dərk etmə qabiliyyətinə uyğunlaşmış tədris kino və televerilişlərdən istifadə şagirdlərdə biliklərin formalaşmasına müsbət təsir göstərəcək.

Mirzəyev Ruslan

doktorant

Lənkəran Dövlət Universiteti

ruslan.mirzeyev01@mail.ru

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda aqroparkların yaradılması

Aqroparklar ölkə iqtisadiyyatının, xüsusən, kənd təsərrüfatı sahəsinin intensiv məhsul istehsalı yolu ilə inkişafında, istehsal olunmuş məhsulların daşınmasında, saxlanılmasında və eyni zamanda onun satışının təşkil edilməsində mühüm rol oynayır. Logistika xidmətlərinin məhz bu sahədə sürətli olması

kənd təsərrüfatı məhsulları kimi tez xarab olan məhsulların qısa zamanda lazımı ünvana çatdırılmasına xidmət edir. Bundan başqa, genimodifikasiya olunmuş (GMO)məhsullardan imtina etməklə əhalinin sağlam qida ilə təmin olunmasında aqroparklar mühüm rol oynayır.

Ölkəmizdə də bu sahədə ciddi addımlar atılmaqdadır. Artıq respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində aqroparklar yaradılmış və müxtəlif çeşidlər üzrə məhsul istehsalı həyata keçirilir. İstehsalat prosesindəki çeşid bolluğu respublikanın ayrı-ayrı bölgələrinin kənd təsərrüfatı sahəsinin geniş məhsuldarlığa malik olmasından xəbər verir. Bu cür inkişaf ölkəmizin öz daxili potensialı hesabına idxaldan asılılığın minimum səviyyəsinə gətirib çıxaracaq, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatına məhsul ixracı hesabına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Cənab Prezident İlham Əliyev 31 iyul 2019-cu ildə ölkənin sosial-iqtisadi sahəsi iləbağlı müşavirədə qeyd etdiyi kimi, kənd təsərrüfatında record göstərici əldə edilmişdir. Bu ilin altı ayında 13 faiz artmışdır, xüsusilə bitkiçilik hesabına. Bitkiçilik 25 faiz artmışdır. Yəni, bu, onu göstərir ki, qoyulan investisiyalar, aparılan islahatlar, verilən subsidiyalar, kənd təsərrüfatına elmi yanaşma öz nəticəsini verməkdədir.

Artıq regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə dördüncü Dövlət Proqramı qəbul edilib. Bu proqramın icrası ilə bağlı ölkədə infrastruktur layihələri sırasında da bir çox məsələlər öz həllini tapacaqdır.

Hazırda respublikada 51 aqroparkın yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atılıb. Qeyd olunduğu kimi artıq onların bir neçəsi öz fəaliyyətini davam etdirir. 22 aqropark faktiki olaraq fəaliyyət göstərir. 2019-cu ilin sonuna qədər ölkədə daha 11 aqroparkın fəaliyyət göstərməsi planlaşdırılır. Bu layihələrin icrası nəinki iqtisadi inkişafa təkan verir, həmçinin əhalinin iş yerləri ilə təminatında vacib rol oynayır. Hazırki göstəricilərə görə mövcud layihələrin icrası hesabına 4 mindən çox iş yeri açılmışdır.

Respublikanın cənub-şərqində yerləşən Lənkəran-Astara iqtisadi rayonuna, 6 inzibati rayon - Cəlilabad, Masallı, Lənkəran, Astara, Lerik və Yardımlı inzibati rayonları daxildir. İqtisadi rayonu cənubdan və qərbdən İran, şərqdən Xəzər dənizi, şimaldan və şimal-şərqdən Aran iqtisadi rayonu ilə həmsərhəddir. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu ölkə iqtisadiyyatında ən geniş bazar potensialına malikdir. Rusiya, İran və Hindistanı birləşdirən şimal-cənub dəhlizi də iqtisadi rayonunun ərazisindən keçir.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu faydalı qazıntılarla o qədər də zəngin olmasa da, zəngin iqlimi və münbit torpaqları bu bölgənin kənd təsərrüfatının özünəməxsusluğu və məhsuldarlığı ilə fərqlənir. İqtisadi rayonun ümumi məhsul buraxılışında Astara rayonunun payı 2003-cü ildə 10,6faiz, 2010-cu ildə 14 faiz, Cəlilabad rayonunun payı müvafiq olaraq 30,0% və 24,3%, Lerik rayonundapayı müvafiq olaraq 7,9% və 7%, Lənkəran rayonunda payı müvafiq olaraq 24,3% və 25,4%, Masallı rayonunda payı müvafiq olaraq 22,4% və 24,4%, Yardımlı rayonunda isə müvafiq olaraq 4,8% və 4,8% olmuşdur

Astara, Cəlilabad, Masallı və Lənkəran rayonlarında kənd təsərrüfatı istehsalında bitkiçilik əhəmiyyətli şəkildə üstünlük təşkil edir. Lerik və Yardımlı rayonlarının iqtisadiyyatının əsasını isə heyvandarlıq təşkil edir.

Son illərdə çay, tərəvəz və bostan məhsulları istehsalının böyük əksəriyyəti iqtisadi rayonunpayına düşür. Meyvəçiliyin inkişafı üçün potensial imkanlar mövcuddur. Bağlarının əksəriyyəti sitrus meyvələri olmaqla, 65,6 faizi Astara və Lənkəran rayonlarının payına düşür.

Elmtutumlu sənayenin formalaşması dünya təcrübəsində olduğu kimi, aqroparkların inkişafı ilə yanaşı, gələcəkdə universitet-aqropark-texnopark əlaqəli kampusların inkişafına yol açar, regionun iqtisadiyyatının və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə, həmçinin turizm potensialının artmasına və artıq qərb ölkələrində ənənəvi turizm sahəsi sayılan aqroekoturizmin respublikada inkişafına şərait yarada bilər.

İqtisadi rayonda k/t sahəsi üzrə, xüsusən onun çayçılıq, sitrusçuluq və tərəvəzçilik üzrə zəngin ənənələrə malik olması, ilk növbədə məhz bu istiqamət üzrə aqroparkların təşkil olunmasını zəruri edir. İqtisadi rayonda aqropark kimi təsərrüfat-ərazi təşkili formasının yaradılması ilk öncə zəngin resurs potensialını mövcudluğuna söykənir. Sənaye parklarının (texnopark, aqropark) yaradılması zamanı zəruri olan şərtlərdən biri də sənayenin ixtisaslı kadrlara olan tələbatının ödənilməsidir. Buna görə də regionda Lənkəran Dövlət Universitetinin mövcudluğu və kənd təsərrüfatlı yönümlü ixtisasların – Aqronomluq, Torpaqşünaslıq və aqrokimya və digər ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin hazırlanması regionun yaxın gələcəkdə hazırlanacaq kadr potensialından xəbər verir.

Gələcək perspektivdə iqtisadi artım, ərzaq təhlükəsizliyi, yoxsulluqla mübarizə kontekstində aqrar sənayenin inkişafı, aqrar parkların yaradılmasına diqqətin artırılması, iş yerlərinin yaradılması regionun inkişafı üçün təxirəsalınmaz tədbirlər sırasında yer almalıdır. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunun nəqliyyat dəhlizi, bazar, işçi qüvvəsi, loqistika və digər lazımı tələbatlar baxımından heç bir tərəddüdlü vəziyyəti qeyd olunmur. Ona görə də dayanıqlı inkişafa nail olmaq, ərzaq təhlükəsizliyinin qarşısını almaq, əhalinin məşğuliyyət problemini həll etmək, regionun rəqabət qabiliyyətliliyini yüksəltmək, iqtisadi dayanıqlılığa və kənd təsərrüfatının yenidən dirçəldilməsinə nail olmaqdan ötrü iqtisadi rayonda müasir tipli aqrar parkların yaradılması sürətləndirilməli, pilot layihələrin tədqiqat işləri davam etdirilməlidir.

Niftullayeva Şəbinə
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
sebineniftullayeva_90@mail.ru

Zolaqda qarışıq tip tənlik üçün zəruri şərtlər

İşdə birinci tərtib, qarışıq tip, sabit əmsallı, xətti, iki ölçülü, bircins, xüsusi törəməli diferensial tənliyə eni vahid olan zolaqda baxmaqla, bu tənlik üçün bütün xətti asılı olmayan zəruri şərtlər tapılmışdır. Baxılan tənliyin fundamental həlli x_2 istiqamətindədir.

Yuxarı yarımmüstəvidə yerləşib, eni vahid olub, həqiqi oxa söykənən zolaqda aşağıdakı kimi tənliyə baxaq.

$$\frac{\partial u_k(x)}{\partial x_2} + i^{k-1} \frac{\partial u_k(x)}{\partial x_1} = 0, \quad (-1)^k x_1 > 0, \quad x_2 \in (0,1), \quad k = 1,2; \quad (1)$$

burada $i = \sqrt{-1}$, $D_1 = \{x = (x_1, x_2): x_1 < 0, x_2 \in (0,1)\}$, $D_2 = \{x = (x_1, x_2): x_1 > 0, x_2 \in (0,1)\}$.

Asanlıqla görmək olar ki, (1) tənliyinin x_2 istiqamətində fundamental həlli:

$$U_k(x - \xi) = \theta(x_2 - \xi_2) \delta(x_1 - \xi_1 - i^{k-1}(x_2 - \xi_2)), \quad k = 1,2; \quad (2)$$

şəklindədir, belə ki, $\theta(t)$ -Xevisaydın vahid funksiyası, $\delta(t)$ - isə Dirakın delta funksiyasıdır.

Verilmiş (1) tənliyini $x_1 < 0$ olduqda $U_1(x - \xi)$ fundamental həllinə vurub, D_1 oblastı üzrə inteqrallayaq. Hissə-hissə inteqralladıqdan sonra alarıq:

$$\begin{aligned} & \int_{-\infty}^0 u_1(x_1, 1) U_1(x_1 - \xi_1, 1 - \xi_2) dx_1 - \int_{-\infty}^0 u_1(x_1, 0) U_1(x_1 - \xi_1, -\xi_2) dx_1 + \\ & + \int_0^1 u_1(0, x_2) U_1(-\xi_1, x_2 - \xi_2) dx_2 - \int_0^1 u_1(-\infty, x_2) U_1(-\infty - \xi_1, x_2 - \xi_2) dx_2 = \\ & = \int_{D_1} u_1(x) \left[\frac{\partial U_1(x - \xi)}{\partial x_2} + \frac{\partial U_1(x - \xi)}{\partial x_1} \right] dx = \begin{cases} u_1(\xi), & \xi \in D_1 \\ \frac{1}{2} u_1(\xi) & \xi \in \partial D_1 \end{cases} \quad (3) \end{aligned}$$

Eyni qayda ilə (1) tənliyini $x_1 > 0$ olduqda $U_2(x - \xi)$ fundamental həllinə vurub, D_2 oblastı üzrə inteqrallayaq. Bu ifadəni də hissə-hissə inteqrallamaqla alarıq:

$$\int_0^{\infty} u_2(x_1, 1) U_2(x_1 - \xi_1, 1 - \xi_2) dx_1 - \int_0^{\infty} u_2(x_1, 0) U_2(x_1 - \xi_1, -\xi_2) dx_1 +$$

$$\begin{aligned}
& + i \int_0^1 u_2(\infty, x_2) U_2(\infty - \xi_1, x_2 - \xi_2) dx_2 - i \int_0^1 u_2(0, x_2) U_2(-\xi_1, x_2 - \xi_2) dx_2 = \\
& = \int_{D_2} u_2(x) \left[\frac{\partial U_2(x - \xi)}{\partial x_2} + i \frac{\partial U_2(x - \xi)}{\partial x_1} \right] dx = \begin{cases} u_2(\xi), & \xi \in D_2, \\ \frac{1}{2} u_2(\xi) & \xi \in \partial D_2. \end{cases} \quad (4)
\end{aligned}$$

Aldığımız (3) və (4) əsas münasibətinin hər biri iki hissədən ibarətdir. Birinci hissələri (1) tənliyinin ixtiyari həllini, ikinci hissələri isə zəruri şərtləri verir. Onları ayıraq.

$$u_1(\xi_1, 0) = u_1(\xi_1 + 1, 1), \quad \xi_1 < -1, \quad (5)$$

$$u_1(\xi_1, 0) = u_1(0, -\xi_1), \quad -1 < \xi_1 < 0, \quad (6)$$

ikinci zəruri şərt adi diferensial tənliklərdə olduğu kimi eyniliyə çevrilir,

$$u_1(-\infty, \xi_2) = u_1(1 - \xi_2 - \infty, 1), \quad \xi_2 \in (0, 1). \quad (7)$$

Eyni qayda ilə (4) əsas münasibətindən aşağıdakı zəruri şərtlər alınır.

$$u_2(i - i\xi_2, 1) = u_2(\infty, \xi_2 - i\infty), \quad \xi_2 \in (0, 1), \quad (8)$$

$$u_2(\xi_1, 0) = u_2(\xi_1 + i, 1) - u_2(\infty, i\xi_1 - i\infty) + u_2(0, i\xi_1), \quad \xi_1 > 0, \quad (9)$$

bu halda da ikinci zəruri şərt eyniliyə çevrilir,

$$u_2(\infty, \xi_2) = u_2(\infty + i - i\xi_2, 1), \quad \xi_2 \in (0, 1). \quad (10)$$

Qarışıq tip tənliklər üçün məhdud oblastlarda sərhəd məsələlərinə [1]- [4]-də baxılmışdır.

Beləliklə aşağıdakı hökmü almış oluruq.

Teorem 1. Verilmiş (1) tənliyinin $D_1 \cup D_2$ zolağında təyin olunmuş ixtiyari həlli, (5)-(10) zəruri şərtlərini ödəyir.

Paşayev Nahid
dosent
Həbibova Arəstə
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
umud96@gmail.com
arasta.h@mail.ru

Hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyi üçün Neyman sərhəd şərtli bir tərs məsələ haqqında

Təqdim olunan işdə hiperbolik tip istilikkeçirmə tənliyində fəza dəyişənindən asılı naməlum əmsalın tapılması haqqında tərs məsələnin təqribi həlli araşdırılır.

Aşağıdakı münasibətlərdən naməlum $\{c(x), u(x, t)\}$ cütünün tapılması məsələsinə baxılır :

$$u_t + \nu u_{tt} - u_{xx} + c(x)u = f(x, t), \quad (x, t) \in D = (0, 1) \times (0, T) \quad (1)$$

$$u(x, 0) = \varphi_0(x), \quad u_t(x, 0) = \varphi_1(x), \quad x \in [0, 1] \quad (2)$$

$$u_x(0, t) = \psi_0(t), \quad u_x(1, t) = \psi_1(t), \quad t \in [0, T] \quad (3)$$

$$\int_0^T u(x, t) dt = h(x), \quad x \in [0, 1] \quad (4)$$

burada $f(x,t), \varphi_0(x), \varphi_1(x), \psi_0(t), \psi_1(t), h(x)$ müəyyən hamarlıq şərtlərinə malik verilmiş funksiyalardır, $\nu > 0$ istilik selinin relaksasiya əmsalı, $T > 0$.

Tərif. $\{c(x), u(x,t)\}$ funksiyalarına o zaman (1) – (4) məsələsinin klassik həlli deyəcəyik ki :

1. $u(x,t) \in C^{2,2}(D) \cap C^{1,0}(\bar{D})$; 2. $c(x) \in C(0,1)$; 3. $\{c(x), u(x,t)\}$ funksiyalar cütü (1) – (4) münasibətini adi qaydada ödəyir.

$$K = \left\{ (c, u) \mid c(x) \in C[0,1], |c(x)| \leq m_1, x \in [0,1], u(x,t) \in C^{2,2}(\bar{D}), |u, u_x, u_t, u_{xx}, u_{tt}| \leq m_2, \right.$$

$\left. (x,t) \in \bar{D}, 0 < m_1, m_2 = \text{const} \right\}$ sinfini təyin edək.

Göstərmək olar ki, əgər $\{c(x), u(x,t)\} \subset K$ olarsa, onda bu funksiyalar həm də (1), (2), (3) və

$$c(x) = \left[\int_0^T f(x,t) dt + h''(x) + \varphi_0(x) + \varphi_1(x) - u(x,T) - \nu u_t(x,T) \right] / h(x) \quad (5)$$

münasibətlərini ödəyir. Başqa sözlə, (1) – (4) və (1),(2),(3),(5) məsələləri ekvivalentdir.

(1),(2),(3),(5) məsələsinin təqribi həlli üçün üçlaylı çəkili sonlu – fərqlər sxemi tətbiq olunur. Tapılan təqribi həllin dayanıqlığı və dəqiq həllə yığılması cəhətləri araşdırılmışdır.

Paşayev Nəriman
dosent
Ələskərzadə İsmayıl
Lənkəran Dövlət Universiteti
i.aleskerzade@yahoo.com
Akademik Həsən Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu

Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonunda çayçılığın müasir regional inkişaf meylləri

Müasir dövrdə çayçılığın inkişaf etdirilməsi, çay məhsullarına tələbatın yerli istehsal hesabına təmin olunması, çayçılığın ixrac potensialının artırılması, kənd əhalisinin məşğulluğunun və maddi rifahının yüksəldilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, 2010-cu ildə Astara inzibati rayonu ərazisində “Astaraçay” kənd təsərrüfatı müəssisəsi yaradılıb. Təsərrüfatın ümumi əkin sahəsi 640 hektardır. 2015-ci ildə isə Çayoba kəndi ərazisində “Astaraçay” çay fabriki qurulub. Çay plantasiyalarında müasir suvarma şəbəkəsi yaradılıb və hazırda təsərrüfatda 400 hektara yaxın çay sahəsi mövcuddur. Əkilən “Kolxida” çay toxumları Gürcüstanın Batumi şəhərinin Çayçılıq Elmi-tədqiqat İnstitutunun tədris-təcrübə sahəsindən gətirilib. Müəssisənin məhsuldarlığı gün ərzində 10 ton təşkil edir. Gələcəkdə gündəlik çay istehsalını 24 tona çatdırmaq qarşıya məqsəd qoyulub.

Astara rayonu ərazisində Çayoba, Kakalos, Şahağacı, Rüdəkənar, Kijəbə, Züngüləş, Səncərədi, Təngərüd və Artupa kəndləri ərazisində ümumilikdə 345 hektar çay sahəsi yerləşir ki, bunun da 159,30 hektarı 2011-2016-cı illər ərzində əkilən təzə çay əkinləridir. Lənkəran rayonu ərazisində Girdəni, Hirkan, İstisu, Havzava, Vilvan, Separadi, Xanbulan, Tuado, Gəgiran, Osaküçə və rayonun digər xırda çay sahələri ilə birlikdə cəmi 628,5 hektar çay sahəsindən 413 hektar sahə məhsuldar sahədir.

Lənkəran-Astara iqtisadi coğrafi rayonunun torpaq örtüyü çox müxtəlifdir. Yalnız bu ərazidə mürəkkəb meliorasiya tədbirləri görülmədən çay plantasiyası salınması üçün yararlı olan torpaqlar sarı dağ-meşə torpaqlarının yarım tipləri olan tipik sarı dağ-meşə torpaqları və podzollaşmış sarı dağ-meşə

torpaqlarıdır. Bu torpaqlarda çay əkimi üçün ilkin olaraq ərazi qabaqcadan hamarlanıb, ən azı 45 sm dərinlikdə yekcins şum qatının yaradılıb və suvarma şəbəkəsinin çəkilməsi gərəklidir. Bəzi ərazilərdə dağ-meşə sarı torpaqlarında torpaq qatının qalınlığı 10-30 sm təşkil edir ki, bu da çay əkinləri üçün yararlı deyil. Belə ki, çay bitkisi üçün torpaq qatının qalınlığı ən azı 60 sm olmalıdır. Bəzi ərazilərdə isə sarı dağ-meşə torpaqları su qoruyucu və torpaq qoruyucu meşələr altında qaldığından istifadəyə verilə bilmir.

Lənkəran inzibati rayonunda yerləşən Havzava, Girdəni və İstisu kəndlərindəki çay plantasiyaları 2009-cu ildə yenidən salınmışdır. Girdəni çay plantasiyasının ümumi sahəsi 120 hektar təşkil edir və toplanan çay “Astarəçay” MMC tərəfindən emal edilir. 2011-ci ildə 65 ha, 2013-cü ildə 20 ha, 2014-cü ildə 25 ha, 2015-ci ildə isə 10 ha yeni çay sahəsi salınmışdır. Ərazidə “kolxida” sortu çay bitkisi generativ (toxumla) yolla əkilib və suvarma sistemi, drenaj şəbəkəsi ilə təmin olunub. Həmçinin yeni yapon çay sortları vegetativ yolla əkilərək sınaqdan keçirilir. Vegetativ çoxaltma həm də klon üsulu ilə artırılma adlanır.

Lənkəran-Astara iqtisadi rayonu ərazisindəki çay plantasiyalarında yaz və payızda gübrələmə aparılır. Gübrələmə zamanı mineral və üzvi gübrələrdən istifadə edilir. Yazda amonium sulfatdan gübrələmə zamanı istifadə edilir. Amonium sulfatın tərkibində 20-21% amonium formasında azot olur və amonium azot bitkilər üçün mənimsənilə biləndir və yağmurlarla az yuyulur. Bu səbəbdən də yazda vegetasiyanın başlanmasından qabaq verilir. Lakin sistemə olaraq eyni sahədə təkrar təkrar verildikdə torpaq tədricən turşulaşır çünki bitkilər tərəfindən amiyak istifadə edildikdə torpaqda azad sulfat turşusu qalır. Payız aylarında isə amonium fosfat gübrəsindən istifadə edilir. Hər hektara təqribən 500 kq gübrə verilir. Təklif edirəm ki, torpaqda turşuluğun miqdarının artmasının qarşısını almaq üçün əvvəlcə əkilən ərazilərdə torpaq analiz olunsun və turşuluq müəyyən edilsin. Əgər turşuluq miqdarı yüksəkdirsə amonium sulfat gübrəsinin miqdarı azaldılsın və ya onu amonium nitratla əvəz edərək həm məhsuldarlığı yüksəltmək həm də torpaqların turşuluğunun artmasının qarşısı almaq olar.

Çay bitkisinin məhsuldar olması üçün əsas elementlərdən biri də suvarma rejimi və suvarma miqdarının düzgün aparılmasıdır. Lənkəran-Astara bölgəsində suvarmanı iqlim şəraitindən asılı olaraq təqvim vaxtı ilə aparırlar. Çay plantasiyalarında suvarma norması orta hesabla yağışyağdırma üsulu ilə 480-580 m³/ha, şırım üsulu ilə suvarmalarda isə 580-680 m³/ha təşkil edir. Girdəni, Hirkan, Şovu və İstisu ərazilərində çay plantasiyaları yağışyağdırma üsulu ilə aparılır. Sərinləşdirici suvarma (30-40 m³/ha) isə isti günəşli günlərdə günün orta vaxtlarında saat 11⁰⁰-dan 15⁰⁰-a qədər aparılır. Suvarılma düzgün aparılmadıqda isə yarpaqlar vaxtında əvvəl qızarma və yanma halları müşahidə olunur. Lənkəran-Astara iqtisadi rayonunda gecə suvarması da aparılır. Gecə suvarması su sərfiyyatının azaldılmasına, suvarma zamanı su buxarlanmasının azaldılması kimi səmərələri vardır.

Çay plantasiyasında salınan qorucuyucu meşə zolaqları torpaqda və bitki səthində gedən buxarlanmanın güclü küləklərin təsiri ilə sürətlənməsinin, ot yeyən heyvanlardan mühafizə edir, eroziyanın qarşısını alır. Girdəni çay plantasiyasında da palıd ağaclarından ibarət dördcərgəli qoruyucu meşə zolağı salınmışdır. Bu qoruyucu meşə zolağı plantasiyanı qış aylarında şimal-qərb, yay aylarında isə üstünlük təşkil edən cənub-şərq küləklərindən qoruyur.

Astara inzibati rayonu ərazisində meilli yamaclarda salınmış çay plantasiyalarında cərgələrin yamacın uzununa salınması, bütün becərmə işlərinin də yamac boyu aparılması və eroziyaya qarşı heç bir tədbirin görülməməsi, yağıntılardan çox və bəzən də leysan xarakterli olduğu zamanlarda eroziya prosesləri sürətli gedir. Analoji vəziyyət özünü Masallı inzibati rayonu ərazisindəki çay plantasiyalarının bir qisminə və digər çoxillik əkinlərdə göstərir. Lənkəran inzibati rayonunda Tuədo çay plantasiyasının çay kolları yüksək meilliyi olan yamacın uzununa salınmışdır. Bu da ərazidə güclü yağışlar zamanı eroziyanı artırır. İqtisadi-coğrafi rayonda cərgələri yamacın eni istiqamətində olan plantasiyalarda eroziya prosesi baş vermir. Bu xüsusiyyət çay plantasiyalarında daha üstündür. Çünki çay kollarının böyük torpaqqoruyucu əhəmiyyəti var.

Günümüzdə dövlət (Sahibkarlığın İnkişaf fondu), müxtəlif təşkilat və banklar tərəfindən sahibkarlara güzəştli kreditlər təklif olunur. Bu kreditlər aşağı faiz dərəcələri, nisbətən uzun müddətliyi ilə fərqlənir. Belə ki, hər bir bankın daxilində verilən təsərrüfat krediti müxtəlif banklarda 7%-dən 25 %-ə qədər dəyişir. Faiz dərəcəsiindən asılı olmayaraq güzəştli müddət tətbiq edilir. Güzəştli müddət ərzində sahibkarlıq subyekti yalnız faiz borcunu ödəyir, əsas borc üzrə hər hansı bir ödəniş həyata keçirir.

Güzəştli müddətlər bəzi banklarda 6-9 ay təşkil edir, “Aqrar kredit və inkişaf agentliyi”ndə isə 12 aydan 24 aya qədər təşkil edə bilər.

Göstərilən kredit şərtləri bir sıra təsərrüfat sahələrinin fərdi sahibkarlar tərəfindən inkişaf etdirilməsi üçün stimullaşdırıcı effektdə sahib olsa da çayçılıq və digər çoxillik əkmələr üçün cazibə görünür. Belə ki, yeni çay plantasiyaları ən tez 4 ildən sonra məhsul verdiyi üçün alınan kreditin 2-3 il ərzində geri qaytarılmasını mümkünsüz edir. Çayçılıq və digər çoxillik əkinlər üçün yeni kredit şərtləri və ya uzun müddətli güzəşt müddəti tətbiqi bu sahəyə sahibkarları cəlb edə və həmçinin yeni ərazilərin istehsalı cəlb edilməsinə maraqla yarada bilər. Apardığımız tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Lənkəran inzibati rayonu ərazisində 2000 hektar, Astara inzibati rayonu ərazisində 2500 hektar əkinə yararlı ərazi əkilir. Bu ərazilərin çayçılıq üçün yararlılıq dərəcəsinin müəyyən edilməsi və istehsalı cəlb edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Salayeva Nərmin
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
narmin.salayeva.88@mail.ru

Kardiomiopatiya diaqnozlu pasientdə gla geninin biokimyəvi və molekulyar genetik analizi

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına əsasən insanın 6000-dən artıq irsi xəstəliyi aşkar edilmişdir. 1000-ə yaxın xromosom, 5000-dən artıq gen xəstəliyi məlumdur. İrsi xəstəliklərin 10%-ni (600 xəstəlik) maddələrmübadiləsinin:şəkərlərin, amin turşuların, lipidlərin, mineralların, nukleotidlərin pozulmasından irəli gələn xəstəliklərdir. Mübadilə xəstəliklərinin 1%-ni (60 xəstəlik) lizosom toplanma xəstəlikləri təşkil edir (sfinqolipidozlar, mukopolisaxaridozlar, Qoşe, Nimann-Pik, Fabri və s.).

Kardiomiopatiya – ürək əzələsinin birincili xəstəliyidir. Patoloji əlamətlərdən asılı olaraq kardiomiopatiyalar əsasən üç qrupa bölünür: dilatasion kardiomiopatiya, hipertrofik kardiomiopatiya və restruktiv kardiomiopatiya. Kardiomiopatiyanın uşaqlar arasında təsadüf edilmə tezliyi təxminən 1:250-ə bərabərdir. Xəstəliyin 70%-i genetik, 30%-i qeyri genetik - sonradan qazanılmış olur. Kardiomiopatiyaların arasında anormal substratlar toplanması nəticəsində baş verən kardiomiopatiyalara birincili, ikincili, ailəvi amiloidozları, Qoşe, Mukopolisaxaridozları (Hurler, Xanter), kardiomiopatiyaların daxilində anormal substratların toplanması nəticəsində baş verən kardiomiopatiyalara qlükogenlərin toplanma xəstəliklərini, hemaxromatozu, Fabri və Nimann-Pik xəstəliklərini göstərmək olar. Lizosom toplanma xəstəliklərinin diaqnostikası bu günə kimi Azərbaycan Respublikasında aparılmadığından, bu qrup xəstəliklər haqqında ədəbiyyatda məlumat yoxdur.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, işin məqsədikardiomiopatiya diaqnozlu pasientdə lizosom xəstəliyinin növünü təyin etmək, biokimyəsini və genetikasını öyrənmək olmuşdur.

Genetik analiz məqsədlə, 20.07. 2012-ci il təvəllüdlü kardiomiopatiya diaqnozlu M.Ə. pasientin venoz qanından istifadə edilmişdir. Qantərkibində EDTA antikoagulyant olan sınaq şüşəsinə (həcmi 0,5 ml) götürülərək DBS (dried blood spots) karta hopdurulmuş, və bir saat müddətində otaq temperaturunda qurudulduqdan sonra analiz üçün Ə.Əliyev adına ADHT İnstitutunun “Laborator işi” kafedrasına və Almaniyanın CENTEGEN laboratoriyasına göndərilmişdir. Pasient M.Ə. Lənkəran əsilli olaraq Bakı şəhərində yaşayır. Valideynləri ikincili dərəcəli qohudur (valideynlərin anaları bacıdır). Pasient M.Ə. Respublika uşaq kliniki xəstəxanasında müalicə olunan dövrdə müayinə olunmuşdur. Analizfluorimetrik, maye xromatografiya, mass-spektrometriyadan və molekulyar-genetik diaqnostika məqsədilə GLA geninin birbaşa cekvenləşdirmə metodundan istifadə edilmişdir.

Pasient M.Ə.-nin xəstəliyinin klinikasında kardiomiopatiya əlamətləri olduğundan Fabri, Qoşe, Nimann-Pik, Hanter, Hurler lizosom xəstəliklərinin skriningi aparılmışdır. Skrinin müvafiq fermentlərin aktivlikləri təyin edilmişdir.

Fabri xəstəliyi üçün alfa-qalaktozidaza fermenti, Nimann-Pik xəstəliyi üçün turş sfinqomielinaza fermenti, Qoşe xəstəliyi üçün turşβ-qlyukozidasa fermenti, Hanter xəstəliyi üçün iduronatsulfataza fermenti və Hurler xəstəliyi üçün alfa-L-iduronidaza fermentinin aktivlikləri təyin edilmişdir.

Aktivliyi təyin olunan beş fermentdən yalnız birində - alfa-qalaktozidaza fermentinin aktivliyində çatmamazlıq-fermentin defisiti təyin edilmişdir. Alfa-qalaktozidaza fermentinin aktivliyinin normal aktivlikdən aşağı olaraq 2,3 mkmol/l/s bərabər olmuşdur ($N \geq 15,3$ mkmol/l/s). Alfa-qalaktozidaza fermentinin aktivliyinin defisiti pasientdə Fabri lizasom toplam xəstəliyinin olduğunu göstərir. Fabri xəstəliyinin genetik təsdiqi yalnız GLA geninin molekulyar-genetik diaqnostikası vasitəsilə həyata keçirilir. Polimeraza-zəncir reaksiyasına əsaslanan birbaşa cekvenləşdirmə metodundan istifadə edilərək GLA geninin 137-ci vəziyyətində adenin nukleotidinin guanin nukleotidi ilə əvəzi aşkar edilmişdir (137, A>G). GLA geninin 137-ci vəziyyətində adenin nukleotidinin guanin nukleotidi ilə əvəz biosintez olunan zülalın (fermentin) 46-cı vəziyyətində histidin amin turşusunun arginin amin turşusu ilə əvəzinə səbəb olmuşdur (46 His>Arg). İdentifikasiya edilmiş gen mutasiyası missens (nonsens) mutasiyalar tipinə aiddir.

Beləliklə, kardiomiopatiya diaqnozlu 6 yaşlı pasientin qanında alfa-qalaktozidaza fermentinin aktivliyinin defisitinə əsasən X-cinsi xromosomla ilişikli autosom-dominant irsiyyət tipli Fabri lizasom xəstəliyi aşkar edilmişdir. Fabri xəstəliyinin diaqnostikası GLA geninin 137-ci vəziyyətində adenin nukleotidinin guanin nukleotidi ilə əvəzi aşkar edilərək təsdiqlənmişdir. Xəstəliyin profilaktikası məqsədilə, kardioloji xəstələr və ailə üzvləri arasında alfa-qalaktozidaza fermentinin aktivliyinin və GLA geninin skrininginin aparılması məsləhət görülür.

Şahverdiyev Murad

doktorant

muradshahverdi@mail.ru

Lənkəran Dövlət Universiteti

Çay bitkisinin (*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) ex situ şəraitində temperatur amilinə qarşı münasibəti

Təbiətin bir hissəsi kimi mühit amilləri bitkilərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə olub, onların fərdi bioloji xüsusiyyətlərinə birbaşa və ya dolaylı şəkildə təsirini göstərir. Bu baxımdan əsas limitləşdirici faktorlardan olan temperatur, bitkilərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini əsaslı şəkildə dəyişə bilən amillərdəndir. Buna görə də Lənkəran bölgəsində becərilən çay bitkisinin yerli ekoloji şəraitdə temperatur amilinə qarşı münasibətinin tədqiqi aktual olub günümüzün tələbləri ilə uzlaşır.

Tədqiqat işləri Lənkəran çay filialının sınaq təcrübə zonasında Lənkəran bölgəsinin torpaq-iqlim şəraitinə uyğun rayonlaşdırılmış çay bitkisinin bir neçə sortu üzərində aparılmışdır. Bölgə ərazisində qeydə alınmış havanın temperatur göstəriciləri haqqında statistik məlumatlar Lənkəran Regional Hidrometeorologiya Mərkəzindən götürülmüşdür (2018-ci il ərzində ortalama aylıq temperatur, °C ilə).

Lənkəran bölgəsində rütübətli subtropik ərazilərdə mədəni şəraitdə yetişdirilən həmişəyaşıl *Camellia sinensis* bitkisinin vegetasiya prosesinin gedişi hava şəraitindən asılı olaraq dəyişkən olub il boyu davam edir. Bu bölgədə əsasən Çin növ müxtəlifliyindən əldə edilmiş sortlar becərilir ki, bu sortlar digərlərindən havanın dəyişkən temperatur amilinə qarşı daha tolerant olması ilə fərqlənir. Aparılan fenoloji müşahidələrə və ədəbiyyat mənbələrinə əsasən çay bitkisinin havanın temperaturu soyuq aylarda ortalama 5⁰C-dən az olmayan, isti aylarda isə ortalama müsbət 28⁰C-dək olan mühitdə normal inkişaf edərək, daha yaxşı məhsul verdiyi (illik ortalama temperatur 14-17⁰C olduqda) məlum olmuşdur.

Tədqiqat işlərinin yerinə yetirildiyi müddətdə Lənkəran bölgəsində ən aşağı temperatur yanvar ayında ortalama 5,3⁰C, ən yüksək ortalama temperatur isə iyul ayında 27,7⁰C qeydə alınmışdır. Həmin il ərzində illik ortalama temperatur isə 16,1⁰C təşkil etmişdir. Çin növ müxtəlifliyinin becəriləndiyi vətənin şimal ərazilərində (Pekin mahalında) havanın illik ortalama temperaturu 11,67⁰C, orta Çin ərazilərində (Şanqay və Hankoy mahallarında) 15,75⁰C, cənub ərazilərində isə (Kanton mahalında) 21,11⁰C təşkil

edir. Buradan aydın olur ki, Lənkəran bölgəsi ilə Çinin yuxarıda qeyd edilən əraziləri arasında elə bir böyük temperatur fərqi yoxdur.

Lənkəran bölgəsində qeydə alınmış gündəlik temperatur göstəricilərinin tədqiq olunan bitkiyə təsirini təhlil edərkən məlum olmuşdur ki, bölgənin çay becərilən ərazilərində daha soyuq keçən yanvar və fevral ayları ərzində *Camellia sinensis* bitkisi üçün öldürücü təsirə malik şaxtalar müşahidə olunmuşdur. Soyuq qış aylarında qeydə alınan temperatur gecə saatlarında çox az hallarda 0°C - 4°C -dək aşağı düşmüşdür ki, bu temperatur həddi çay bitkisinin becərməsinə mənfi təsir etmir. Çünki şaxtaya davamlılığına görə çay bitkisi mənfi $10-14^{\circ}\text{C}$ -dək temperaturda yetişdirilə bilər. Bu baxımdan tədqiqat bölgəsində qış aylarında az-az hallarda müşahidə olunan şaxtalı hava şəraiti çay bitkisinin becərməsi üçün təhlükə yaratmır. Bölgə üçün xarakterik isti və quraq keçən yay fəslində günorta saatlarında Günəş şüalarının birbaşa düşməsi yeni əmələ gəlmiş fleşlərə öldürücü təsir göstərməklə bitkinin normal inkişafını ləngidir. Belə ki, havanın temperaturu daha yüksək olduğu iyul və avqust aylarında günorta saatlarında temperatur günəş şüası birbaşa düşmədiyi kölgəli ərazilərdə belə $36-38^{\circ}\text{C}$ -dək yüksəlir. Günəş şüaları bitki üzərinə birbaşa düşdükdə isə temperatur daha yüksək olur ki, bu da *Camellia sinensis* bitkisinin əsasən yeni əmələ gəlmiş yarpaqlarında yanıqlar əmələ gətirir. Lakin, apardığımız fenoloji müşahidələr zamanı Günəşin birbaşa şüalarından qorunmaqdan ötrü tarla qoruyucu mühafizə zolaqlarında becərilən kolların yarpaqlarında yanlıq əlamətləri görünməmişdir. Bölgə ərazisində isti yay aylarında aylıq ortalama temperatur bitkinin inkişafı üçün tələb olunan miqdarda qeydə alınmasada, əsasən günorta saatlarında Günəş şüalarının birbaşa becərilən plantasiyaların üzərinə düşməsi səbəbindən çay kollarının gənc yarpaqlarında yanmalara səbəb olmaqla, bitkinin normal inkişafını ləngidir.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, Lənkəran ərazisində yetişdirilən *Camellia sinensis* bitkisi üçün soyuq qış aylarında mənfi temperatur təhlükəli həddə olmadığından becərilən sahələr genişləndirilə bilər.

Şəmmədov Ramiz
dosent
Abdullayeva Sədaqət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rshammadli@gmail.com
sedaqetabdullayeva2@mail.ru

Biologiya dərslərində innovativ metodların tətbiqi

Məktəb illərində hər bir fənnin tədrisinin şagirdlərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında rolu böyükdür. Lakin müəyyən fənlərin bir – birinə integrativ kompleks şəkildə tədris olunması şagirdlərin həyati bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə özünəməxsus şəkildə təkan verir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, STEM təhsil sistemi və fəal təlim bir-biri ilə vəhdət təşkil edir. Fənlərin kompleks şəkildə tədrisinin bariz nümunəsi STEM dərslər modelini kimi ilk dəfə Amerika məktəblərində təcürbi olaraq həyata keçirilmişdir XX əsrin ortalarında sınaq olaraq tətbiq edilmiş metod özünü doğrultaraq hal hazırda bu metodla tədrisin yetirmələri olan STEM bacarıqlı işçilərə gün-gündən tələb artmaqdadır. Dünyada STEM üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislərə yüksək məvəcibli iş yerləri təklif olunur. Məsələn dünyada STEM üzrə peşələrdən biri biologiya mühəndisliyidir.

Ölkəmizin elmi-texniki aspektdə, iqtisadi formatda, texnologiya yenilikləri sahəsində, tibbi texnologiya sahəsində bacarıqlı mühəndis zəkası vacib tələb kəsb edən məsələlərdəndir. STEM tətbiqli, layihə əsaslı təhsil ölkəmizin inkişaf gücünü artıracaq gənc nəslin yetişməsinə təmin edəcəkdir. STEM təhsili şagirdlərdə layihə işləri həyata keçirərək və işbirliyi, əməkdaşlığı etməyi öyrənərək həyata hazırlanmalarında rol oynayır.

Orta məktəblərdə STEM təhsili tətbiq etmək üçün ilk öncə STEM layihələrini həyata keçirə bilən müəllim pedaqoji heyət hazırlanmalıdır. STEM müəlliminin daşdığı keyfiyyətlər digər

müəllimlərdən çox fərqlidir. STEM müəllimi ilk öncə tədris etdiyi fənnin(Science) Texnologiya(Technology), Mühəndislik(Engineering)və Riyazi(Mathematics) integrativləşdirici bacarığı olmalıdır. Bu bacarıqların şagirdlərdə düzgün istiqamətləndirə bilmə və düzgün qiymətləndirmə imkanları yaranmasına gətirib çıxarır.Gələcək nəslin zamanın tələbinə uyğun olaraq formalaşdırılması üçün STEM yanaşmasını ölkənin təhsil tədris proqramları ilə əlaqələndirmək əsas məqsədlədən olmalıdır.Biologiya dərslərində STEM üsulun tətbiqi bütöv dərse deyil,dərsin müəyyən hissəsində tətbiq oluna bilər.Biologiya dərslərində “Həzm sisteminin quruluşu”mövzusunda şagirdlərin müxtəlif materiallardan istifadə edərək həzm sisteminin modelini qururlar. Bu metodla dərslərin hazırlanması şagirdlərdə yaradıcılıq bacarığının formalaşmasını təmin edir.Modelin qurulması bütün dərse və yaxud müəyyən bir hissəsində tətbiq olunur.Bu metodla dərslərin qurulmasışagirdlərin əməkdaşlıq edərək məhsul yaratmaq, mühəndislik zəkasını formalaşdırır.Həmçinin yeni ideaların yaranmasını biomühəndisliyin inkişafını təmin edir.Yeni innovativ üsullarla təlim prosesinin aparılması şagirdlərdə təbii öyrənmə mühitinin yaranmasına zəmin yaradır.Şagirdlərin hazır təqdim olunmuş bilikləri mənimsəmək yerinə innovativ metodlarla toxunaraq, yaradaraq öyrənməni təmin edir.

Şəmmədov Ramiz
dosent
Bayramzadə Nərgiz
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rshammadli@gmail.com
bayramzadan@gmail.com

Sinifdənkənar işlərdə yerli floranın nadir nümayəndələrinin öyrədilməsinin əsas yolları

Sinifdənkənar işlər müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin arzu və istəklərinə uyğun olaraq aparılan könüllü məşğələlərdir. Bu məktəb proqramını daha əhatəli öyrənməyə kömək edir. Sinifdənkənar məşğələlərdə şagirdlərin müstəqilliyi inkişaf etdirilir, onlarda elmə, təbiətə, əməyə, məhəbbət tərbiyə olunur. Onun nəticələrindən dərs prosesində istifadə olunur. Sinifdənkənar işlərin əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, nəinki bioloji biliklər artırılır eyni zamanda şagirdlərin axtarış etmək, müxtəlif ədəbiyyatlarla işləmək, tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf etdirilir, auditoriya qarşısında məruzə və məlumatlarla çıxış etmək qabiliyyəti formalaşır. Tədqiqat işini yerinə yetirərək ilk növbədə orta məktəb dərslərində bu problemin qoyuluşunu təhlil etməyə və sinifdənkənar işlərdə bir sıra mövzuların tədrisi zamanı yerli floranın nadir nümayəndələrinə də yer verilməsinin vacibliyini araşdırmağı nəzərə almışıq.

Orta ümumtəhsil məktəbləri üçün tərtib olunan dərslərin təhlili göstərir ki, bitkilərə aid mövzuların tədrisi zamanı əsas məsələnin izahı nəzərdə tutduğundan yerli floranın nadir növlərinin öyrədilməsinə o qədər də yer ayrılmayıb. Ona görə də orta ümumtəhsil məktəbinin müəllimlərinin üzərinə daha çox yük düşür ki, onlarda bu mövzuların tədrisi zamanı yaradıcılıq nümayiş etdirərək mövzuların tədrisi zamanı yerli floranın nadir növlərindən əyani vəsait kimi daha çox istifadə etməlidirlər. Amma əsas işi sinifdənkənar işlərdə yerinə yetirə bilərlər.

Orta ümumtəhsil müəssisələrində müəllimlərin yerli floranın nadir növlərini öyrətmək üçün tətbiq edə biləcəkləri yollar çoxdur. Aparılan araşdırmalar nəticəsində onlardan bəziləri haqqında qısaca məlumat veririk.

-Qəzet hazırlamaq. Yaradıcı şagirdlərin ideyalarından yararlanaraq eləcə də fənn müəlliminin istiqamətləndirməsi ilə yerli floranın nadir növlərinin işıqlandırılması işinin görülməsi. Bu zaman həm araşdırmalar edib qəzeti hazırlayan şagirdlərin, həm də ümumilikdə məktəbdəki hər bir kəsin yerli floramıza daxil olan nadir nümayəndələrlə tanış olmaq şansı yaranır.

-Ekskursiya. Yerli məktəblərimizdə hər il ənənə halını alan ekskursiyaların təşkili. Bu tip ekskursiyaların yerli floramızın reliktdən və endemik nümayəndələri ilə zəngin olan Hirkan Milli Parkında təşkil edilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Bu zaman şagirdlər müşahidə metodundan istifadə edərək, nadir nümayəndələrin yarpağının, gövdəsinin quruluşuna əsasən növləri təyin etməyə çalışaraq bu bitkiləri aid olduğu öz əzəli məkanında öyrənirlər.

-Canlı guşə. Canlı guşələrin yaradılması Biologiya dərslərində tez-tez istifadə olunur. Belə guşələrin yaradılmasında ekskursiyada iştirak edən şagirdlərin gətirdikləri toxum, bitki qalıq, meyvə, budaq qalıqları və s. dən istifadə etmək mümkündür.

-Tədris-təcrübə sahəsində iş. Könüllü şagirdlərlə bərabər nadir bitkilərin yaşllaşdırmada istifadə edilməsi, onların sayının artırılmasına töhfə vermək məqsədi ilə məktəbyanı sahədə nadir ağac və kol bitkilərinin əkilməsi.

Qeyd olunan və digər sinifdənkənar işlərin keçirilməsi yerli floranın nadir növlərinə diqqət və qayğının artırılması ilə yanaşı bitkilərə aid mövzuların mənimsənilməsində daha çox səmərəli ola bilər.

Şəmmədov Ramiz
dosent
Cavadova Aytac
doktorant
aytac.cavad@mail.ru
rshammadli@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Lənkəran ərazisində bitən bir sıra efir yağlı bitkilərin genetik müxtəlifliyi

Azərbaycanda yabani halda bitən bir çox bitki və meyvələrin müalicəvi xüsusiyyətləri, təbabətdə istifadəsi, müalicə üsulları ilə insanlara çoxdan məlumdur. Həmin müalicə üsulları zamanın sınağından uğurla çıxaraq müasir elmi-texniki tərəqqi əsərində də öz əhəmiyyətini itirməyib. Hətta bir vaxtlar xalq təbabətinə qısqançlıqla yanaşan elmi təbabət də bu gün onun əhəmiyyətini etiraf etmək məcburiyyətindədir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan florasına daxil olan ali bitkilərin və meyvələrin bir çoxu dərman əhəmiyyətlidir və insanlar hələ qədim zamanlardan bəri onlardan bu və ya digər xəstəliyin müalicəsində istifadə etmişlər. Eyni zamanda zəngin biokimyəvi tərkibə malik olan bu bitkilər qida kimi, texniki məqsədlər üçün də geniş istifadə olunur. Ədəbiyyat məlumatına görə Azərbaycan florasında 4500 yaxın bitki növü vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, florasına görə Respublikamız Qafqazın ən zəngin ölkəsidir. Bəzi müəlliflərin məlumatına görə 4500 bitki növündən təqribən 800-ə qədər, bəzi müəlliflərin fikrinə görə isə 1800-ə qədər dərman bitkiləridir. Yerinə yetirilən tədqiqat işinin əsas məqsədi Lənkəran rayonunda bitən bir sıra efir yağlı bitkilərin genetik müxtəlifliyini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Ədəbiyyat məlumatlarının araşdırılmasından məlum olur ki, Lənkəran royonunda yağlı bitkilərdən *Heracleum asperum* Bieb., *Melissa officinalis* L., *Foeniculum vulgare* Mill., *Saturea montana* L., *Menta piperita* L., *Pumenta racemosa*, *Achillea*, *Melaleuca*.ş *Calaminta officinalis*, *calendula officinalis*, *Thymus*, *Citrus paradisi*, *Citrus limo*, *Cymbopogen nardus*, *Sitrus sinensis*, *Foeniculum* və s. yayılmışdır. Bu bitkilər müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunduğuna görə onların arealları ilbəil azalır və qiymətli əlamətlərə malik həmin bitkilər tədricən təbii mühitdən tükənməyə başlayır, onların genetik eroziyası baş verir. Digər tərəfdən isə ətraf mühitə göstərilən antropogen təsirlər bu bitkilərin genetik potensialının tükənməsinə, onların davamlılığının azalmasına, yəni genetik eroziyanın sürətlənməsinə gətirib çıxarır.

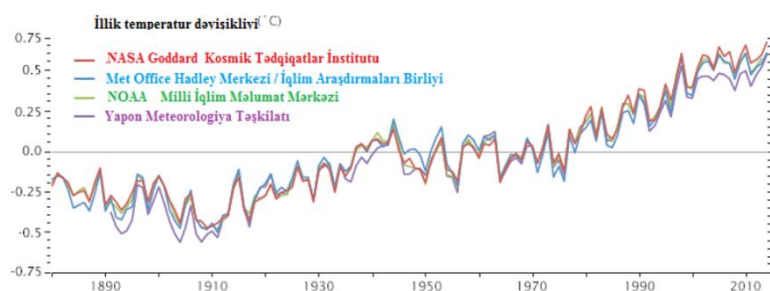
Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kərəviz fəsiləsindən efir yağlı bitki olan baldırğanın (*Heracleum asperum* Bieb.), çoxillik, limon ətirli bitki olan dalamaz, melissanın (*Melissa officinalis* L.), boyana (*Foeniculum vulgare* Mill.), dağ nanəsi (*Saturea montana* L.), istiot nanəsi (*Menta piperita* L.) və onlarca digər efir yağlı bitkiləri əhali tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Belə ki, bu bitkilərdən bəziləri dərman, bəziləri texniki, bəziləri isə qida kimi geniş istifadə olunur.

Biomüxtəlifliyə qarşı ehtimal edilən təhlükələrin xarakterini, miqyasını və mənbəyini dəqiq müəyyənləşdirməklə strateji planlaşdırmanın informasiya dəstəyini təmin etmək məqsədi ilə, bu bitkilərin genetik eroziyasının qiymətləndirilməsi işi aparılmaqla müəyyən edilmişdir ki, genetik eroziyaya səbəb olan əsas amillər kimi əhalinin sayının artmasını, urbanizasiyanın və ümumən antropogen landşaftların genişləndirilməsini, genetik ehtiyatlardan hədsiz və səmərəsiz istifadəni, meşələrə və otlara düşən yüksək təzyiqli, *ex-situ* kolleksiyalarda saxlanma şəraitinin lazımi səviyyədə olmamasını, abiotik və biotik streslərin güclənməsini, torpağın, suyun və havanın intensiv çirkləndirilməsi bu bitkilərin genetik müxtəlifliyinə neqativ təsir göstərir.

Tağıyev Allahverdi
dissertant
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
allahverdi.tagiyev@asoiu.edu.az

Qlobal iqlim dəyişmələri və buna qarşı mübarizə tədbirləri

Müasir dövrümüzün qlobal problemlərindən biri də əhalinin və müxtəlif təsərrüfat sahələrinin suya olan tələbatının artmasıdır. Statistikalara görə, əhali artımı ilbəlil artmaqdadır və həmçinin, sənayenin inkişafı da durmaqdan artır. Bütün bunlar qlobal xarakter daşıyır və əksər ölkələr su təminatı probleminin əziyyətini çəkir. NASA və bəzi kosmik və iqlim araşdırmalar mərkəzlərinin verdikləri statistikaya görə Yerin orta temperaturunun dəyişmə tendensiyası yaxın gələcəkdə böyük fəlakətlərə səbəb olacaq (şək.1).

Şəkil 1. Yerin orta temperaturunun dəyişimi

Lakin iqlim dəyişikliyinə qarşısını almaq da olar. Əgər insanlar həyat tərzini dəyişsə, onda qlobal iqlim dəyişmələrini qismən sənəddə və nəzarəti altına ala bilər. Yox, əgər insanlar təbiətə amansız müdaxilələrini davam etdirərsə, o zaman bəşəriyyət fəlakətlərdən yaxa qurtara bilməyəcək.

Qlobal iqlim dəyişmələri proseslərini ram etmək və onları aradan qaldırmaq barədə bir sıra ideya və üsullar üzərində işləməyə başlanmışdır.

Üsullardan digəri günəş şüalarının əks etdirilməsi üçün binaların damının ağ materialdan hazırlanması və ya onların ağ rənglənməsi yer ətrafı orbitdə buzlaqlar üzərində güzgülərin quraşdırılmasıdır.

Üsullardan biri də ənənəvi enerji növlərinin qeyri-ənənəvi və ya alternativ enerji növləri ilə əvəz edilməsidir. Bu məqsədlə günəş batareyalarının istehsalı, qabarma (okean və dəniz sahillərində) elektrik stansiyalarının yaradılması, külək, istilik və digər ekoloji təmiz enerji mənbələrindən geniş istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

Qlobal iqlim dəyişmələrinin yaratdığı təhlükələri aradan qaldırmaq üçün alimlər yeni-yeni, daha mütərəqqi və orijinal üsullar üzərində işləyir, gündən-günə yeni möcüzələr yaradır.

Atmosferə atılan karbon qazının miqdarını azaltmaq üçün yüksək faydalı iş əmsalına malik mühərriklər yaradılması, elektrik və digər zərərsiz enerji hesabına işləyən hibrid avtomobillərin kütləvi istehsalına başlanılması qlobal iqlim dəyişmələrinə qarşı mübarizə tədbirləridir.

Yuxarıda sadalanan mübarizə tədbirləri dünya ölkələri tərəfindən aparılsa, iqlim dəyişikliyinə qarşısı nəzərə çarpacaq qədər alınmış olar.

АбасоваУльвия
доктор философии по технике
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
aulka@rambler.ru

Исследования процесса получения бис-фениловых эфиров из полихлорсодержащих 2,5-дигидрофуранов-2 и фенила

В настоящее время известно, что пространственное строение биологических активных соединений определяющим образом влияет на их свойства.

Как известно все предложенные вещества обладают фитотоксичностью разных степеней активности. Наиболее токсичными для проростков оказались бис (2,5-дихлорфениловый эфир) дихлормалеиновой кислоты, бис (3,4-дихлорфениловый эфир) дихлормалеиновой кислоты и бис (2, 4, 6-трихлорфениловый эфир) дихлормалеиновой кислоты.

Результаты проведенных исследований синтезированных нами бис фениловых эфиров малеиновой, моно- и дихлормалеиновой кислот в качестве биологически активных соединений показали, что все они в основном проявляют биологическую активность.

Была сделана попытка выявить корреляцию между наличием атомов и групп и биологической активностью. Как показали результаты исследований, провести четкую корреляцию не всегда удается т.к. увеличение количества атомов хлора или нитрогрупп не всегда приводило к положительным эффектам.

В течении ряда лет в Институте Катализа и Неорганической Химии ведутся оригинальные работы по исследованию получения бис-феноловых эфиров хлорпроизводных малеиновой кислоты. Отличительными чертами исследуемых процессов являются высокие выходы целевых продуктов при высокой селективности.

В нашей работе изучаем реакцию взаимодействия полихлорсодержащих 2,5-дигидрофураном-2 с различными фенолами. При этом получается новая группа соединений класса эфиров. В качестве исходных компонентов для получения бис-фениловых эфиров малеиновой, моно- и дихлормалеиновой кислот были использованы 5,5-дихлор, 4,5,5-трихлор и 3,4,5,5-тетрахлор-2,5-дигидрофураноны-2.

Как известно, фенолы легко окисляются и окрашиваются на воздухе. Поэтому их очищали вакуумной перегонкой или перекристаллизацией.

Синтез бис-феноловых эфиров малеиновой, моно- и дихлормалеиновой кислот осуществляли одностадийном методом в среде ацетонитрила или ацетона реакцией 5,5-дихлор, 4,5,5-трихлор и 3,4,5,5-тетрахлор-2,5-дигидрофураноны-2 с различными фенолами в присутствии безводного углекислого натрия.

Нами разработаны научные основы гибкой технологии процесса получения различных полихлорсодержащих 2,5-дигидрофураном-2 на основе МА и ПФ. Показано что, проведения реакции в расплаве с постоянной отгонкой побочных продуктов по ходу ее протекания приводит к высоким выходам и селективностям по целевым продуктам. Таким образом показано, что синтезированные бис-феноловые эфиры проявляют биологические активные свойства.

Алиев Гошгар
доцент
Абасова Ульвия
доктор философии по технике
Рустамли Хадиджа
магистр

Институт катализа и неорганической химии имени акад. М.Нагиева Национальной Академии Наук Азербайджана
Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
aulka@rambler.ru, chemproblem@mail.ru
Компьютерное моделирование процесса газофазного каталитического окисления метанола в муравьиную кислоту

Актуальность проблемы компьютерного моделирования, ее недостаточная разработанность. Применение компьютеров в научных исследованиях является необходимым условием изучения сложных систем. Традиционная методология взаимосвязи теории и эксперимента должна быть дополнена принципами компьютерного моделирования. Эта новая эффективная процедура дает возможность целостного изучения поведения наиболее сложных систем как естественных, так и создаваемых для проверки теоретических гипотез.

Методами компьютерного моделирования пользуются специалисты практически всех отраслей и областей науки и техники - от истории до космонавтики, поскольку с их помощью можно прогнозировать и даже имитировать явления, события или проектируемые предметы в заранее заданных параметрах.

Необходимость приоритетного развития образования в настоящее время обусловлена научно-техническим прогрессом и глобальной технологизацией передовых стран мира. Уровень современного производства, науки и техники, а также социальные преобразования определяют заинтересованность общества в подготовке конкурентоспособного, высококвалифицированного, интеллектуального и инициативного специалиста с развитым творческим мышлением.

В настоящее время под компьютерной моделью чаще всего понимают условный образ объекта или некоторой системы объектов (или процессов), описанный с помощью взаимосвязанных компьютерных таблиц, блок-схем, диаграмм, графиков, рисунков, анимационных фрагментов, гипертекстов и т. д. и отображающий структуру и взаимосвязи между элементами объекта. Компьютерные модели можно называть структурно-функциональными; отдельную программу, совокупность программ, программный комплекс, позволяющий с помощью последовательности вычислений и графического отображения их результатов, воспроизводить (имитировать) процессы функционирования объекта, системы объектов при условии воздействия на объект различных, как правило случайных, факторов.

В Институте Химических Проблем НАН Азербайджана в течение ряда лет проводятся исследования гетерогенно-каталитических процессов окислительного превращения алифатических спиртов в альдегиды, кислоты и сложные эфиры. С этой целью были разработаны полифункциональные металлоцеолитные катализаторы, приводящие к сокращению расхода сырья, снижению эксплуатационных расходов и др.

Одним из перспективных, исследованных в лабораторных условиях реакций является процесс газофазного окисления метанола в муравьиную кислоту. В качестве катализатора использовали проявляющий высокую активность модифицированный цеолитный катализатор Pd-морденит (0,1% Pd). Процесс характеризуется высокими выходами целевого продукта при высокой селективности, а также простотой технологического оформления, что создает хорошую перспективу для его внедрения в промышленность.

Для последующего проектирования и успешной масштабной реализации данного процесса, возникает необходимость разработки математической модели и оптимизации процесса, на основе разработанной кинетической модели и механизма реакции.

Для апробации полученных в лаборатории результатов нами была сооружена модульная, универсальная автоматизированная пилотная химико-технологическая установка, связанная с ПК.

Функционирование данной установки обеспечивалось разработанными комплексами алгоритмов, выполняющих по командам с ПК контроль за расходом сырья, обработкой и представлением в цифровом виде информации для оперативного реагирования и т.д.

На данной установке в проточном реакторе объемом 250 см³ против 6 см³ лабораторного реактора, методом планирования эксперимента был исследован процесс получения муравьиной кислоты газофазным окислением метанола на неподвижном слое катализатора. Найдены оптимальные режимы функционирования реакционного аппарата при максимальном выходе целевого продукта. Полученные на пилотной установке данные адекватны результатам, полученным в лабораторных условиях.

Эксперименты проводились при атмосферном давлении в стационарной области активности катализатора. В качестве управляемых параметров установки были выбраны: температура T , объемная скорость V , парциальное давление метанола P_{CH_3OH} , парциальное давление кислорода P_{O_2} , мольное соотношение метанол:кислород:азот. Максимальный выход муравьиной кислоты A – 47% из исходного сырья получается при следующих значениях управляемых параметров: $T = 388K$, $V = 1500 \text{ ч}^{-1}$, $P_{O_2} = 0,26 \text{ атм}$, $P_{CH_3O} = 0,21 \text{ атм}$, $CH_3OH:O_2:N_2 = 1:1:2$.

Проведено оптимальное планирование эксперимента для данного процесса. Построено уравнение регрессии и вычислены коэффициенты этого уравнения, которые оценены критерием Стьюдента:

$$\hat{y} = 25,3 + 1,9x_1 + 3,1x_2 + 1,4x_3 - 2,4x_4$$

Адекватность уравнения регрессии доказана критерием Фишера.

Используя полученные результаты из предыдущих этапов исследований, была разработана математическая модель, которая включает в себя уравнения материального и температурного баланса и уравнение гидродинамики. Предложены эмпирические формулы для тепловых эффектов и теплоемкостей для продуктов процесса и проведены расчеты коэффициентов этих формул. С учетом относительной погрешности была доказана адекватность рассчитанных формул. Вычислено число Рейнольдса для данного процесса, которое входит в уравнение гидродинамики $Re = 393.145$.

Алиев Нихан
профессор
Ахмедов Рамиз
дочент

Бакинский государственный университет
ahmadov_ramiz@hotmail.com

Об одной граничной задаче для обыкновенного дифференциального уравнения первого порядка с непрерывно меняющимся порядком производной

Работа посвящена исследованию решений обыкновенного линейного дифференциального уравнения первого порядка, с кусочно-постоянными коэффициентами, когда порядок производной в рассматриваемом уравнении меняется непрерывным образом.

Рассматривается следующая краевая задача:

$$\int_0^{\sigma} a(\alpha) D^{\alpha} y(x) d\alpha = 0, \quad 0 < x_0 < x < x_1, \quad (1)$$

$$\int_0^{\tau} \left\{ b_0(\tau, \alpha) D^{\alpha} y(x) \Big|_{x=x_0} + b_1(\tau, \alpha) D^{\alpha} y(x) \Big|_{x=x_1} \right\} d\alpha = b(\tau), \quad \tau \in [0, \sigma), \quad (2)$$

где $a(\alpha)$, $b_0(\alpha)$, $b_1(\alpha)$ и $b(\alpha)$ - заданные непрерывные функции и τ и σ положительные вещественные числа и $\tau < \sigma$.

Рассматривая случай, когда $a(\alpha)$, $b_0(\alpha)$ и $b_1(\alpha)$ являются ступенчатыми функциями, с постоянными ступенями, $\sigma = 1$ $a(\alpha) = a_j \in R$, $\alpha \in \left[\frac{j-1}{n}; \frac{j}{n} \right]$ ($j = 1, 2, \dots, n$), т.е. уравнение (1) принимает вид:

$$\sum_{j=1}^n a_j \int_{\frac{j-1}{n}}^{\frac{j}{n}} D_x^{\alpha} y(x, \lambda) d\alpha = 0, \quad x > x_0 > 0, \quad (3)$$

а граничное условие (2) будет иметь вид:

$$\sum_{j=1}^i \left[b_{ij0} \int_{\frac{j-1}{n}}^{\frac{j}{n}} D_x^{\alpha} y(x, \lambda) \Big|_{x=x_0} d\alpha + b_{ij1} \int_{\frac{j-1}{n}}^{\frac{j}{n}} D_x^{\alpha} y(x, \lambda) \Big|_{x=x_1} d\alpha \right] = b_i, \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (4)$$

где a_j , b_{ij0} , b_{ij1} b_i - заданные вещественные числа, x_0 x_1 - положительные числа, $x_0 < x_1$, $n \in N$.

Решение уравнения (3) ищется в виде функции Волттерра, т.е. в виде:

$$y(x) \equiv y(x, \lambda) = \int_{-1}^{\infty} \frac{x^{\beta}}{\beta!} \lambda^{\beta} d\beta = \int_{-1}^{\infty} \frac{(\lambda x)^{\beta}}{\beta!} d\beta. \quad (5)$$

где λ - неизвестный параметр.

Показано, что

$$D^{\alpha} y(x) = \lambda^{\alpha} y(x),$$

и учитывая (3) определены линейно независимые решения в виде:

$$y_k(x, \lambda_k) = \int_{-1}^{\infty} \frac{(\lambda_k x)^{\beta}}{\beta!} d\beta, \quad k = 1, 2, \dots, n,$$

а общее решение в виде:

$$y(x) = \sum_{k=1}^n c_k y_k(x, \lambda_k)$$

где c_k - произвольные постоянные числа.

Подставляя $y(x)$ в граничные условия, определены аналитическое представление для коэффициентов c_k и для решения граничной задачи. Доказана теорема о существовании и единственности решения при определенных условиях на корнях характеристического уравнения.

Мусаева Матанат
доктор философии по математике
musayeva08@inbox.ru
Азербайджанский государственный педагогический университет

Информативные свойства параметров моделей управления

В работе анализируются свойства параметров моделей, как информативность и оценка их рационального числа для эффективного моделирования процессов управления. Дается определение информативности параметров модели и указана формула для ее расчета статистическими методами. Для оценки рационального числа параметров модели предлагается использовать логистическую закономерность.

Чем больше число параметров модели, тем больше она становится сложной, затрудняется ее анализ и расчеты по ней, содержат больше погрешностей. Поэтому, в каждом конкретном случае существует рациональное количество числа параметров. Определение рационального числа параметров модели является важной задачей, особенно в нелинейных процессах, когда применяются методы аппроксимации со многими параметрами. В научной литературе нет установившегося подхода к понятию информативности признаков, величин, параметров. Ниже для определения информативности параметров модели используется понятия энтропии и меры информации по Шеннону. Пусть область V параметра модели v , разбита на n частей, так чтобы i -ю часть разбиения V_i , $i=1,2,\dots,n$ содержит все его предыдущие части, то есть $V_j \subset V_i$, $j \leq i$, $j=1,2,\dots,i$, где $i=1,2,\dots,n$. Полученных от такого разбиения частей области V назовем градациями параметра модели. Параметр модели v меняясь, достигает разные градации. Предположим, что p_i , $i=1,2,\dots,n$ есть вероятность достижения i -ой градации параметра модели v . Под информативностью параметра v математической модели будем понимать величину $I(v) = -\sum_{i=1}^n p_i \log p_i$. В выражение информативности параметра входят вероятности достижения градаций этого параметра. Тем самым, вычисление информативности параметра модели сводится к вычислению вероятностей достижения градацией параметра. Пусть для выбранного параметра v модели, производится m испытаний. Предположим, что из этих m испытаний параметра v модели, i -ая градация достигается m_i раз $i=1,2,\dots,n$. Тогда согласно методике статистических испытаний (см. [1,2]), вероятность достижения i -ой градации параметра модели v будет

$$p_i = \frac{m_i}{m}, \quad i=1,2,\dots,n.$$

Рассмотрим модель M с набором параметров $\{v_1, v_2, \dots\}$ как иерархия моделей M_1, M_2, \dots , с одним, с двумя и т.д. параметрами, соответственно. Предположим, что применением модели M к изучаемому процессу получается «результат», который численно характеризуется некоторым положительным числом Z . Таким же образом, применением моделей M_k , $k=1,2, \dots$, достигается «результат», характеризуемый числовым значением $Z_k > 0$, $k=1,2, \dots$, соответственно. Естественно ожидать, что с ростом номера k значение Z_k будет расти, так, как с их ростом число параметров модели растет. Если этот рост произойдет по закону простой пропорциональности, тогда $Z_{k+1} = \lambda Z_k$, $k=1,2, \dots$, где число $\lambda > 0$, является коэффициентом пропорциональности. Необходимо иметь в виду, что с ростом числа параметров, модель становится более сложной, анализ и расчеты по ней затрудняются, результаты измерения и численных расчетов содержать больше погрешностей, а также дополнительных шумов. Одним из таких законов является логистический закон роста $Z_{k+1} = p(Z - Z_k)Z_k$, $k=1,2, \dots$, где $\lambda = p(Z - Z_k) > 0$ и $p > 0$ – числовой коэффициент.

Решения Коши и граничная задача для уравнения дискретного аддитивного и дискретного мультипликативного производного первого порядка

Излагаемая работа посвящена исследованию решению задач для дифференциального уравнения содержащего I дискретную аддитивную и дискретную мультипликативную производную. Находятся решения задач Коши и граничных задач. Дискретная аддитивная задача начата в. [1]. Задачи дискретные мультипликативные производные исследуются в работах [2], [3]

Рассмотрим задачу Коши для уравнения I порядка с дискретными. аддитивными и мультипликативными производными

$$\begin{aligned} y_n^{[1]} \cdot y_n + y_n^{(1)} &= 2f_n, \quad n \geq 0 & (1) \\ y_0 &= \alpha, & (2) \end{aligned}$$

где $f_n, n \geq 0$ заданная последовательность, а, $y_n, n \geq 1$ искомая последовательность.

Учитывая определения дискретного аддитивными и дискретные мультипликативного производного уравнения (1) сведем к следующему разностному уравнению

$$\begin{aligned} \frac{y_{n+1}}{y_n} \cdot y_n + y_{n+1} - y_n &= 2f_n \\ 2y_{n+1} - y_n &= 2f_n \\ y_{n+1} &= \frac{1}{2} y_n + f_n, \quad n \geq 0 \end{aligned} \quad (3)$$

Решая полученное разностное уравнение методом послед подстановок получим :

$$y_n = 2^{-n} y_0 + \sum_{k=0}^{n-1} 2^{k+1-N} f_k, \quad n \geq 1 \quad (4)$$

С этим мы получили общее решение уравнения (1) .Учитывая начальное условие (2) решение задачи Коши (1), (2) получим в виде

$$y_n = 2^{-n} \alpha + \sum_{k=0}^{n-1} 2^{k+1-N} f_k, \quad n \geq 0 \quad (5)$$

Рассматривая уравнение (1) при $0 \leq n \leq N-1$ приведем это уравнение следующие граничное условие

$$y_N + \alpha y_0 = a \quad (6)$$

Учитывая общее решение (4) в граничном услови (6) ,
имеем:

$$2^{-N} y_0 + \sum_{k=0}^{N-1} 2^{k+1-N} f_k + \alpha y_0 = a. \quad (7)$$

Из этого уравнения определяем : y_0

$$\begin{aligned} 2^{-N} y_0 + \alpha y_0 &= a - \sum_{k=0}^{N-1} 2^{k+1-N} f_k, \\ y_0 &= \frac{a - \sum_{k=0}^{N-1} 2^{k+1-N} f_k}{\alpha + 2^{-N}}. \end{aligned} \quad (8)$$

Подставляя (8) в общее решение (4), для решения граничной задачи получим;

$$y_n = 2^{-n} \frac{a - \sum_{k=0}^{n-1} 2^{k+1-N} f_k}{\alpha + 2^{-N}} + \sum_{k=0}^{n-1} 2^{k+1-n} f_k, \quad (9)$$

С этим мы получили решение граничных задач (1), (6) в виде (9).

С этим установлен следующий факт.

Теорема 1: Пусть f_n , $n \geq 0$ заданная вещественнозначная последовательность, тогда существует общее решение уравнения (1) имеющий вид (4), где y_0 - произвольная постоянная.

Теорема 2 : При условиях теоремы 1. Если α - заданное вещественное число, то тогда существует единственное решение задачи Коши (1), (2) имеющий вид (5).

Теорема 3 : При условиях теоремы 1. Если α и a заданное вещественное число и $\alpha + 2^{-N} \neq 0$, то тогда существует единственное решение граничной задачи (1), (6) представленное в виде (9).

Babayeva Ulkar
PhD. student
Lankaran State Universiy
babayevauka@gmail.com

Dynamics and current state of demographic indicators of the population in the Lerik region

An analysis of demographic indicators is essential for ensuring the socio-economic development of any region, improving the quality of life, improving the quality of education, access to social and cultural services, and improving vocational training.

The settlement encompasses interconnected cities and villages, varying in population, economic function, role in the socio-economic and cultural development of the territory, and the formation of the settlement system. The district of Lerik we investigated was established in 1930, and in 1938 it was called Zuvand district, with the center of the district being Gosmalian. In 2008 the town of Lerik received the status of a city. According to the statistics for 2018, 84.7 thousand people live in Lerik. Comparing this indicator with 2009, the population size is increased by 13.7%. However, if we compare this indicator with Lankaran-Astara economic-geographical region and other regions of the Republic of Azerbaijan, we can see that the growth rate is quite low. This is also due to the mountainous terrain of the district, as well as the socio-economic life and economic activity of the population. Currently, the population density is 78 people per square kilometer here.

If you look at the administrative-territorial division of Lerik region, we can see that there are 1 city and 161 rural settlements. Most of the population inhabit in the villages. Thus, Lerik has 8.5 thousand urban populations and 76,200 rural populations. In the district 50.6% of the urban population are men, 49.4% are women, in the rural areas 50.7% are men, 49.3% are women. The main reason for the population being settled in rural areas is to engage in traditional agriculture.

We know that the natural movement of the population is the process of death and birth, and the natural growth is the result of the process of birth and death. Indicators of natural growth in the studied area have declined in recent years. Compared to 1990, the natural growth in population was 26.3 per 1,000 people in Lerik, while in 2018 this figure was 11.3. The decline in natural growth has also had an impact on mortality rates. There are currently 4.6 deaths per 1,000 people in Lerik. In 2018, the total number of deaths in the Lerik region was 390.

One of the most important problems in reducing mortality in today's world is to minimize mortality in young children and generally by age groups. The implementation of this problem requires not only addressing economic and sociological problems but also improving the environment.

However, we unfortunately can note that the child mortality rate is higher than the national average in the district. Other age groups have lower mortality rates.

Although there was a population increase in Lerik between 1990 and 2018, there was a decline in the number of marriages per 1,000 people. Thus, in 1990 there were 9.3 per 1,000 population in Lerik and 6.1 marriages in 2018. The number of divorces has increased over the years. The number of divorces per 1,000 people was 0.4 in 1990 and 0.6 in 2018.

In 2018, 49.2% of the working-age population is women (15-60 years) and 50.8% are men (15-63 years) in Lerik. 28.2 thousand women and 28.9 thousand men are in the working age category.

Employment is one of the key indicators of socio-economic development in the region. If we look at the number of employed in the Lerik region, we can see a slight increase. This increase was mainly due to the 'Socio-Economic Development of the Regions' Programs. Within the framework of this program new economic areas have been created in the district and local population has been provided with jobs. In 2018, 40,300 employed people were registered in Lerik. This figure was 33,800 in 2010. The number of hired workers in the district increased by 0.3 thousand during the years under review, and their total number was 6,200. There has been a significant decrease in the number of unemployed people in employment services in the region. 47 people in 2010 and 32 in 2018 were officially registered as unemployed in employment service. The number of unemployment benefits is also very low. At present, two people in Lerik receive unemployment benefits.

In our study, we can conclude that determining the population has a significant impact on many indicators of the region's domestic economic policies. The large number of the population also requires a large number of products and an increase in their assortment. But this is not always the case. The economic problems in the region have a direct impact on it. Nevertheless, determining the population size, sex composition and labor resources, forecasting in this area is an integral part of regional economic and social policies and is directly involved in improving living standards.

“İQTİSADİYYAT, AQRAR VƏ TEXNİKA ELMLƏRİ” BÖLMƏSİ

Babayev Xalıqverdi

dosent

Babayeva Ülkər

doktorant

babayevauka@gmail.com

Lənkəran Dövlət Universiteti

Əhəngli gübrələrin deqradasiyaya uğramış torpaqların turşuluğuna və çay bitkisinin məhsuldarlığına təsiri

Respublikamızda çay bitkisinin becərilməsi üçün əlverişli təbii-coğrafi şərait yalnız iki regionda – Lənkəran-Astara və Şəki-Zaqatala hesab olunur. Çay plantasiyalarının ümumi sahəsinə və torpaq-ekoloji tələblərinə görə Lənkəran rütubətli subtropik bölgəsi ən yüksək çəkiyə malikdir. Lakin, son illər qlobal iqlim tərəddüdlərinin regional təzahür formaları və insanların plansız təsərrüfat fəaliyyəti torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Əsasən antropogen faktorlarla kükürd və azot birləşmələrinin texnogen tullantılarının artması nəticəsində ekosistemlərin komponentlərində (atmosfer, hidrosfer və torpaqda) turşuluq proseslərinin aktivləşməsi baş verir. Təbii şəraitdə yağıntıların turşulaşmasının aşağı sərhəddi $pH=0,5$ qəbul edilmişdir. Ona görə də sənaye rayonlarında antropogen təsir nəticəsində yağıntıların turşulaşması $pH < 5,0$ qəbul edilə bilər. Həmçinin, buraya Lənkəran bölgəsi üçün xarakterik olan intensiv yağıntıların yağması, torpağın eroziyası, su hövzələrinin çirklənməsi, nisbi rütubətin yüksək olması faktorları da torpağın pH turşuluq göstəricilərinin artmasına aid etmək olar. Məlum olduğu kimi çox turş ($pH < 4,5$) və orta turş ($pH 4,6-5,0$) torpaqlarda mineral gübrələrin effektivliyi 30-40 % aşağı düşür, bitkilərdə və onların məhsulunda ağır metallar və radionuklidlər toplanır. Bir çox tədqiqatçıların apardıqları elmi-tədqiqat işlərinin səmərəli nəticələrinə görə torpağın əlverişsiz turşuluğunun təsiri ilə hər il itirilən məhsulun miqdarı taxıl dənisi hesabı ilə 10-12 mln. ton qiymətləndirilir (Q.Ş. Məmmədov, 2010). Turş torpaqların böyük hissəsi çimli-podzollu, bataqlı, bataqlı-podzollu, podzollu, qırmızı və sarı torpaqlardır. Belə torpaqlarda əhəng verilmədən, üzvi və mineral gübrələrdən istifadə edildikdə belə bir çox kənd təsərrüfatı bitkilərindən yüksək məhsullar almaq mümkün deyildir. Əhəng turş torpaqların təbii xassələrini yaxşılaşdırmaq və tətbiq olunan üzvi və mineral gübrələrin səmərəliliyini yüksəltmək üçün torpağa verilir.

Bu məqsədlə tədqiqat işi 2015-2018-ci illərdə AMEA-nın Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin Təcrübə bazasında (Lənkəran çay filialının Yardımcı Təcrübə Təsərrüfatında) və “Yaşıl çay” fermer təsərrüfatı MMC-nin sarı-podzollu-qleyli torpaqlarının çay plantasiyalarında üç təkrardan ibarət aşağıdakı sxem üzrə təcrübələr qoyulmuşdur: nəzarət (gübrəsiz); NK; NPK; NPK+Ca; PK+Ca+peyin; NPK+Ca+peyin.

Çay bitkisinin torpaq-ekoloji tələbləri içərisində pH göstəriciləri bitkinin məhsuldarlığının və torpaq münbitliyinin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Tədqiqatlar nəticəsində əhəngin torpağa təsirinin təbiəti aydınlaşdırılmış, onun torpaqda yüksək effektivliyi müəyyən edilmiş və əhəngli gübrələrin ən səmərəli tətbiqi üsulları işlənib hazırlanmışdır. Təcrübədə torpaqları əhəngləmək üçün əsas material olaraq tərkibində 42%-dən 56 %-ə qədər CaO və MgO olan üyüdülmüş əhəng daşından- $CaCO_3$ istifadə edilmişdir. Tədqiqat illərində əhəngin səmərəli tətbiqi üçün ən mühüm şərt çayaltı torpaqların xüsusiyyətlərinə yuğun olan düzgün dozaların müəyyən edilməsidir. Bu məqsədlə tədqiqat illəri ərzində aparılmış təcrübələr və torpaqların kimyəvi analizinə əsasən verilən əhəng dozaları müəyyən edilmişdir. Buna görə də torpaqların əhənglənməsi H və Al ionlarının Ca və Mg-la əvəz olunmasına əsaslanıb sarı-podzollu-qleyli turş torpaqların əsaslı yaxşılaşdırılmasının əsas üsulu sayılmışdır. pH göstəricilərinə görə əhəng dozalarının tətbiq edilməsi, yalnız torpaqların əsaslarla doyma dərəcəsi yüksək olmayan hallarda əlverişli olduğu müəyyən edilmişdir. Lakin, torpaqların əhənglənməyə ehtiyacı cədvəlini tərtib edən zaman həm torpağın turşuluğu, həm onların əsaslarla doyma dərəcəsi, həm də torpaqların mexaniki tərkibi də nəzərə alınmışdır. Gübrə normalarının və

əhənglənmənin çay plantasiyalarında altı illik tətbiqinin torpaqda qida maddələrinin sonuncu öyrənlən miqdarına təsiri göstərir ki, gübrəsiz variantla müqayisədə effektiv münbitliyin artımı müşahidə edilir. Əhəngləmə zamanı faydalı mikrofloranın aktivliyi artır, üzvi birləşmələrin daha aktiv çevrilməsi nəticəsində bitkinin mineral qidalanması yaxşılaşır, variantlar üzrə gübrələrdən istifadənin effektivliyi yüksəlir. Çayayararlı (zəif podzollu-sarı qleyli və orta podzollu sarı qleyləşmiş) torpaqlarda aparılmış tədqiqatla bitkinin məhsuldarlığının pH göstəricisindən asılılığını müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqat materiallarından görüldüyü kimi, pH göstəricisinin parametrlərindən asılı olaraq çayın ən yüksək məhsuldarlığı $N_{120} P_{120} K_{90}+Ca+peyin$ verilmiş zəif podzollu-sarı qleyli (Az.filial) 81,5 s/ha və orta podzollaşmış sarı qleyli torpaqlarda ("Yaşıl çay" fermer təsərrüfatı) 80,2 s/ha olmaqla pH göstəricisi 5,0-5,5 arasında dəyişir. pH göstəricisinin bu parametrlərdən variantlar üzrə az və ya çoxluğu məhsuldarlığın aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Yeni yaradılmış çayçılıq fermer təsərrüfatlarında torpaq xəritəsi yoxsa, bu və ya başqa sahədə şum qatının torpağında əhəngləməyə ehtiyacı müəyyən etmək üçün, yəni torpağın turşuluğunu təyin etməklə həll olunur. Bu iş aqronomun rəhbərliyi ilə hər bir fermer təsərrüfatda asan həyata keçirilə bilər.

Tarla təcrübələrindən, analiz və tətbiqi işlərin səmərəli nəticələrindən istehsalata aşağıdakı tövsiyələr verilir:

- turş torpaqlarda artıq turşuluğu neytrallaşdırmaq üçün və bitkilərdən ötrü kalsium mənbəyi kimi əhəng filizlərindən (əhəng daşı, əhəng turfları, göl əhəngi, mergel, dolomitlər və s.) istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır;

- çox turş podzollu-sarı və sarı-qleyli torpaqlarda mübadilə yolu ilə udulmuş Ca və Mg ən az olur. Bundan əlavə bu torpaqlarda H ionlarının antoqonizmi nəticəsində Ca və Mg kationlarının bitkinin köklərinə daxil olması çətinləşir. Ona görə artıq turşuluğu neytrallaşdırmaq üçün əhəngli gübrələrdən istifadə edilməlidir. Bu məqsədlə torpağın becərilməsi zamanı dərin dondurma şumundan sonra peyin ilə birlikdə əhəng verilir və kotanla 14-15 sm dərinlikdə basdırılır;

- çayın ən yüksək məhsuldarlığı $N_{120} P_{120} K_{90}+Ca+peyin$ verilmiş zəif podzollu-sarı qleyli (Az.filial) 81,5 s/ha və orta podzollaşmış sarı qleyli torpaqlarda ("Yaşıl çay" fermer təsərrüfatı) 80,2 s/ha olduğundan fermer təsərrüfatlarda bunun tətbiqinin iqtisadi səmərəliliyi müəyyənləşdirilmişdir.

Bədəlov Əlixan
dosent
Kərimli Nicat
magistrant
alixan.badalov@mail.ru
nicatkerimli9755@gmail.com

Müəssisədə maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının taktiki və strateji vəzifələri

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əsas vəzifələrindən biri maliyyənin idarə edilməsi yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində əsas məqsəd müəssisənin stabil iqtisadi inkişafa və bazarda rəqabətə davam gətirməyə nail olmasıdır.

Maliyyə siyasəti dövlətin maliyyə resurslarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Maliyyə siyasəti ictimai həyatın bütün tərəflərini, yəni həm iqtisadi, həm sosial və həm də beynəlxalq münasibətləri əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətində 1995-ci ildən başlayaraq perspektiv istiqamətlər müəyyən edildi ki, burada da aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

1. Müəssisələrin və vətəndaşların vergiyə cəlb edilməsini, gömrük tariflərini tənzimləmək, idarəetmə aparatının saxlanması dövlət xərclərini ixtisar etmək yolu ilə büdcə kəsinin azaldılmasına nail olmaq;

2. Müəssisə və fiziki şəxslərə vergi qoyma sistemini təkmilləşdirmək və sadələşdirmək;

3. İnflyasiyanın səviyyəsini azaltmaq, müəssisələrə sahibkarlıq fəaliyyəti seçməkdə sərbəstlik vermək;

4. Ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalını canlandırmaq və bu istiqamətdə ixtisaslı kadr hazırlığını təşkil etmək

5. İqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi üzrə tədbirlərdə bankların və digər kredit təşkilatlarının rolunu artırmaq;

6. Kredit münasibətləri sistemini təkmilləşdirmək;

7. İstehsal və qeyri - istehsal sferalarında dövlət tədbirlərini maliyyələşdirmək üçün ölkənin maliyyə resurslarının xeyli hissəsini dövlətin əlində cəmləşdirmək;

8. Perspektivdə dövlət büdcəsinin sosialyönümlüyü layihələrə istiqamətləndirilməsini təmin etmək.

Bütün bu istiqamətlərə uyğun olaraq dövlət strateji layihələr işləyib hazırlamalı və ölkədə maliyyə sabitliyinə nail olmalıdır.

Müəssisənin maliyyə siyasəti - müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması və səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmiş maliyyə resurslarının idarə edilməsi metodlarının məcmusudur.

Maliyyə siyasətinin hazırlanmasının məqsədi isə müəssisənin strateji və taktiki məqsədlərinə nail olmasına yönəldilən maliyyənin idarə edilməsinin səmərəli sisteminin təşkil edilməsidir.

Müəssisədə maliyyə siyasətinin işlənilib – hazırlanmasının strateji vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- kapitalın strukturunun optimallaşdırılması və müəssisənin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;

- maksimum mənfəətin əldə olunması;

- müəssisənin maliyyə - iqtisadi fəaliyyətinin şəffaflığına nail olunması;

- müəssisənin investisiya cəlb edilməsinin təmin edilməsi;

- müəssisə tərəfindən maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin bazar mexanizmlərindən

(kommersiya krediti, büdcə krediti, qiymətli kağızlar buraxılması və s.) istifadə edilməsi.

Taktiki maliyyə vəzifələri hər bir müəssisə üçün fərdi olur. Onlar strateji vəzifələrdən, vergi siyasətindən, müəssisənin mənfəətindən istehsalın inkişafına istifadə edilməsi imkanlarından irəli gəlir.

Fikrimizcə, müəssisənin maliyyə siyasətinin hazırlanmasının əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. uçot siyasətinin formalaşdırılması;

2. amortizasiya və inventarizasiya qaydalarının seçilməsi;

3. pul-kredit siyasətinin hazırlanması;

4. kreditor və debitor borclarının qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi;

5. dividendlərin ödənilməsi qaydalarının müəyyən edilməsi;

6. maliyyə vəziyyətinin təhlilinin maliyyə hesabatları əsasında həyata keçirilməsi;

7. maliyyənin idarə edilməsi.

Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının bu istiqamətlərə yönəldilməsi gələcəkdə müəssisənin fəaliyyətinin optimallaşdırılmasında və rəqabətə davamlı mühitin formalaşdırılmasında geniş imkanlar yaratmış olacaq.

Bədəlov Əlixan
dosent
Qasimov Dəyanət
magistrant
alixan.badalov@mail.ru
dayanat_qasim@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Dolayı vergilər, onun üstün və mənfi cəhətləri

Hazırda ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə vergi xidmətinin təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və müasir dünya standartlarına tam uyğunlaşdırılması prosesi gedir və vergi siyasəti də daxil olmaqla, iqtisadi siyasət sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi ötən ilin sonunda qəbul edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında əks olunmuşdur. Konsepsiyada Vergilər Nazirliyinə aid nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası məqsədilə “2013-2020-ci illərdə vergi sisteminin İnkişaf Strategiyası” qəbul edilmişdir.

Minilliklər ərzində bütün dövlətlərin vergi sistemlərinin mütləq elementi dolayı vergilər olmuşdur. Dolayı vergilər haqqında ilk mülahizələri qədim Çinin maliyyə proqramı olan “Quan-tszı”da tapmaq olar (b.e.ə. IV əsr). Bu proqram dolayı vergiləri cəmiyyət üçün ən ağıllı və faydalı hesab edirdi. XVIII əsrdə A.Smit qeyd edirdi ki, istehlak predmetlərinə qoyulan vergilər əhalinin tələbini azaldaraq, istehsalın azalmasına səbəb olur, lakin bunlarsız dövlət lazımı gəlirləri əldə edə bilməyəcəkdir.

Ölkəmizdə bazar mexanizmlərinin fəaliyyəti üçün lazım olan normal şərait vergilərin köməyi ilə tənzimlənir. İnkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də dolayı vergilərin uçotu və auditü aktual bir prosesdir. Dolayı vergilərin dövlət büdcəsindəki rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınaraq Vergi Məcəlləsində ƏDV, Aksizlər və Mədən vergisinin norma və dərəcələri, vergi ödəyicilərinin hüquq və öhdəlikləri aydın qeyd olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, formalaşma mexanizmindəki fərqlərə görə vergilər iki növə ayrılır:

- birbaşa vergilər;
- dolayı vergilər.

Birbaşa vergi növü əmlakın dəyərindən və yaxud gəlirdən birbaşa tutulan vergilərdir. Buraya gəlir vergisi, mənfəət vergisi, sosial sığorta fonduna edilən qatqılar, əmlak vergisi (torpaq vergisi, mənzil vergisi, kapitalın artımı vergisi), qiymətli kağızlarla edilən əməliyyatlar, miras və hədiyyələr daxildir.

Dolayı vergi növü isə özündə satılan məhsulların dəyərində əlavə edilən məbləğlərdən gizli şəkildə vergi tutulmasını əks etdirir. Bu vergi növünə isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rüsumları, alış və satış vergiləri daxildir.

Verginin hər iki növü özünəməxsus üstün və çatışmayan cəhətlərə sahibdir. Bu cəhətlər isə həm vergi ödəyicilərinə, həm də dövlətə şamil edilir.

Dolayı vergilərin üstün cəhəti onların gizli, yəni belə desək qapalı olmasındadır. Bir çox insanlar dolayı vergi ödədiyinin fərqi olmadan belə vergi ödəyir. Belə ki, çox vaxt məhsulun dəyərində dolayı verginin əlavə edildiyi qeyd edilmir. Bu sosial-iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən çox vacibdir.

Dolayı vergi növünün sayəsində aşağı dəyərli məhsulları iqtisadi rəşahətə dəstəkləmək mümkündür. Bu adətən spirtli içki və tütün məhsulları ilə baş verir. Gömrük rüsumları formasında olan dolayı vergilər dövlətə yerli məhsul istehsalçılarına təsir etməyə, əcnəbi rəqiblərdən qorumağa və onların dünya bazarına çıxmasına kömək edir.

Dolayı vergi növünün əsas çatışmayan cəhəti isə onun əhali arasında vergi yükünün qeyri-bərabər paylanmasını gücləndirməsidir. Aydındır ki, məhsulun dəyərində dolayı vergi növünün əlavə edilməsi əhalinin varlı təbəqəsi üçün hiss edilməz qalacaq. Lakin yoxsul təbəqə üçün bu heç də eyni şey demək deyil. Dolayı vergilərin digər çatışmayan cəhəti isə onun inflyasiya xarakterli olmasındadır.

Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında iqtisadi əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsinin mühüm şərtlərindən biri ölkəmizin mövcud qanunvericiliyinin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılmasından ibarətdir. Ölkənin Avropaya inteqrasiyasının sürətləndirilməsi istiqamətində əsas prioritetlərdən biri kimi keçmiş Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş vergi sisteminin inkişafı üzrə Strateji Planda nəzərdə tutulub. Belə ki, ilkin mərhələdə Avropa İttifaqının dolayı vergitutma sahəsində 7 direktivi üzrə əsas tələblər təhlil edilərək müəyyənləşdirilib. Uyğunlaşdırma prosesi qarşılıqlı ticarət münasibətlərinə təsir etməsi ilə şərtlənir.

Avropa İttifaqının əsas tələblərindən biri təhsil xidmətlərinin ƏDV-dən azad olunması ilə bağlıdır. Avropa İttifaqının 2006-cı il 28 noyabr tarixli direktivinin tələblərinə uyğun olaraq, 2013-cü il yanvarın 1-dən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsinə dəyişiklik edilməklə ödənişli təhsil xidmətlərinin göstərilməsi ƏDV-dən azad edilib.

İndiki şəraitdə Avropa İttifaqının ƏDV və aksizlərlə bağlı digər direktivlərinin aksizli malların əhatə dairəsi, ƏDV-yə cəlb olunan əməliyyatlar, ƏDV-nin dərəcəsinin diferensiallaşdırılması barədə tələblərinin tətbiqi imkanlarının müəyyən olunması hesab edilir.

Bədəlov Əlixan
dosent
Şahbazova Lalə
magistrant
alixan.badalov@mail.ru
shahbazova1995@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Müəssisələrdə vergilərin ödənilməsi üzrə hesablaşmaların auditinin aparılması

Təsərrüfat subyektlərində auditin təşkili, tənzimlənməsi və keçirilməsinin müxtəlif prosedurlarını reqlamentləşdirən bir sıra qanunvericilik aktları və normativ hüquqi sənədlər qəbul edilmiş, auditor kadrların hazırlanması sistemi təsdiq edilmiş, onların ixtisasının artırılması prosesi qaydaya salınmışdır.

Audit sisteminin təşkilində əsas məsələlərdən biri müxtəlif səviyyəli auditlər (dövlət audit, kənar audit və daxili audit) arasında əlaqələrin tənzimlənməsidir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, yoxlamalar onların birgə iştirakı ilə keçirilə bilər, yaxud da onlar ayrı-ayrı yoxlama məsələlərini qarşılıqlı razılıq yolu ilə bir-birinə verə bilərlər.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyində auditin və auditor xidmətinin konkret təsfiri verilmişdir. «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 16 sentyabr tarixli 882 nömrəli Qanununun 2-ci maddəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, audit-əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və düzgün aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır. Həmin Qanunun 3-cü maddəsində auditor xidməti təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti sahəsində yoxlama, ekspertiza, təhlil aparılması və yazılı rəy verilməsi, mühasibat uçotunun qurulması, hesabat göstəricilərinin dürüstlüyünün təsdiq edilməsi və auditorun peşə fəaliyyətinə (auditor təşkilatının nizamnamə məqsədlərinə) uyğun olaraq maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində digər xidmətlər göstərilməsi kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən qeyd etmək olar ki, auditin təyin edilməsi aşağıdakı məqsədlə maliyyə hesabatlarının yoxlanılması deməkdir:

- hesabatların düzgünlüyünün təsdiqi və ya qeyri-düzgün olmasının müəyyən edilməsi;
- yoxlanılan dövrdə məsrəflərin, gəlirlərin və fəaliyyətin maliyyə nəticələrinin uçotda və hesabatda dolğun, düzgün və dəqiq əks etdirilməsinin yoxlanılması;

- uçotun aparılması və hesabatların tərtib edilməsi qaydalarını tənzimləyən qanunvericiliyə və normativ sənədlərə, aktivlərin, öhdəliklərin və xüsusi kapitalın qiymətləndirilməsi metodologiyasına əməl olunmasına nəzarət;

- əsas və xüsusi dövriyyə vəsaitlərindən, maliyyə ehtiyatlarından və borc mənbələrindən daha yaxşı istifadə imkanlarının üzə çıxarılması.

Müəssisələrdə vergi ödənişləri üzrə hesablaşmaların auditinin aparılmasının aşağıdakı sistem üzrə qurulması məqsədəuyğun hesab edilir:

1. Normativ bazanın öyrənilməsi;

2. Vergiyə cəlb olunan sahələrin müəyyənləşdirilməsi;

3. Vergiyə cəlb olunanların hesablanması qaydalarından irəli gələn işlərin icra edilməsi.

Auditin aparılması zamanı auditor vergiyə cəlb olunanların hesablanması qaydalarından irəli gələn işlərə aid olan aşağıdakıları diqqət mərkəzində saxlamalıdır:

- vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulmasının yoxlanılması;

- dərəcələrin düzgün tətbiq edilməsinin yoxlanılması;

- mühasibat uçotu və vergi bəyannamələrindəki göstəricilərin uzlaşdırılması;

- vergilərin uçotda düzgün əks etdirilməsi və düzəlişlərin tətbiqinin əsaslılığı;

- vergi bəyannamələrinin vaxtında təqdim edilməsi və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi ödəyicisinin mühasibat hesabatlarının yoxlanılması daxili audit üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və auditin aparılması zamanı auditorun aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməsi tələb olunur:

- mühasibat uçotu göstəricilərinin vergi bəyannamələri göstəriciləri ilə uyğunluğu. Bu zaman auditor hər bir göstəricini ayrıca yoxlayır və son nəticədə uzlaşdırır.

- mühasibat uçotunun sintetik və analitik uçot göstəricilərinin subyektin vergi və mühasibat hesabatı göstəriciləri ilə uyğunluğuna diqqət yetirilməsi;

- vergi bazasını düzgün müəyyənləşdirmək üçün maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mühasibat uçotunda tam və düzgün əks olunması;

- mallara qoyulan qiymətlərin düzgün tətbiqinə, xidmət və işlərin görülməsi zamanı vergi ödənişlərinə;

- subyektlər tərəfindən vergi ödənişləri həyata keçirilən zaman qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onlara verilən vergi güzəştlərinin düzgün tətbiq edilməsinin düzgünlüyünə.

Vergilərin hesablanması və ödənilməsinin yoxlanması zamanı auditor vergi uçotu üzrə qanunvericilik aktlarını əsas götürərək təsərrüfat subyekti tərəfindən ödəniləcək vergilərin təhlilini də həyata keçirməlidir.

Auditor subyektin vergi ödənişləri üzrə proqnozunu tərtib etməli və gələcək dövr üçün verginin müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə təsirini də müəyyən etməlidir.

Nəticə olaraq hesab edirik ki, auditor tərəfindən subyektin vergi ödənişlərinin vergi qanunvericiliyinə uyğun yoxlanması gələcəkdə həmin subyektin vergi orqanları tərəfindən yoxlanılan zaman nöqsanların və çatışmamazlıqların aşkar edilməməsinə təminat verir.

Bədəlov Əlixan
dosent
Təhməzov Murad
magistrant
murad.tahmazov.97@mail.ru
alixan.badalov@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Daxili auditin vəzifələri və dünya ölkələrində daxili auditin formaları

Daxili audit - təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş risklərin idarə olunması, nəzarət və idarəetmənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və inkişafına sistemli yanaşmaqla, təsərrüfat subyektinə öz məqsədlərinə nail olmaqda köməklik edən obyektiv, təminatverici və məsləhətverici fəaliyyətdir.

Daxili audit sistemi müəssisə daxilində yoxlama, qiymətləndirmə və nəzarət funksiyasını həyata keçirir, menecerlər və ya direktorlar tərəfindən müəyyən olunur. Direktorlar müəssisənin daxili auditini həyata keçirmək üçün daxili audit departamenti yarada və ya daxili audit yoxlamasını həyata keçirmək üçün müxtəlif audit şirkətlərinə müraciət edə bilərlər.

Təşkilati baxımdan audit daxili və xarici auditə bölünür. Təsərrüfat daxili audit müəssisə və təşkilatların (firmaların, şirkətlərin) daxilində fəaliyyət göstərən analitik qruplar tərəfindən həyata keçirilir. Onlar təşkilati baxımdan müəssisənin rəhbərliyinə tabedirlər və onun qarşısında məsul şəxsdirilər.

Daxili auditin əhəmiyyəti odur ki, müəssisə istər maliyyə fəaliyyətində, istərsə də əməliyyat fəaliyyətində nəzarəti gücləndirərək, xətalarının və qüsurlarının qarşısını alır və mümkün itkiləri minimuma endirir. Həmçinin, müəssisə rəhbərləri nəzarəti birbaşa özləri həyata keçirə bilmədikləri üçün daxili nəzarət sistemini yaradırlar.

Dünya ölkələrində daxili auditin müxtəlif formaları vardır ki, bunları əsasən aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- idarəetmə sistemlərinin funksional auditi;
- idarəetmə sistemlərinin təşkilati-texniki auditi;
- müəssisənin idarəetmə sisteminin hərtərəfli auditi;
- fəaliyyət sahələrinin auditi;
- uyğunluq auditi.

İdarəetmə sistemlərinin funksional auditi hər hansı bir funksional sahənin istehsal gücünün və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə keçirilir. Məsələn bölmə tərəfindən öz funksiyaları çərçivəsində həyata keçirilmiş müxtəlif əməliyyatların auditi funksional auditə aiddir. Funksionalarası daxili audit də ayrı-ayrı funksiyaların icrasının keyfiyyəti onların qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsiri nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir.

İdarəetmə sisteminin təşkilati-texniki auditi daxili audit orqanı tərəfindən idarəetmənin ayrı-ayrı hissələrinin təşkilati və ya texniki məqsəduyğunluğuna, səmərəliliyinə nəzarət kimi həyata keçirilir.

Fəaliyyət sahələrinin auditi təsərrüfat sahələrinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradan imkanların müəyyənəndirilməsi məqsədi ilə müəyyən fəaliyyət növlərinin, sahələrinin və ya biznes layihələrinin hərtərəfli, obyektiv təhlilini və yoxlamasını nəzərdə tutur.

Uyğunluğun auditi dedikdə təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif tələblərə, təlimatlara, qaydalar və qanunlara uyğunluğunun auditi basa düşülür.

Bununla yanaşı daxili auditorlar tərəfindən təşkilat-texniki və funksional auditi, fəaliyyət sahələri üzrə auditi, həmçinin sahələr və proseslər üzrə auditi özündə cəmləndirən daha geniş nəzarət aparıla bilər.

Ümumiyyətlə daxili auditin vəzifələri aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

-muhasibat və operativ uçot işinin təhlili, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə əməliyyatların tam və dəqiq əks olunması və bunun əsasında hesabat məlumatlarının etibarlılığının təmin edilməsi üçün təkliflər hazırlamaq;

- maliyyə və istehsalat məlumatlarının düzgünlüyünü və keyfiyyətini yoxlamaq və bu barədə müəssisənin rəhbərliyinə və ya direktorlar surasına məlumat vermək;
 - müəssisədə həyata keçirilən əməliyyatların və hazırlanan hesabatların əsasını təşkil edən qayda, plan, qanun və təlim aktlar sisteminin yaradılması və onlara riayət olunmasını yoxlamaq;
 - müəssisə aktivlərinin qorunmasını yoxlamaq və zəruri hallarda onların mövcudluğunu təsdiqləmək;
 - mövcud olan ehtiyatların istifadə olunmasının səmərəliliyini qiymətləndirmək;
 - həyata keçirilən əməliyyat və proqramların nəticələrinin nəzərdə tutulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğunluğunu yoxlamaq;
 - keçmiş hesabat dövründə müəssisədə aparılmış kənar və daxili auditor yoxlamaları nəticəsində aşkar edilmiş nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması haqqında qəbul olunmuş qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək;
 - müəssisədə aparılmış kənar və daxili auditor yoxlamalarının materiallarını ümumiləşdirmək, sistemləşdirmək, təhlil etmək və onların nəticələri barədə müəssisə rəhbərliyinə müvafiq təkliflər hazırlamaq.
- Fikrimizcə göstərilənlərlə yanaşı mühasibat uçotu və vergi qoyma və ödəmə sahəsində, həmçinin hüquq məsələlərində və audit üzrə başqa sahələrdə məsləhət xidmətləri - ən çox rast gəlinən xidmət növlərindən hesab oluna bilər.

Bədəlov Əlixan
dosent
alixan.badalov@mail.ru
Talibzadə Aysel
magistrant
talibzade1995a@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Maliyyə mexanizminin vəzifələri və sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi

Maliyyə mexanizmi dedikdə, müəssisənin maliyyəsinin idarə edilməsi sistemi nəzərdə tutulur ki, onun da əsas hədəfi istehsalın (işlərin, xidmətlərin) son nəticələrinə müsbət təsir edərək maliyyə münasibətlərini daim təkmilləşdirmək və zəruri olan pul vəsaitləri fondlarını yaratmaqdır.

Ümumi maliyyə mexanizmi sistemində müəssisənin maliyyə mexanizmi xüsusi yertutur. Bu, maddi nemətlər istehsalı sferasının maliyyəsinin aparıcılığı ilə izah olunur və ona olan yüksək tələb də məhz elə buradan irəli gəlir. Müəssisələrin maliyyə mexanizmi bu təşkilatlarda və onların pul fondlarının formalaşması zamanı meydana çıxan maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsinə və idarə olunmasına bilavasitə xidmət edir.

Maliyyə resursları ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində yaradılır. Ümumdövlət səviyyəsində (makro səviyyədə) mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının (mərkəzləşdirilmiş fondlar) formalaşmasının birinci və əsas mənbəyi milli gəlirdir.

Müəssisələrdə maliyyənin idarə edilməsi maliyyə mexanizmi vasitəsilə baş verir. Ona görə də maliyyə mexanizminin mahiyyəti, maliyyənin idarə edilməsi sistemi və bu sistemə daxil olan hər elementlər öyrənilməklə, maliyyə metodu və maliyyə alətləri mütləq şəkildə araşdırılır.

Maliyyənin bölgü və nəzarət funksiyaları təsərrüfat mexanizminin tərkib hissəsi olan maliyyə mexanizmi vasitəsilə reallaşdırılır.

Maliyyə mexanizmi - maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi üsullarının məcmusudur. Maliyyə mexanizmi özünə - dövlətdə maliyyə münasibətləri formalarını, mərkəzləşdirilmiş və qeyri - mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi qaydalarını, maliyyə planlaşdırılması metodlarını, maliyyənin idarə edilməsi formalarını və maliyyə qanunvericiliyini daxil edir.

Dövlətin iqtisadi vəzifələri ilə maliyyə mexanizmi arasında qarşılıqlı əlaqə var, o cümlədən, əgər dövlət əhalinin rifahı, sosial vəziyyəti ilə məşğul olursa, əhalinin qayğısına qalmaq funksiyasını yerinə yetirirsə, onda istər – istəməz vergilər məsələsi obyektiv hal kimi ortaya çıxır. Bu mənada vergilər ölkə iqtisadiyyatında maliyyə tənzimlənməsinin ən mühüm və səmərəli mexanizmi, aləti kimi təzahür etmiş olur.

Maliyyə mexanizmi çox böyük maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınmasını təmin edir. Onları xalq təsərrüfatının inkişafına, ölkənin müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldir.

Müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə mexanizmi aşağıdakı vəziyyətləri yerinə yetirir:

1. Dövlət müəssisə və təşkilatlarının normal fəaliyyəti üçün onları pul vəsaiti ilə təminat edir;
2. Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinə daim nəzarət edir;
3. Gəlirin, yığımın və maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirir.

Müasir Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının yeni tələblər baxımından qurulması maliyyə mexanizminin də yeni tələblərə uyğunluğunu zəruri edir. Maliyyə mexanizminin yeni tələblər baxımından qurulmasının məqsədi bazar münasibətlərinin inkişafı əsasında ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına təsir göstərilməsi, maliyyə resurslarından səmərəliliyinin təmin edilməsidir.

Maliyyə mexanizminin yenidən qurulması xalq təsərrüfatında qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin təşkilinə prinsipə yeni yanaşma tələb edir. O, müəssisələrin məsuliyyətini, təşəbbüskarlığını hərtərəfli inkişaf etdirməli, hər bir təşkilatın və bütövlükdə regionun işin son nəticələrinə marağını təmin etməlidir.

Kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinin real mənbəyi kimi sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi formalaşdırılmışdır ki, bu da əsas etibarilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti hesabına güzəştli maliyyələşmə mexanizmlərinin tətbiqi ilə səciyyələnir. Fondun vəsaiti hesabına regionlarda istehsal və emal sahələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində, həmçinin turizmin inkişafına yönəldilən kreditlərin həcmində hər il nisbi artımı müşahidə olunur.

Qeyd edilənlərin reallaşdırılması üçün Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrini qanunvericiliyə uyğun maliyyələşdirmək;
- sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirilməsi üçün verilmiş vəsaitlərin səmərəli və təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarət etmək;
- maliyyələşdiriləcək investisiya layihələrinin ekspertizasını həyata keçirmək, sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş dövlət proqramlarından irəli gələn investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə üstünlük vermək.

Cahangirov Mühəndis
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
cahangirov.m@mail.ru

Lənkəran-Astara regionunda yetişdirilən çay yarpağından alınan ekstraktın fiziki-kimyəvi xassələrinin hidromoduldan asılılığı

Texnika və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar son dövrlər qida məhsulları kifayət qədər təmizlənməyə və saflaşdırılmağa məruz qalmışdır ki, bu da insanların qidasında qiymətli qida maddələrinin azalmasına və ya tamamilə yox olmasına gətirib çıxarmışdır. Məhz, bu da həm yetkin yaşlı insanların, həm də yeniyetmə və uşaqların orqanizmində qiymətli qida maddələrinin çatışmazlığına və bir sıra patoloji halların yaranmasına səbəb olur. Bütün bu çatışmazlıqları aradan qaldırmağın ən vacib və səmərəli yollarından biri qida məhsullarının bir sıra vacib fizioloji maddələrlə zənginləşdirilməsidir.

Qida məhsullarının fizioloji fəal maddələrlə zənginləşdirilməsi istiqamətlərindən biri də çay bitkisindən alınmış müxtəlif içkilər, cövhər, maye şəkilli və quru ekstrakt, çay tozu və s.-dir.

Çay ekstraktından, müxtəlif çay içkilərindən, çay cövhəri və çay tozundan vitamin- mineral əlavəsi kimi istifadə olunması bir çox qida məhsullarının, o cümlədən çörək-bulka və qənnadı məmulatlarının, tez hazırlanan qida məhsulları və qida konsentratlarının, uşaq və pəhriz qidalarının kimyəvi tərkibinin tənzimlənməsinə və zənginləşdirilməsinə, qida haqqında elmin müasir tələblərinə cavab verən və beləliklə, kimyəvi sintez məhsullarının, süni ətirverici və boyaq maddələrinin təbii komponentlərlə əvəz olunmasına imkan verir.

Çay ekstraktının alınması zamanı ekstraktın xassələrinə və fiziki- kimyəvi göstəricilərinə təsir edən istilik-mübadilə prosesləri baş verir. Ona görə də hazırda yüksək fizioloji və orqanoleptik xassələrə malik çay ekstraktı, çay içkiləri və çay cövhəri istehsalı prosesində fiziki-kimyəvi və istilik-fiziki xassələrin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqat obyektini olaraq yaşıl çay yarpağı, qurudulmuş yaşıl və qara çay, onların əsasında hazırlanmış maye və quru ekstraktan istifadə edilmişdir.

Texnoloji parametrlərin ekstraktivliyə təsirini tədqiq etmək üçün aşağıdakı faktorlar seçilmişdir: temperatura, ekstraksiya müddəti, hidromodul (xammalla ekstragentin nisbəti). Alınmış ekstraktlar eksperimental tədqiqatlarda daha geniş yayılmış və ümumi qəbul olunmuş metodikaya uyğun analiz edilmişdir. Belə ki, alınmış ekstraktın nisbi sıxlığı piknometr metodu, kinematik özlülük müxtəlif diametrlili viskozimetrlərlə, həllolan quru maddənin (QM) qatılığı isə refraktometr metodu ilə təyin edilmişdir.

Alınmış ekstraktların keyfiyyəti haqqında obyektiv məlumat əldə etmək üçün tərəfimizdən temperaturun, ekstraksiya müddətinin və sistemin komponentlərinin nisbətində yaşıl və qara çay ekstraktının fiziki-kimyəvi göstəricilərinə təsiri öyrənilmişdir.

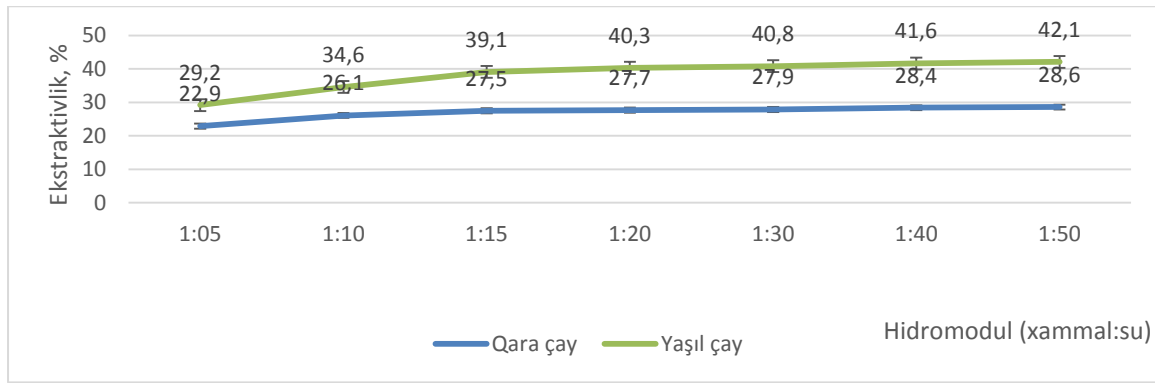
Ümumiyyətlə, ekstraksiya temperaturu 303,15- 368,15K, ekstraksiya müddəti 10-420 dəq, hidromodul (xammal: su nisbəti) 1:5- 1: 50 nisbətində öyrənilmişdir.

Sistemin komponentlərinin, yəni çay yarpağı ilə suyun nisbəti ekstraktın keyfiyyətini xarakterizə edən vacib göstəricidir. Ona görə ki, ekstragentlə xammalın hüceyrə- və toxumadaxilə şirəsinin qatılıqlar fərqi diffuziya prosesinin hərəkətverici qüvvəsidir. Məhz bunu nəzərə alaraq bizim tərəfimizdən hidromodulun qara və yaşıl çay ekstraktının fiziki-kimyəvi göstəricilərinə təsiri öyrənilmişdir. Ekstraksiya temperaturu- 363,15K, ekstraksiya müddəti- 60 dəq təşkil etmişdir. Çay cövhərinin ekstraktivliyinin hidromoduldan (xammal:su) asılılığı qrafiki şəkildə göstərilmişdir.

Şəkildən görüldüyü kimi, hidromodulun yüksəldilməsi zamanı qara çayın ekstraktivliyi 5,7%, yaşıl çayın ekstraktivliyi isə 12,9% artır. Bunlar əhəmiyyətli dəyişikliklər olub, kütlə mübadiləsi qanunu ilə izah olunur. Belə ki, ilkin xammaldakı şirənin və ekstragentin qatılıqlar fərqi həllolan maddələrin ekstragentə keçməsinə artırır ki, bu hal ilkin şirənin ekstraktiv maddəsilə ekstragentin tarazlıq vəziyyətinə qədər davam edir. Ona görə də qatılıqlar fərqi diffuziya prosesinin hərəkətverici qüvvəsidir.

Eyni zamanda həllolan quru maddənin miqdarı qara çayda 5,22%, yaşıl çayda isə 6,83% azalır ki, bununla əlaqədar nisbi sıxlıq və kinematik özlülük əmsalının göstəriciləri də aşağı düşür.

Beləliklə, həlledici sərfinin miqdarının müəyyən edilməsi xammaldan çıxarılmış maddələrin qatılaşdırılmasına çəkilən məsrəflərə görə müəyyən edilə bilər. Bu zaman ekstraktın quru maddənin verilmiş qatılığa qədər buxarlandırılması amili nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, rəşional ekstraksiya rejiminin seçilməsi üçün ekstraktın qatılaşdırılmasının texnoloji rejimlərinin seçilməsi az rol oynamır. Çünki ekstraktın qatılaşdırılmasına sərf olunan məsrəflər iqtisadi və texnoloji cəhətdən qəbul edilən olmalıdır. Deməli, hidromodul nə qədər aşağı olarsa, ekstraksiya prosesi də bir o qədər iqtisadi cəhətdən səmərəli olur. Lakin bir məsələni də nəzərə almaq lazımdır ki, bitki mənşəli xammallardan bioloji fəal maddələrin ekstraksiyasını elə hidromodulda aparmaq lazımdır ki, bu zaman onların ayrılması üçün optimal şərait təmin olunsun.

Şəkil. Çay cövhərinin ekstraktivliyinin hidromoduldan (xammal:su) asılılığı qrafiki

Aparılmış tədqiqatların və müşahidələrin nəticələrinə görə biz 1:20 hidromodulundan istifadəni məqsədə uyğun hesab edirik. Çünki bu hidromodul qiymətli bioloji aktiv maddələrin xammaldan çıxarılmasının ən optimal variantı olub, minimum məsrəflərlə qatılaşdırmanı təmin edir.

Eyni zamanda araşdırmalar göstərir ki, qara və yaşıl çayın ekstraksiyası zamanı temperaturun, ekstraksiya müddətinin və hidromodulun dəyişməsi zamanı ekstraktın fiziki-kimyəvi xarakteristikası dəyişir ki, bu da çay yarpağının emalı və ekstraksiyası zamanı vacib amillərdən biridir. Çünki yüksək fiziki-kimyəvi, bioloji və orqanoleptiki xassələrə malik hazır məhsulun alınması, müvafiq texnoloji rejimlərin tərtibi və avadanlıqların seçilməsi üçün bunlar xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Qara və yaşıl çaydan ekstraktın tərkibində yüksək miqdarda BAM vardır ki, onlar həm qaynar, həm də soyuq suda yaxşı həll olur, asan dozalaşdırılır, mikrobioloji təmizliyə malik olub, təbii aromatlaşdırıcı və boyaq maddəsi kimi istifadə oluna bilər. Alınmış çay ekstraktlarından alkoqollu, alkoqolsuz və azalkoqollu içkilər, çörək-bulka, qənnadı və tez hazırlanan qidalar istehsalında xammalın 5-15%-i miqdarında istifadəsi məqsədə uyğun hesab edilir. Bu da hazır məhsulun orqanoleptiki göstəricilərinin və bioloji dəyərinin yüksəlməsinə, qismən ucuz başa gəlməsinə və əhalinin əksər təbəqəsi üçün əlçatanlığına əsaslanır.

Calalov Azər
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
acalalov@list.ru

Voltamperimetrik analiz üsulu ilə tərəvəzlərdə toksiki ağır metalların təyini

Son dövrlər kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması ilə yanaşı daha bir prioritet məsələ istehsal olunmuş qida məhsullarının təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan pestisidlərin, sənaye və nəqliyyat vasitələri tullantılarının artması nəticəsində qida məhsullarının pestisidlər, nitrat və nitritlər, antibiotiklər, radiaktiv maddələr və dioksinlərlə yanaşı toksiki ağır metallarla çirklənməsi də aktual məsələlərdəndir.

Ətraf mühitin (hava, su, torpaq) həddən artıq çirklənməsi bitki və heyvan mənşəli qida məhsullarında toksiki ağır metalların bəzən sanitariya və gigiyenik normaları aşan miqdarda yığılmasına səbəb olur ki, bu da insan sağlamlığı üçün böyük təhlükələr yaradır.

Qida və xammal təhlükəsizliyi əhalinin sağlamlığının və genofondunun təhlükəsizliyini müəyyən edən əsas göstəricilərə aiddir. Bütün çirkləndiricilərin təxminən 70% -i bədəndə qida məhsulları ilə daxil olur. Qidaların keyfiyyətinə nəzərən nəticələrindən məlum olmuşdur ki, məhsulların zəhərli kimyəvi birləşmələr, bioloji agentlər, mikroorqanizmlər və s. ilə yanaşı toksiki ağır metallarla da çirklənməsi yüksək səviyyədədir.

Ona görə də Lənkəran bölgəsində yetişdirilən bəzi tərəvəz məhsullarında toksiki ağır metalların tədqiqi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu məqsədlə müxtəlif tədqiqat üsulları araşdırılmış və tədqiqatın daha dəqiq analiz metodikalarına əsaslanan inversion voltamperimetrik analizatorunda aparılması qərara alınmışdır.

Inversion voltamperimetrik analiz üsulu qida məhsullarında, təbii və tullantı sularında, torpaq nümunələrində, havada, alkoqollu və alkoqolsuz içkilərdə və digər materiallarda toksiki ağır metalların yüksək həssaslıqla təyin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. İnversiyon voltamperimetrik metodu analiz edilən məhluldan hər bir element üçün səciyyəvi potensial ilə elementlərin elektrokimyəvi həll olunaraq işçi elektrodla yığılması qabiliyyətinə əsaslanır. İşçi elektrodla elektron yığılması (elektroliz) prosesi müəyyən bir zaman üçün elektrolizin müəyyən bir potensialında baş verir və elektrodun səthində həll olunan elementləri və analitik siqnalları voltamperogram zirvələr şəklində qeyd edilir.

Nümunədə elementlərin kütlə konsentrasiyalarını təyin olunan elementlərin sertifikatlaşdırılmış standartları əlavə edilmək metodu ilə müəyyən edilir.

Tərəvəz məhsullarında analizlərin aparılması əsasən iki mərhələdə yerinə yetirilir.

Birinci mərhələ: Proqramlaşdırılmış ikikameralı qızdırıcıda nümunənin hazırlanması. (Mineralizasiya)

İkinci mərhələ: Hazırlanmış nümunənin tərkibində ağır metalların voltamperimetrik analizatorunda təyini.

Birinci mərhələdə nümunənin hazırlanmasında əsas məqsəd sonrakı analiz zamanı ağır metalların təyininə mane olan faktorların kimyəvi birləşmələrin aradan qaldırılmasıdır. Bu mərhələdə tərəvəzlərdən pomidorun təzə və emal olunmuş məhsullarının, həmçinin çuğundur və xiyarın nümunələri metodikaya uyğun olaraq hazırlanmış və analizatorunda nümunənin analizinə başlanmışdır.

Analizatorunda nümunə voltamperogramları qeyd olunaraq hər bir elementin miqyası zirvələr şəklində görünməlidir. Voltamperogramlar işləndikdən sonra hər bir elementin sertifikatlaşdırılmış standart nümunələrindən tələb olunan qədər əlavə olunur. Analizator nümunə ilə əlavənin qeydiyyatını aparır və voltamperogramda elementlərin zirvələrini göstərir. Öldə olunmuş voltamperogramlar işləndikdən sonra hesablama əmri yerinə yetirilir. Yekunda hər bir təyin olunan element üçün üç nəticədən avtomatik olaraq orta qiymət göstərilir.

Tədqiq etdiyimiz tərəvəz məhsullarında toksiki ağır metalların miqdarı aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Sıra №-si	Tərəvəzlərin adı	Toksiki ağır metalların miqdarı (mq/kg)			
		Zn	Cd	Pb	Cu
	Pomidor (təzə halda)	1.40	0.33	0.93	1.0
	Pomidor (Sirkəyə qoyulmuş)	3.4	0.58	1.70	1.10
	Pomidor (Duza qoyulmuş)	2.6	0.014	1.10	1.54
	Tomat pasta	3.32	0.062	0.55	1.63

	Çuğundur	4.9	0.045	1.3	2.4
	Xiyar	2.1	0.062	0.8	3.9
	YVH(yol verilən hədd)	10.0	0.03	0.5	5.0

Cədvəldən göründüyü kimi tədqiq etdiyimiz təzə pomidor məhsulunda sink-1,4 mq/kq, kadmiyum-0,33mq/kq, qurğuşun- 0,93mq/kq, mis-1,0 mq/kq, pomidorun emal olunmuş (sirkəyə qoyulmuş)məhsullarında sink-3.4 mq/kq, kadmiyum-0,58mq/kq, qurğuşun- 1,70mq/kq, mis-1,10 mq/kq, pomidorun duza qoyulmuş məhsullarında sink-2,6 mq/kq, kadmiyum-0,014 mq/kq, qurğuşun- 1,10 mq/kq, mis-1,54 mq/kq, tomat pastada sink-3,32 mq/kq, kadmiyum-0,062mq/kq, qurğuşun- 0,55mq/kq, mis-1,63mq/kq, çuğundur məhsulunda sink-4,9mq/kq, kadmiyum-0,045 mq/kq, qurğuşun-1,3mq/kq, mis-2,4mq/kq, xiyar məhsulunda sink-2,1mq/kq, kadmiyum-0,062 mq/kq, qurğuşun- 0,8 mq/kq, mis-3,9 mq/kq olmuşdur.

Alınan nəticələrdən göründüyü kimi tədqiq olunan məhsullarda qurğuşunun və kadmiyumun miqdarı Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin “Qida məhsullarının təhlükəsizliyinə və qida dəyərliliyinə gigiyenik tələblər” sanitariya-epidemioloji qaydalar və normativlərində göstərilən yol verilən həddən artıq, sink və misin miqdarı isə yol verilən həddən aşağı olmuşdur.

Ələkbərov Rövşən
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Baxşızadə İbrahim
magistrant
baxshizade97@mail.ru
rovsen1234@bk.ru

Maliyyə risklərinin yaranma mənbələri və formaları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində zərər verən hər bir risk üçün müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyır. Bu baxımdan müəssisədə idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan öyrənib təhlil etməlidir. Müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfat fəaliyyəti zamanı sahibkarın qarşılaşdığı riskləri ümumi halda aşağıdakı üç qrupda göstərmək olar:

- Maliyyə riskləri;
- İnvestisiya riskləri;
- Kommersiya riskləri.

Maliyyə mənbələrinin strukturu ilə əlaqədar risklər maliyyə riski adlanır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə riski anlayışının əhəmiyyəti sadəcə yaranmış vəziyyəti ifadə etməkdən ibarət deyildir. Bu həm də müəssisənin gələcəkdə əlavə maliyyə vəsaitləri cəlb etmək imkanları və şərtləri baxımından əhəmiyyətlidir.

Maliyyə risklərini yaranma mənbələrinə görə üç yerə ayıra bilərik:

- Faiz dərəcələri, məzənnə və ya əmtəələrin qiymətləri kimi bazar qiymətlərində baş verən dəyişiklərin təsirinə məruz qalan təşkilatların yaranan maliyyə riskləri;
- Maliyyə əməliyyatları zamanı müştərilər, vasitəçilər və ya tərəfdaşların hərəkəti nəticəsində yaranan maliyyə riskləri;
- Təşkilat (şirkət) daxilində əməkdaşlar, proseslər və sistemin xətası səbəbindən yaranan maliyyə riskləri.

Maliyyə risklərinin yaranma mənbələrini təsnifləşdirərkən onun formalarını da öyrənmək lazımdır. Maliyyə riskinin formaları aşağıdakılardır:

- Faiz dərəcəsi riski;
- Məzənnə riski;
- Ömtəə qiyməti riski;
- Kredit riski;
- Əməliyyat riskləri;
- Kapital (bazar dəyəri) riski;
- Likvidlik riski;
- Sistemik risklər və s.

Maliyyə risklərinin idarə edilməsi bir proses kimi aşağıdakı mərhələlərdə aparılır:

- 1) Əsas maliyyə risklərini müəyyənləşdirmək və prioritetləşdirmək;
- 2) Risk tolerantlığının (riskə dözümlü) münasib səviyyəsini müəyyənləşdirmək;
- 3) Təşkilatın siyasətinə uyğun olaraq risk idarəedilməsi strategiyasını tətbiq etmək;

Müəssisənin ən vacib vəzifələrindən biri məhz maliyyə risklərinin azaldılması və onun yollarının aşkarlanması hesab edilir. Maliyyə risklərinin azaldılması yolları aşağıdakılardır :

1. Riskləri aradan qaldırılması üsulları:

- riskdən qaçmaq;
- riskin saxlanması;
- riskin ötürülməsi.

2. Risklərin azaldılması üsulları:

- diversifikasiya;
- limitləşdirmə;
- sığorta və özünü sığorta;
- hedcinq.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə risklərinin idarəedilməsi maliyyə bazarlarında baş verən qeyri-müəyyənliklərlə mübarizə aparma prosesidir. Fikrimizcə maliyyə risklərinə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görmək müəssisəyə müəyyən dividendlər qazandıra bilər. Bu istiqamətdə maliyyə risklərinin düzgün idarə edilməsi yolları daim təkmilləşdirilməlidir.

Ələkbərov Rövşən
iqtidad üzrə fəlsəfə doktoru
Səmədzadə Elnur
magistrant
rovsen1234@bk.ru
elnur899@bk.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Müasir iqtisadi şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirmə formaları

Klassik formada yanaşıldıqda maliyyələşdirmə sistemi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki tərkib hissədən ibarətdir:

1. Dövlət maliyyəsi;
2. Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi.

Dövlət maliyyəsi özündə aşağıdakı tərkib hissələrini cəmləşdirir:

- dövlət büdcəsi;
- büdcədənkar fondlar;
- dövlət kredit sistemi;
- sığorta sistemi.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyələşmə sistemindəki tutduğu yerinə baxmayaraq biznes fəaliyyətinin maliyyə təminatı aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

1. Maliyyə resursları müəssisə üçün maksimum nəticənin əldə edilməsinə istiqamətlənməsi;

2. Biznes fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təminatının texniki-iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması;

3. Hər bir şəraitə maliyyə sisteminin uyğunlaşması çevik və cəld olmalıdır.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində uğurla fəaliyyət göstərən firmaların təcrübəsi ilə sübuta yetirilmişdir ki, biznes fəaliyyətində yaxşı təşkil olunmuş maliyyələşmə sistemi onların səmərəli və uzun müddətli işləməsinə zəmanət verir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, mülkiyyət münasibətlərindən asılı olaraq biznes fəaliyyətinin maliyyələşmə mənbələrini aşağıdakı formada vermək olar:

- müəssisənin maliyyə vəsaitləri;
- müəssisənin cəlb edilən vəsaitləri;
- müəssisənin borc vəsaitləri.

Müəssisənin maliyyə resurslarına nizamnamə kapitalı, amortizasiya ayırmaları, fiziki və hüquqi şəxslərin əmanətləri, eləcə də sığorta təşkilatlarının ödənişləri daxildir.

Cəlb edilən vəsaitə-səhmlərin satışından əldə edilən vəsait, əmək kollektivi üzvlərinin payı və ödənişi daxil edilir.

Borc vəsaitinə isə-bank kreditləri, xarici investisiyalar, beynəlxalq maliyyə və investisiya institutlarının vəsaiti və s.daxil edilir.

Dövlətin maliyyələşdirmə sisteminin tərkib hissələrindən biri də büdcədən kənar maliyyələşdirmə mənbəyidir. Büdcədən kənar maliyyələşdirmə mənbəyi-sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və müvafiq məqsədli kompleks proqramları həyata keçirilməsində istifadə edilir.

Biznes fəaliyyətində özü-özünü maliyyələşdirmə, maliyyə menecmenti təcrübəsində aktualıq kəsb edən metodlardan biridir. Məlumdur ki, gəlir modeli ilə işləyən hər bir sahibkar firma bütün mənbələrdən əldə etdikləri pul vəsaitindən müvafiq vergiləri və büdcə ödəmələrini həyata keçirdikdən sonra qalan pul resursu əmək kollektivinin sərəncamında qalır. Özü-özünü maliyyələşdirmə sistemi sahibkar firmanın mənfəət və digər ayırmaları hesabına öz daxili resurslarını formalaşdırmağa şərait yaradır.

Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin maliyyələşdirilməsində istifadə edilən metodlardan lizinq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Biznes fəaliyyəti göstərən fiziki şəxslər, bir çox hallarda isə hüquqi şəxslər bu metoddan istifadə etmək məcburiyyətində qalırlar. Lizinq - avadanlıqların, maşınların, yeni texnika və texnologiyaların, istehsal və digər təyinatlı bina və tikililərin istifadəsinin xüsusi sahibkarlıq fəaliyyəti formasıdır. Lizinq əməliyyatları iki qrupa bölünür:

- Operativ lizinq;
- Maliyyə lizinqi.

Operativ lizinqə - icarədarların (lizinq verənin) icarəyə verilən əmlakının alınması ilə əlaqədar olan məsrəfli icarənin ilkin müddəti ərzində hissə - hissə ödənilən bütün əməliyyatlar aiddir.

Maliyyə lizinqi – icarə müddəti ərzində maşın və avadanlıqların tam amortizasiyası üçün kifayət edən, ona mənfəəti təmin etməyə qadir olan möhkəm müəyyən edilmiş icarə haqqı məbləğinin ödənilməsinə nəzərdə tutur.

Sahibkarlıq subyektlərinin maliyyələşdirmə formalarından biri də vençur kapitalıdır. Vençur kapitalı-elmi-texniki araşdırmaların, kəşflərin, ixtiraların, kiçik və yeni şirkətlər, startaplar tərəfindən aparılan hər hansı riskli, lakin perspektivli xarakter daşıyan yeniliklərin tətbiq edilməsinin kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə forması və müvafiq mexanizmin elementidir. Vençur kapitalı, bazarda yeni yaranan və özünə müvafiq yer qazanmaq uğrunda mübarizə aparan firmaların maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan vəsaitin investorlar tərəfindən yatırılmasıdır.

İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində hələlik az istifadə edilən metodlardan biri də françayzinqdır. Françayzinq, ingiliscədən tərcümədə “üstün olmaq” mənasını verir.

Françayzinq-bir kompaniya tərəfindən digər bir kompaniyaya biznesin idarə edilməsi ilə bağlı patentləşdirilmiş ideyanın, biliklərin, brenddən istifadə hüququnun, reklam strategiyasının, həmçinin lazımi xüsusi avadanlıqların verilməsidir, bunun müqabilində alıcı kompaniya mütəmadi olaraq ödənişlər həyata keçirir.

Araşdırmalargöstərir ki, françayzinq hüquqi cəhətdən tənzimlənən sərbəst obyekt olmaqla dünyanın 80 ölkəsində və 70 dən çox istehsal sahələrində tətbiq edilir. O, dünya təcrübəsində biznes fəaliyyətinin mütərəqqi forması kimi qəbul edilmiş və xarici ölkələrdə geniş yayılmışdır.

İnvestisiya meylli vergi krediti metodu dünya təcrübəsində kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində geniş istifadə edilir. Bu metod ən çox Kanadada, ABŞ-da və eləcə də digər Avropa ölkələrində sınaqdan keçirilmişdir. Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyənə ödənişin müddətinin təxirə salınması icazə verilir. Məhz həmin dövrdə sahibkar sərbəst vəsaiti özünün daha çox ehtiyacı olan fəaliyyət növünə sərf edir. Ölkəmizin müvafiq qanunvericilik aktlarında adı çəkilən metodun tətbiqi əsasən aqrar sektora şamil edilir. Lakin onun xalq istehlak malları istehsal edən firmaların fəaliyyətinə şamil olunması bütünlükdə keyfiyyətli məhsul istehsalına şərait yaratmaqla idxal-ixrac əməliyyatlarında keyfiyyət dəyişikliklərinə imkan yaradardı. Bu məqsədlə ölkənin Vergi Məcəlləsində müvafiq dəyişiklik və əlavələrin aparılması məqsəduyğun hesab olunur.

Əliyeva Gülbəniz
dosent
Babazadə Şahanə
magistrant
gulbeniz_aliyeva@mail.ru
shahanababazade@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının optimallaşdırılması yolları

İxrac potensialı, ölkənin iqtisadi potensialının bir hissəsi olmaqla, xalq təsərrüfatı və onun ayn-ayrı sahələrinin istehsal vasitələrindən tam şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində xarici bazar istehlakçılarının tələblərinə müvafiq miqdarda və keyfiyyətdə müxtəlif növ maddi nemət və xidmət istehsalı və ixrac etmək qabiliyyətidir.

Məhsulun ixrac edilməsi üçün ilk növbədə həmin məhsul dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli olmalıdır. Ölkənin istehsal edə biləcəyi məhsulun miqdarının dünya bazarındakı məhsulun miqdarı ilə müqayisədə kifayət qədər az olduğu nəzərə alınarsa, ölkənin neft məhsullarına tələbat potensialının həmişə olacağı mümkündür. İxrac potensialını təhlil edərkən, nəzərə alınmalı digər amillər keyfiyyət, dünya bazarı standartlarına və qiymətlərinə uyğunluqdur. Belə ki, məhsulun daxili bazarda qiyməti bu məhsulun beynəlxalq bazardakı qiymətindən aşağıdırsa, deməli, ixrac potensialı mövcuddur. Başqa sözlə desək, məhsullarının ixrac potensialını qiymətləndirərkən qiymətlər müqayisə edilməli və baxılan məhsulun beynəlxalq qiymətlərə satılması müəyyən edilməlidir.

İxrac potensialının formalaşması və inkişafını müəyyən edən əsas amillərdən biri də ölkədə təbii resursların mövcudluğu və onlardan istifadə səviyyəsidir. Təbii resursların mövcudluğu və onların mənimsənilməsi səviyyəsi ölkənin məhsuldar qüvvələrinin, xüsusilə də, istehsal vasitələrinin və bunun da əsasında ixrac potensialının inkişafını şərtləndirir. Buna görə də, bu və ya digər ölkənin ixrac imkanları bilavasitə həmin ölkənin malik olduğu və kəşf edilib mənimsənilmiş təbii resurslarının həcmi və təbii şəraitdən asılıdır. Beləliklə, demək olar ki, müəyyən dövr ərzində mövcud olan ixrac potensialının əsasında həm istifadə olunan, həm də mənimsənilməmiş məcmu təbii sərvətlər durur.

Müstəqillik dövrünə qədər Azərbaycan Respublikasında ixrac siyasəti işlənilib hazırlanmamışdır. Respublikada istehsal olunan bütün məhsullar dünya bazarında məhz Azərbaycan məhsulu kimi deyil, SSRİ-nin məhsulu kimi ixrac edilirdi. Belə bir şəraitdə respublikaya məxsus təbii sərvətlərdən istifadə, onların son məhsula çevrilməsi, istehsal üçün lazım olan maliyyə, xammal, material, əmək resurslarının, daxili bazarın əsas məhsullara tələbatının, ixracın həcmının müəyyən edilməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada aparılırdı.

Dünyada mövcud nəzəriyyələr kifayət qədər sübut etdi ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması Azərbaycanda da dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyanın başlıca istiqaməti kimi qəbul edilmişdir.

İxrac potensialının inkişafı məhsul ixracı və idxalının strukturunun diversifikasiyası nəinki iqtisadi sahədə, hətta sosial və bununla da ölkənin siyasi sahəsində baş verən proseslərin inkişafına mühüm təsir göstərir.

Son illər ərzində ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan qeyri-neft sektorunun inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə olunmuş, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmiş, rəqabət qabiliyyətli və ixrac potensialı yüksək olan məhsulların istehsalı genişlənməmişdir.

İxrac strategiyasının tərəfdarları hesab edirlər ki, xarici ticarətin liberallaşdırılması iqtisadi artımın sürətlənməsinə gətirib çıxarır. Lakin xarici ticarət düşünülməmiş liberallaşdırılması strategiyası böyük itkilərin yaranması riskini artırmaqla yanaşı, həm də milli iqtisadiyyatın bir sıra zəif sahələrinin hətta məhvinə səbəb ola bilər. Buna görə də idxalın və ixracın diversifikasiyasına müraciət sabit iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi daşmalıdır.

Ölkənin ilkin emal məhsullarının ixracına meylinin qeyri-effektivliyi bu məhsullarının ixracının genişləndirilməsində çoxlu sayda maneələrin olması ilə izah olunur. Bu ilk növbədə yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə bu məhsullara olan tələbatın aşağı elastikliyə malik olmasından irəli gəlir. Bundan başqa, ənənəvi xammal ixracatçıları hesab olunan ölkələr tərəfindən təklifin artması, dünya bazarlarında bu məhsula olan tələbatın demək olar ki, heç dəyişməməsinə gətirib çıxarır.

Azərbaycan üçün ixracın stimullaşdırılmasının bir neçə metodu mövcuddur: - Vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiqi; İnhisarlarla sənayenin prioritet sahələri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi; Xarici ticarətlə əlaqəli olan prioritet sahələrdə məqsədli investisiya proqramlarının işlənilib hazırlanması; İxracın stimullaşdırılmasının mühüm şərti kimi lizinqin inkişaf etdirilməsi ola bilər; İdxal-ixrac əməliyyatlarının kreditləşməsinin təmin edə biləcək güclü kredit müəssisələrinin formalaşdırılması;

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında ixrac yönümlü iqtisadi model əsas götürülərək yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü iqtisadiyyata transformasiya mühüm məqsəd kimi müəyyən olunmuşdur. Bu çərçivədə əsas vəzifələrdən biri qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini qoruyub saxlamaqla onun ixrac imkanlarını genişləndirməkdir.

Belə ki, Azərbaycanda ixracdan daxil olan ümumi gəlirlərin 80%-ə qədəri neft sənayesindən ixrac olunan xammalın payına düşür. Beynəlxalq səviyyədə belə bir fikir formalaşmışdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr yüksək inkişaf etmiş dövlətlərin xammal bazasıdır və dünya bazarında onlar məhz bu meyardan irəli gələn göstəricilərlə qiymətləndirilir. 2018-ci ildə müxtəlif sənayə məmulatlarının ixracda xüsusi çəkisi 2015-ci ilə nisbətən 0.5 faiz azaldığı halda, qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa) 0.4 faiz artım müşahidə olunur (Cədvəl)

№	Məhsulbölmələri	2015		2018	
		ABŞ dolları ilə	Faizlə	ABŞ dolları ilə	Faizlə
	Cəmi	12 729 138,5	100,0	19 458 632,5	100,0
	o cümlədən:				
1	Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	625 091,4	4,9	651 220,2	3,3
2	İçkilərvətütün	35 235,8	0,3	29 798,8	0,2
3	Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	25 748,2	0,2	125 178,0	0,6
4	Mineral yanacaq, sürtküyağları, analogimateriallar	11 187 119,5	87,9	17 874 615,3	91,9
5	Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	105 488,8	0,8	14 042,1	0,1
6	Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analogi məhsullar	190 245,4	1,5	194 663,8	1,0
7	Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	179 767,3	1,4	338 174,3	1,7
8	Maşınlarvənəqliyyatavadanlıqları	208 658,7	1,6	83 208,0	0,4
9	Müxtəlif sənayeməmulatları	88 938,5	0,7	29 692,6	0,2
10	Digər kateqoriyalaradaxiledilməyən mallar	82 844,9	0,7	118 039,4	0,6

İxrac potensialından istifadənin daha səmərəli istiqamətinin müəyyən edilməsi, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və ekoloji siyasətin təkmilləşdirilməsi baxımından əsaslandırılması ixrac potensialının düzgün qiymətləndirilməsini tələb edir. İxrac potensialının iqtisadi cəhətdən kəmiyyətə qiymətləndirilməsi demək olar ki, bütün ölkələrdə aparılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin ixrac imkanlarının genişləndirilməsi problemi ilə yanaşı, ölkənin idxal siyasətinə də fikir vermək lazımdır. Çünki ölkənin ixrac potensialının inkişafında idxalı əvəzetmə strategiyası da az rol oynamır. İxrac yönümlü modelin inkişaf etməkdə ölkələrin aparıcı sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin mövcud və potensial imkanlarından maksimum istifadə etməklə ixrac potensialının inkişafına yönəldilmiş əsas strategiya olmasına baxmayaraq, formalaşma dövründə milli sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin idxalın mənfi təsirlərindən qorunması, onların getdikcə daha güclü inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması və gələcəkdə xarici bazara çıxış imkanı əldə etməsi məqsədilə idxalı əvəz etmə siyasətindən də istifadə olunmalıdır.

Əliyeva Gülbəniz
dosent
Cümşüdzadə Şəhanə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
gulbeniz_aliyeva@mail.ru
shahana.cumshud@gmail.com

İnnovasiyalı iqtisadiyyatın əsas problemləri

İnnovasiya – layihənin hazırlanmasında, planlaşdırılmasında, istifadəsində keyfiyyət üstünlüklərinə malik olan yeni məhsul, xidmət və texnologiyalar və ya yeni təşkilati - iqtisadi forma şəklində ifadə olunan, əvvəlki məhsul və ya təşkilati formalarla müqayisədə əlavə iqtisadi və ya ictimai mənfəəti təmin edən innovasiya fəaliyyətinin nəticəsidir. İnnovasiya, iqtisadi böyümənin, artan məşğulluğun və həyat keyfiyyətinin açarıdır. Bütün sektorlarda fəaliyyət göstərən hər cür firmanın bütün iş sahələrində innovasiyaya ehtiyacı vardır.

İnnovasiyalı iqtisadi seçim edən firmaların, xəstəxanaların, restoranların, marketlərin, otellərin, bankların, və s. (yəni müəssisələrin) olduğu ölkələrdə işsizlik azalır, sahibkarların qazancları artır; hər kəs daha yaxşı şərtlərlə yaşamağa başlayar. Bir ölkədə nə qədər çox innovasiyalı müəssisə varsa, o ölkənin insanların həyat keyfiyyəti və rifahı o qədər artır, daha yüksək səviyyədə xidmətlərdən yararlanır və yüksək gəlirlər əldə edirlər. Eyni zamanda ölkənin də rəqabət gücü artır. Bunun mənası isə, o ölkənin digər ölkələrə nisbətən daha güclü bir mövqeyə yüksəlməsidir. Ölkəmizin və cəmiyyətimizin inkişafı, rəqabətqabiliyyətli istehsalın, iqtisadiyyatın şaxələndirməsi innovasiyadan asılıdır.

Iqtisadiyyatın elmi əsaslarla innovativ inkişafı yeni texnologiyalar, yeni xidmət növləri və idarəetmənin təşkili sahəsindəki yeniliklərdən daha çox və səmərəli istifadə edilməsinə əsaslanır. İstənilən dövlətin iqtisadi inkişafı elmin və texnologiyanın inkişafı, eləcə də onların tətbiqi ilə birbaşa qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Odur ki, qabaqcıl ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafında innovasiya siyasətinin formalaşması əsas məsələlərdən biri hesab olunur.

Problemin aktuallığını şərtləndirən digər amil qıt olmayan hətta gedərək zənginləşən, tükənməyən hətta yayıldıqca dəyəri artan bilik, insan kapitalının qlobal rəqabətdə ölkələrin ehtiyac duyduğu ən əhəmiyyətli faktor halına gəlməsidir. Bu səbəblə ölkələrin iqtisadi inkişaflarında məlumatın istehsalı, genişləndirməsi, istifadəsi və mübadiləsi kimi ünsürlər getdikcə daha strateji məsələləri həll etmək istiqamətindədir. Qlobal rəqabət gücünü artırmaq istəyən ölkələr, ixtisaslaşmış əmək yəni bəşəri sərmayə, araşdırma inkişaf etdirmə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və onların təmin edilməsinə zəmin hazırlayan bir təşkilati quruluşa ehtiyac duymaqladırlar.

Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf üçün elmi inkişaf və texnoloji dəyişiklik çox əhəmiyyətlidir. Son illərdə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) təhlilləri göstərir ki, elm, texnologiya və innovasiya iqtisadi performansında mühüm rol oynayır. İnnovasiyalı iqtisadiyyat makroiqtisadi böyümənin və davamlı iqtisadi inkişafın kilid nöqtəsini təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələr başda olmaq üzrə, bir çox ölkələrdə innovasiyalı iqtisadiyyat əhəmiyyətli dərəcədə dövlət siyasətinin mərkəzi halına gəlmişdir. Bu siyasətlər istiqamətində, innovasiya üçün lazım olan şərtlərin təmin edilməsi, dövlətlərin ən əhəmiyyətli vəzifəsinə çevrilmişdir. Bu iş, ölkəmizdəki yenilikçilik profilini Avropa Birliyi ölkələrindəki bu mövzudakı inkişafı əsas götürərək ortaya qoymağı və inkişaf etdirmə istiqamətində yol xəritəsi göstərməyi məqsəd qoyulmalıdır.

İnnovasiya dünyada başverən qlobal dəyişmənin təməl faktoru olaraq xarakterizə edilə bilər. Qlobal informasiya təcrübəsinə söykənən, qlobal ünsiyyətə əsaslanan, mövcud elmi qəbul və bunu aşmağı

hədəfləyən bir yenilik, dəyişiklik və fərqləndirmə mədəniyyətidir. "Yeni iqtisadiyyat" müzakirələrində iqtisadçıların etdiyi tərif, "sənaye çağında torpaq, əmək və sərmayə kapitalist iqtisadiyyatın təməl daşlarını təşkil edərdi, lakin məlumat çağında bunlara dördüncüsü əlavə olundu. Buelmi-texniki informasiyadır və yeni bir sərmayə növüdür". Artıq beşinci bir amil daha var. Bu "innovasiyadır" hansı ki, iqtisadiyyatın əsas sütunlarından biridir.

İqtisadiyyatın həm ənənəvi, həm də elmtutumlu sahələrdə rəqabətə davamlılığının artımı onun inkişafına stimül yaradır. Müasir dövrdə iqtisadi inkişaf innovasiya siyasəti ilə sıx əlaqəlidir. Bu da öz növbəsində innovasiya sistemlərinin yaradılmasını tələb edir. İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişaf yoluna keçidi rəqabətə davamlı regional innovasiya sisteminin formalaşmasını, regional iqtisadiyyatın idarəetmə forma və üsullarının təzə- lənməsini tələb edir.

Günümüzün sürətlə dəyişən rəqabət mühitində rəqabətə davam gətirmək üçün firmaların məhsullarını, xidmətlərini və iş görmə üsullarını davamlı olaraq dəyişdirmək, fərqliləşdirmək və yeniləmək lazımdır. Bu dəyişdirmə, fərqliləşdirmə və yeniləmə əməliyyatı "innovasiyadır" dır.

Firmalar üçün innovasiya çox əhəmiyyətli bir rəqabət vasitəsidir. Məhsuldarlığı və gəlirlilik artırır, yeni bazarlara girilməsini və mövcud bazarların böyüdülməsini təmin edir. İqtisadiyyatın material-resurs tutumlu və xammal istiqamətli sahələrindən innovasiya inkişafına istiqamətləndirilməsi dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas məzmununu təşkil edir

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin innovasiyalı inkişaf metodologiyasını işləyib hazırlamadan yeni texnologiyaların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinin səmərəliliyini artırmaq qeyri-mümkündür.

Innovasiya proseslərinin innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün sənaye müəssisəsi fəaliyyət prinsiplərinin öyrənilməsi, hazırda tədqiqatların aktual problemdir. Müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyini iqtisadi və maliyyə göstəriciləri vasitəsilə ifadə olunur. Unifikasiya edilmiş göstəricilər sistemi bazar iqtisadiyyatı şəraitində ola bilməz. Hər bir investor, menecerlərin və mütəxəssislərin peşəkarlıq xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq innovasiya layihəsinin sisteminin özü müəyyənləşdirir.

"İnnovasiya" termininə yalnız innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi kimi (yeni məhsul, yeni texnika və ya texnologiyanın mənimsənilməsi, təşkilati və idarəetmə metodlarının yaxşılaşdırılması) deyil, həm də iqtisadi sistemin dayanıqlı inkişafına kömək edən və yeniliyin rəqabətqabiliyyətli məhsula transformasiyasına əsaslanan ən vacib iqtisadi artım amili kimi yanaşmaq lazımdır.

Müasir innovasiya sferasında həll edilməmiş problemlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar. Müəssisənin innovasiyalı inkişafı və strateji fəaliyyəti arasında dinamik uyğunluğun təmin edilməsi, fəal innovasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün kredit və vergi siyasəti sisteminin və maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi innovasiyalı iqtisadiyyatın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün vacib məsələlərdən biridir. Bu öz növbəsində yeni texnoloji nailiyyətlərin tətbiqinin sürətləndirilməsi, onun nəticəsi kimi məhsulun keyfiyyətinin artırılması, istehlakçıların artan tələbatının ödənilməsi və müəssisənin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi məsələlərinin həllinə böyük köməklik göstərir.

Hazırda ölkənin innovasiyaya əsaslanan iqtisadi inkişaf yoluna keçidi dövlətin aktiv rolu olmadan qeyri-mümkündür. Bu baxımdan, ölkədə təhsil sisteminin yenidən qurulmasına, elm və istehsalın səmərəli inteqrasiyasına nail olmaq zəruridir. Dövlətin innovasiya siyasəti milli innovasiya sisteminin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. Bu sistemin əsas vəzifəsi şirkətlərin, ali təhsil müəssisələrinin, Milli Elmlər Akademiyasının və digər qurumların maliyyə və texnoloji resurslarını səfərbər edərək ölkədə iqtisadiyyatının innovasiyaya əsaslanan inkişafına nail olmaqdan ibarət olmalıdır.

Ölkədə innovasiyanın inkişaf etdirilməsi innovasiya fəaliyyətini maliyyələşdirən Azərbaycan İnnovasiya Fondunun yaradılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Fond ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əhəmiyyət kəsb edən real innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi haqqında qərarlar qəbul etməlidir.

Əliyeva Gülbəniz
dosent
Əsədov İrfan
magistrant
rfan.asadov.98@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən layihələr

İstənilən dövlətin bazar iqtisadiyyatının yaranması və inkişafının vacib şərtlərindən biri onun dünyanın iqtisadi sistemində inteqrasiyasıdır. Burada əsas məqsəd beynəlxalq əmək bölgüsündə tam hüquqi tərəf kimi iştirak etməkdən ibarətdir. Bu cür inteqrasiya həmin ölkənin beynəlxalq maliyyə təşkilatlarında tam iştirakı ilə mümkündür.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları inkişaf edən dünyanın, kapital təminatının və s. əməliyyatların əsas punktidir. Ölkələrin ehtiyatları dünya kapital axınının 75%-dən çoxu müxtəlif inkişaf proqramlarını həyata keçirmək üçün dünyanın bütün ölkələrinə daxil olur. İqtisadi inkişaf proqramı ilə dünya yoxsulluğunu aradan qaldıran real təşkilat beynəlxalq maliyyə təşkilatlarıdır.

Dünya arenasında böyük məna kəsb edən və ölkəmiz üçün də əhəmiyyətli olan təşkilatlara ilk növbədə ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) üç ixtisaslaşdırılmış maliyyə-kredit institutları aiddir:

- Beynəlxalq valyuta fondu (BVF);
- Dünya bankı qrupları (DB);
- Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı (AYİB).

Dünya bankı qrupları: bu qrup BMT-nin ixtisaslaşdırılmış maliyyə təşkilatını tərənnüm edərək, aşağıdakı tərkibə malikdir:

- Beynəlxalq yenidənqurma və inkişaf bankı (BYİB);
- Beynəlxalq inkişaf assosiasiyası (BİA);
- Beynəlxalq maliyyə korporasiyası (BMK);
- İnvestisiyaların zamanəti üzrə beynəlxalq agentlik (İZBA).

Bu qrupa daxil olan strukturların fəaliyyəti vahid istiqamətə xidmət edir, lakin onların hər biri ümumi məqsədi rəhbər tutaraq öz funksiyasını yerinə yetirməklə məşğuldur.

Məcmu şəklində bütün təşkilatlar Dünya Bankı adlanır. Bu bank dünyada ən iri investisiya institutu hesab olunur. Bankın məqsədi keçid dövründə olan ölkələrdə yoxsulluğu aradan qaldırmaq və o ölkənin iqtisadi artımının stimullaşdırılmasına xidmət etməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı Dünya Bankının baş təşkilatıdır. Bu səhmdar tipli təşkilatdır.

Dünya Bankı ilə əməkdaşlığa 1992-ci ildə başlanılmışdır. 1996-cı ildə Bankın Azərbaycanda yerli nümayəndəliyi açılmışdır.

Azərbaycan Dünya Bankı ilə əməkdaşlığa böyük önəm verir və Dünya Bankının iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına göstərdiyi texniki yardım və maliyyə dəstəyi yüksək qiymətləndirilir.

Ümumilikdə, Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycana 54 layihə üzrə kredit ayrılıb. Bunlardan 50-si başa çatdırılıb, daha 4 layihə üzrə işlər isə davam etdirilir.

Dünya Bankının 2016-2020-ci illər üzrə Azərbaycana dair Ölkə Tərəfdaşlıq Çərçivə sənədi ölkəmizdəki sosial-iqtisadi inkişafa töhfə verir. Azərbaycan və Dünya Bankı arasında əlaqələr çoxşaxəlidir, Dünya Bankı ilə nəqliyyat, kənd təsərrüfatı, sosial, su təchizatı, tibb, ədliyyə və s. sahələrdə uğurlu əməkdaşlıq həyata keçirilir.

Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda hal-hazırda həyata keçirilən layihələr əsasən aşağıdakı cədvəldə verilmişdir:

Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda hal-hazırda həyata keçirilən layihələr

1	Magistral yol – III üzrə Əlavə maliyyələşdirmə layihəsi	Benefisiar: “Azəravtoyol” ASC Müddəti: 2016-2019-cu illər.
2	Məcburi köçkünlərin yaşayış şəraiti və gəlir imkanlarının dəstəklənməsi layihəsi	Benefisiar: Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu Müddəti: 2012-2020-ci illər.
3	Məcburi köçkünlərin yaşayış şəraiti və gəlir imkanlarının dəstəklənməsi üzrə Əlavə maliyyələşdirmə layihəsi	Benefisiar: Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu Müddəti: 2016-2020-ci illər.
4	“CənubQazDəhlizi” layihəsi	Benefisiar: “CənubQazDəhlizi” QSC Müddəti: 2014 – 2020-ci illər.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, özəl bölmənin inkişafı, ixracın genişləndirilməsi, investisiyaların təşviqi və biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməkdə davam edir. Dünya Bankının “Doing Business 2019” hesabatında Azərbaycan 32 pillə irəliləyərək 190 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşıb və 10 ən islahatçı ölkə sırasına daxil edilib.

Dünya Bankı biznes mühiti, innovasiyalar, sahibkarlığın inkişafı kimi sahələrdə ölkəmizlə əlaqələrin aparılmasına maraq göstərir və Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların dəstəkləyir.

Dünya Bankı Azərbaycanda ÜDM-in artım templərinin 2020-ci ildə 3,5%-dək, 2021-ci ildə 3,7%-dək sürətlənməsini gözləyir. Dünya Banka görə “Azərbaycan iqtisadiyyatı Cənubi Qafqazda ən güclü olaraq qalır. Yaxın illərdə ölkənin iqtisadi artımı yeni qaz kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə (Avropaya qaz tədarükü üçün TAP-ın) sürətlənəcək”.

Dünya Bankının proqnozlarına görə Azərbaycan hökuməti 2019-cu ildə ÜDM-nin 3,6%, 2020-ci ildə 3,8%, 2021-ci ildə isə 3,6% artacağını gözləyir.

Əliyeva Gülbəniz

dosent

Əzizzadə Əziz

magistrant

gulbeniz_aliyeva@mail.ru

eziz.senanoglu@mail.ru

Lənkəran Dövlət Universiteti

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlar səviyyəsində inkişaf etdirilməsinin əsas istiqamətləri

Mühasibat uçotu sisteminin inkişafının sabitliyini qorumaq başlıca məqsəd hesab edilməlidir. Bu məqsədlə konkret iqtisadi məkanda mühasibat uçotu sisteminin ardıcıl, faydalı, səmərəli və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır. Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi, ilə əlaqədar vergiyə cəlb olunma sistemi ilə mühasibat uçotu sistemi arasında qarşılıqlı əlaqəni təcəssüm etdirən model formalaşmış, inflyasiya ilə əlaqədar mühasibat hesabatlarında düzəliş prosedurları nəzərdə tutulmuş, əmlakın və öhdəliklərin qiymətləndirilməsinin mümkün üsulları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin mühasibat hesabatının açıqlığının təminatı mexanizmi yaradılmışdır.

Azərbaycanda mühasibat uçotu və hesabatı bu sahədə olan beynəlxalq prinsiplərə və standartlara uyğun yenidən qurulur və inkişaf etdirilir. Belə ki, ölkənin ictimai əhəmiyyət kəsb edən qurumları

mühasibat uçotu və hesabatlarını artıq maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları (MHBS) əsasında aparır.

Azərbaycanda yüksək iqtisadi inkişaf sürəti və ölkəmizin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası beynəlxalq maliyyə və mühasibat uçotu standartlarının tətbiqinin sürətləndirilməsini zəruri etmişdir. Beynəlxalq təcrübənin öyrənməklə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi təsisçilərin mənafeyini daha dolğun və səmərəli müdafiə etdiyindən əlverişli investisiya mühiti canlanır ki, bu da xarici investisiyaların həcmnin sürətli artımına səbəb olur. Bu baxımdan mühasibat uçotunun yeni prinsiplərinin müəyyən edilməsi məqsədilə 29 iyun 2004-cü il tarixdə “Mühasibat uçotu haqqında” 716-IIQ sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər tərəfindən mühasibat uçotunun təşkili və aparılması, o cümlədən maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdim edilməsi qaydalarını müəyyən etmişdir.

Müasir dövrdə mühasibat uçotunun beynəlxalq səviyyəyə uyğun formalaşması istiqamətində böyük işlər həyata keçirilmişdir. Qlobal iqtisadiyyatın reallıqları müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan uçot və hesabat işlərinin eyniləşdirilməsini tələb edir. Onların vahid şəkildə uyğunlaşdırılması ölkələrin potensial investorları üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ölkənin milli uçot sistemi mühasibat uçotunun inkişaf istiqamətlərini və tendensiyalarını özündə əks etdirən milli standartlarla müəyyənləşir. İstənilən ölkədə mühasibat uçotunun təşkilinə 2 qrup amillər təsir edir: obyektiv və subyektiv amillər. Obyektiv amillər milli iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir və bu amillərin təsirini ölkədə qüvvədə olan normativ-hüquqi bazanın təhlili ilə qiymətləndirmək olar. Subyektiv amillər isə qüvvədə olan mövcud normativ-hüquqi baza şəraitində mühasibat uçotunun aparılmasının daha optimal üsullarının seçilməsini müəyyənləşdirir.

Qeyd olunanlara əsasən demək lazımdır ki, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək üçün hər bir ölkədə uçot sisteminin bu sahədə mövcud beynəlxalq standartların prinsiplərinə uyğun qurulması dövrün ən vacib tələbidir. Bu məqsədlə dövlətin maliyyə strukturunun əsas təməli hesab edilən mühasibat uçotunun aparılması qaydalarının Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına uyğunlaşdırılmasını daim təkmilləşdirilməsinə tələb olunur. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarının tətbiqində yaranan problem zəruri kadr resurslarının hazırlanması məqsədilə intensiv təlimlərin və treninqlərin keçirilməsi yolu ilə həll edilə bilər.

Fikrimizcə Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tətbiqi respublikamızda iqtisadi inkişafa və bazar iqtisadiyyatının stimullaşdırılmasına bilavasitə müsbət təsir edir.

Hüseynov Tahir
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
tahir.huseynov67@mail.ru

İri buynuzlu heyvanlarda nekrobakteriozun profilaktikası

Qaramalın nekrobakteriyozu heyvandarlığa böyük ziyan vuran xəstəlikdir, buna görə də bu xəstəliyin profilaktikası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nekrobakteriyozun törədicisi ciddi anaerob olan *Fusobacterium necrophorum* mikroorqanizmləridir. Bu spor və kapsula əmələ gətirməyən qrammənfi və olduqca polimorf mikroorqanizmdir.

Bizim məqsədimiz Lənkəran şəhəri ərazisində iri südçülük təsərrüfatlarında geniş yayılmış qaramalın nekrobakteriyozunun baş verməsinin səbəblərini öyrənmək və onun profilaktikasına dair təkliflər hazırlamaq olmuşdur. Tədqiqat apardığımız təsərrüfatlarda xəstə heyvanlardan nekrobakteriyozun törədicisi Fusobacterium necrophorum ayrılmışdır və qaramal arasında dırnaq xəstəliklərinin başlıca səbəbi kimi bu törədicinin olması laborator müayinələrlə təsdiq edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı xəstəlik əlamətləri müşahidə edilən 10 baş 6- 8 aylıq dana və 12 baş sağmal inəklərdən götürülmüş nümunələr Xottinger aqar və Xottinger bulyonunda, eləcə də Kitta-Tarossi qida kultivasiya olunmuşdur. Laborator müayinələrin nəticələri göstərmişdir ki, bulyon kulturalarının 72%-də intensiv bulanma, aqarlarda isə 75%-də şəhvari koloniyalar əmələ gəlmişdir. Mikroskopiya zamanı (yaxmaların boyanması Qram və Muromtsev üsulları ilə aparılmışdır) Fusobacterium necrophorum mikroorqanizmlərə xas olan tipik xüsusiyyətli, nazik saplar və kokklar şəkillində yerləşməsi nəzərə çarpmışdır.

Kliniki sağlam sağmal qaramal sürüsündən alınmış qan zırdablarında Fusobacterium necrophorum qarşı əksisimciklər yüksək titirdə olmuşdur.

Yoluxma təhlükəsi olan təsərrüfatlarda, nekrobakteriyozun profilaktikası məqsədilə, qanlarında Fusobacterium necrophorum qarşı yüksək titrdə əksisimciklər olan ana sürüdən qan alınmışdır. Alınan qanın zərdabı qarışdırılmış və xüsusi filtirlərdən (Zeyts filtri) keçirilməklə, süzülmüş zərdablar steril şəraitdə qablaşdırılmışdır. Qan zərdabının sterilliyi və zərərsizliyi yoxlanıldıqdan sonra xüsusi sxem üzrə istifadə olunmuşdur.

Belə ki, birinci gün- zərdab 10 ml həcmində əzələdaxili buzovlara inyeksiya edilmişdir, 10 gün fasilə verilməkləhəmin heyvanlara yenə də 10 ml miqdarında zərdab əzələdaxilinə inyeksiya edilmişdir, üçüncü dəfə isə, yenə də 10 gün fasilə verilməklə zərdab 5 ml miqdarında həmin heyvanlara əzələdaxili inyeksiya edilmişdir.

Kontrol qrupasında olan heyvanlara nekrobakterioza qarşı vaksin vurulmuşdur.

Altı ay müddətində bütün heyvanlar nəzarətdə saxlanılmışdır və bu dövr ərzində heyvanlarda xəstəlik əlamətləri müşahidə edilməmişdir.

Beləliklə, qaramalın nekrobakteriyozunun profilaktikasında ana sürüdən alınmış qan zərdabının geniş istifadə edilməsi yoluxma təhlükəsi olan təsərrüfatlarda, nekrobakteriyozun profilaktikasında səmərəli vasitədir.

Məmmədov Murad
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
muradmammedov817@mail.ru

Təbii resursla zəngin ölkələrin diversifikasiya təcrübəsi

Diversifikasiyanın məqsədi iqtisadi resurslardan asılılığı azaltmaq, bütün sahələrin paralel inkişaf etdirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. İqtisadi diversifikasiya siyasətini həyata keçirən ölkələr bir sıra çətinliklərlə üzləşir və bütün ölkələr müsbət nəticə əldə etməmişdir. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Malayiyada tətbiq edilmiş, müsbət nəticə vermiş iqtisadi diversifikasiya siyasətləri və nəticələri müqayisə edilmişdir.

Dünya təcrübəsinə nəzər yetirdikdə görmək olar ki, bu sahədə konkret modellərin tətbiqi mümkün deyil. Hər bir ölkə iqtisadiyyatın inkişaf xüsusiyyətlərindən və həyata keçirilən iqtisadi siyasətdən asılı olaraq diversifikasiya siyasəti həyata keçirir.

Bu zaman diversifikasiyanın reallaşmasına aşağıdakı amillər təsir edir.

makroiqtisadimühitin qorunması və müsbət istiqamətdə inkişafı;

-diversifikasiya strategiyasının hazırlanması;

-adekvat inistisuonal və sosial infrastrukturun qurulması;

-fəaliyyətin şaxələndirilməsi üçün zəruri olan tədbirlər ardıcılığının inkişafı;

-xarici təcrübə nəzərə alınmaqla şaxələndirilmə ilə əlaqədar qarşıya çıxan problemlərin təhlili;

-şaxələndirilmə həyata keçirilən müəssisə və təşkilatlarda texnoloji iş rejiminin təhlili;

-şaxələndirmə istiqamətlərini seçərkən qanunvericiliyinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verən model formalaşdırmaq;

-diversifikasiya şəraitində strateji planlaşdırma və onun spesifik xüsusiyyətlərinin təhlili;

BƏƏ-nin iqtisadi siyasətində meydana çıxan bir sıra yeni meyillər liberallaşmağa, iqtisadiyyatın açıqlığını təmin etməyə, iqtisadi sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə və sənaye infrastrukturunun daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir. Bu strategiyada prioritet artıq neft-qaz kompleksinin modernləşdirilməsi deyil, digər sahələrin, tikinti, ticarət, rabitə, banklar və turizmin inkişafı hesab edilir. Bu strateji yanaşmanın nəticələri göz qabağındadır. Hazırda BƏƏ Qərblə Şərqlə nəqliyyat qovşağının əsas hərəkətverici komponentinə çevrilib. Böyük neft gəlirləri, maliyyə və investisiya imkanlarının ciddi bir zəmanətinə çevrildi və ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi ticarət və emal sənayesindən büdcəyə böyük maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasını təmin etdi.

BƏƏ zəngin neft ehtiyatlarına malikdir və iqtisadiyyatında neft amilinin rolu böyükdür. Neftdən asılılığın səmərəli olmaması səbəbindən BƏƏ hökuməti bu istiqamətdə tədbirlər planı həyata keçirmişdir. Nəticədə, iqtisadiyyatın diversifikasiyası BƏƏ-nin iqtisadi inkişaf siyasətinin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. 2012-ci ildə BƏƏ hökuməti tərəfindən “BƏƏ 2021 gələcəyə baxış” strategiyası qəbul edilmişdir. Strategiya çərçivəsində əsas 12 icra göstəricisi müəyyən edilmişdir. Bu göstəricilərdən biri qeyri-neft sektoru üzrə real ÜDM artımıdır və qeyri-neft sektorlarında il ərzində real artımı müəyyən edir. BƏƏ-nin illik iqtisadi hesabatına əsasən qeyri-neft sektorunun ümumi iqtisadi artımda payı 2012-ci ildə 3,4% təşkil etmişdir və strategiyada 2021-ci ilə qədər, qeyri-neft sektorunda real artım göstəricisi üzrə hədəf 5% səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Bu strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri də təhsil sahəsinin inkişaf etdirilməsi olduğundan təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi BƏƏ üçün əsas məqsədlərdən birinə çevrilmişdir. Strategiyada müəyyən edilmiş istiqamətlərdən biri də ölkənin hüquq sistemində islahatların həyata keçirilməsidir. İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi istiqamətində hüquqi islahatlar əsasən sahibkarların hüquqlarının təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Qeyd etdiyimiz istiqamətlərlə yanaşı strategiyada dünya səviyyəli səhiyyə sisteminin qurulması, davamlı inkişafın və infrastrukturun təmin edilməsi kimi istiqamətlər də yer alır.

Malayziyada iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi xammal satışından əldə olunan gəlir hesabına maliyyələşdirilən sənayeləşmə üzərində qurulmuşdur. Qeyd etmək vacibdir ki, bu proses Rusiyada baş verən kimi xammalın dünya bazar qiymətlərinin aşağı düşməsi fonunda deyil, İngiltərə müstəqilliyini əldə etdikdən dərhal sonra 1957-ci ildən başlayaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün uzunmüddətli strategiya əsasında sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bu müddət ərzində Malayziya ixracatının strukturu ciddi şəkildə dəyişdi. Əgər 1950-1960-cı illərdə əsas ixrac maddələri qalay, rezin, daha sonra palma yağı idisə, şaxələndirmə siyasəti nəticəsində 2015-ci ildə ölkənin ixracatında istehsalın payı 61.8% təşkil etmişdir. O da nəzərə alınmalıdır ki, ixracında elektronika əhəmiyyətli paya malikdir və xarici sərmayələr olmadan Malayziyada kənd təsərrüfatı ölkəsindən sənaye və yüksək texnologiyalar sahəsinə yönəldilən çətin yolu keçə bilməzdi.

İstehsal sahələrinin inkişaf prioriteti, ixracın genişlənməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsulların bazara çıxarılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, bütün bunlar iqtisadiyyatı xarici təsirə qarşı daha sabit edir.

Yuxarıda göstərilənləri yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki, ixracın diversifikasiyası əhəmiyyətli nəzəri bazaya və nəzəriyyənin praktikada tətbiq olunmasını əks etdirən zəngin bir xarici təcrübəyə malikdir. Lakin bütün bunlar iqtisadiyyatın sektorları arasında maliyyə mənbələrinin bölüşdürülməsində yaranan disbalans problemi həll olunmasa nəticə verməyəcəkdir. Bütün dəyişikliklər, proqramlar davamlı iqtisadi və sosial inkişaf daxil olmaqla, vahid inkişaf konsepsiyası çərçivəsində formalaşdırılmalıdır.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq qeyd edək ki, resursla zəngin olan ölkələrdə bu istiqamətdə müxtəlif tədbirlər görülsədə, nəticələr eyni deyil və iqtisadi diversifikasiyanın səmərəli olması üçün yerli iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla strategiyanın müəyyənləşdirilməsi və tam olaraq yerinə yetirilməsi məqsədəuğundur.

Mirzəyev Fərhad

dosent

Quliyev Rafiq

dosent

Şəbiyeva Züleyxa

doktorant

Bakı Dövlət Universiteti

farhad_1958@mail.ru

İqtisadi-ekoloji tənzimlənmənin metodoloji aspektlərinə dair

Müasir dövrdə böyük elmi mərkəzlər, beynəlxalq təşkilatlar, eyni zamanda ərazisinin böyüklüyündən, əhalisinin sayından, təbii sərvətlərinin az və yaxud çoxluğundan asılı olmayaraq demək olar ki, bütün ölkələr bəşəriyyəti narahat edən ekoloji problemlərin yarada biləcəyi təzahürlərin hansı istiqamətdə cərəyan edəcəyindən çox narahatdırlar. Təsadüfi, qeyri-dəqiq və qeyri-səlis təbiətlərə malik amillərin (faktorların) mövcudluğunun daha geniş vüsət aldığı hal-hazırkı şəraitdə ətraf mühitin çirklənməsi, iqlimin dəyişkənliyi prosesləri, təbii ehtiyatlardan kortəbii istifadə edilməsi ümumbəşəri global problemlər olmaqla yanaşı hər bir ölkə üçün , o cümlədən, respublikamız üçün də fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir.

Ekoloji mühitin problemlərindən danışarkən ilk növbədə onu qeyd etməliyik ki , ölkəmizdə də bu sahədə çox ciddi problemlər mövcuddur və bu problemlərin vaxtında aşkar edilərək hərtərəfli təhlilinə zərurət böyükdür. Belə ki , istər iqtisadi-sosial, istərsə də ekoloji aspektdən yanaşdıqda bu tip problemlərin həll olunmasının ölkəmizin gələcək inkişafında və həmçinin vətəndaşlarımızın normal həyat şəraitinin təmin olunmasında nə qədər önəmli olduğunu görmüş olarıq.

Məlumdur ki , istehsal fəaliyyəti – istehsal faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. İstehsal özünün təbii müsbət effekti ilə yanaşı, mənfi effekti-ətraf mühitin çirklənməsi kimi ekoloji –iqtisadi problematikanı da qarşıya çıxarır. Bu effekt demək olar ki , son zamanlara qədər nəzərə alınmırdı, lakin hal-hazırda onun həcmi o dərəcəyə çatmışdır ki , onu nəzərə almamaq qeyri mümkündür. Respublikamızda ətraf mühitin çirklənməsinin əsas mənbələrindən biri neft və qaz sənayesi və onun ayrı-ayrı sahələridir. Belə ki , məsələn , neftin çıxarılması, saxlanması , emalı və nəqli zamanı onun təxminən 1-12 faizə qədəri itkiyə məruz qalır, baş verən sızmalar və s. isə nəticədə ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur. .

Çox təssüf ki, iqtisadiyyatın yaratdığı bəzi təzahürlər də heç də həmişə tam nəzərə alın bilmir. Bunu onunla izah etmək olar ki , müasir dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesi bir tərəfdən regionlar ,

ölkələr və s. arasındakı qarşılıqlı rəşional əlaqələrin təmin olunmasını zəruri etdiyi halda , digər tərəfdən daxil olan toplanılmış ilkin məlumatların həddən artıq çoxluğu qarşıya qoyulan problemlərin həllinin korrektliyini əksər hallarda demək olar ki , qeyri-mümkün edir. Başqa sözlə desək, bu cür hallarda “informasiya selinin bolluğu” nəticə etibarilə problemin təhlilinə xidmət edəcək keyfiyyətli program təminatına gətirib çıxartmır. Bu baxımdan son dövrlərin aparılmış tədqiqatları onu deməyə əsas verir ki, ekoloji problemlər iqtisadi artımın təmin olunmasına ciddi maneələr törədə bilər. Bu halın əks istiqaməti də mümkündür. Sadə bir misal: Qısa zaman dövrü üçün mümkün məsrəf resurslarının mövcudluğu şərti daxilində hər hansı məhsul buraxılışı həcmının maksimallaşdırılması uzun müddətli dövr ərzində ekoloji vəziyyəti çətinləşdirə bilər.

Məqalədə iqtisadi-ekoloji tənzimlənmə probleminin ümumbəşəri problem olması ön plana çəkilməklə yanaşı iqtisadiyyatın davamlı inkişafı prosesində ekoloji fəsadların mümkünlüyünün hökmən nəzərə alınması qənaətinə gəlinir. Bu baxımdan ekoloji-iqtisadi tənzimlənmənin Respublikamız üçün çox vacib olan strateji istiqamətləri haqqında mövcud olan bir sıra mühüm mülahizələr hətta orta məktəb dərsləklərində də öz əksini taparsa və ali məktəblərin auditoriyalarında səslənərsə, zənnimizcə bu yetişməkdə olan gənc nəsilə ekoloji-iqtisadi problemlərin hərtərəfli təhlilinə çox böyük zərurətin indidən aşılınması üçün vacib zəmin olardı..

Mirzəyev Natiq
dosent
Əhadova Nübar
magistrant
mirzoev.n@mail.ru
n.ahadova85@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Müəssisələrdə investisiya aktivliyinin stimullaşdırılması məsələləri

Müasir şəraitdə təsərrüfat həyatının mühüm elementlərindən biri investisiya qoyuluşları hesab olunur. O, əsasən pul vəsaiti, məqsədli bank əmanətləri, pay, qiymətli kağız, texnologiya, avadanlıq, lisenziya, sahibkarlıq fəaliyyəti obyektlərinə yönəldilən digər qiymətli və s. formasında təzahür edir. Müxtəlif subyektlər tərəfindən həyata keçirilməsinə baxmayaraq, nəticədə investisiya qoyuluşları dövlətin maraqlarının reallaşdırılmasına xidmət edir.

İnvestisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin zəruriliyini ümumilikdə üç əsas amillər qrupu ilə şərtləndirmək olar:

- mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi;
- istehsal fəaliyyəti sferasının genişləndirilməsi;
- yeni fəaliyyət növlərinin mənimsənilməsi.

Qeyd edirəm ki, müəssisənin investisiya strategiyasının işlənilməsinin aktuallığı bir sıra şərtlərlə müəyyən olunur:

- xarici investisiya mühitinin dəyişmə intensivliyi,
- müəssisənin həyat dövrünün yeni mərhələyə keçidinin gözlənilməsi,
- yeni kommərşiya imkanlarının meydana çıxması ilə müəssisənin əməliyyat fəaliyyətinin məqsədlərinin kardinal olaraq dəyişməsi ilə.

Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsi onun investisiya resurslarının məqsədli formalaşdırılması ilə təyin olunur. Müəssisənin investisiya resurslarının formalaşdırılmasının

əsas məqsədi zəruri olan investisiya aktivlərinə tələbatın ödənilməsi və investisiya fəaliyyətinin səmərəli nəticələrinin təmini baxımından onların quruluşunun optimallaşdırılmasıdır.

Bu məqsəd nəzərə alınmaqla müəssisənin investisiya resurslarının formalaşma prosesi müəyyən prinsipləri özündə əks etdirir ki, bunlar da əsasən aşağıdakılardır:

- müəssisənin investisiya fəaliyyətinin inkişaf perspektivlərinin nəzərə alınması;
- cəlb olunan investisiya resurslarının müəssisənin investisiya tələbatına uyğunluğunun təmin edilməsi;
- investisiya resurslarının optimal quruluşunun təmin edilməsi;
- müxtəlif mənbələrdən formalaşdırılan investisiya resurslarının məsrəflərinin minimallaşdırılması;
- investisiya fəaliyyəti prosesində investisiya resurslarından istifadənin yüksək səmərəliliyinin təmin edilməsi.

Qeyd edilən prinsiplərdən ən önəmlisi birinci prinsipdir ki, bu prinsipə uyğun olaraq həcm və quruluşa görə investisiya resurslarının formalaşdırılma prosesi müəssisənin investisiya fəaliyyətinin perspektiv inkişafını təmin etməlidir. Buna isə investisiya prosesinin bütün mərhələləri üzrə planlaşdırma yolu ilə nail olunur.

Əvvəlki dövrlərdə investisiyaların formalaşması və realizəsi sahəsində qəbul edilmiş səmərəli idarəetmə qərarları müəyyən vaxtdan sonra investisiya fəaliyyətində istifadə oluna bilmir. Bu bir tərəfdən xarici mühit amillərinin yüksək dinamikası, ilk növbədə isə maliyyə və ya əmtəə bazarlarının konyunkturasının dəyişməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, vaxta görə müəssisənin fəaliyyətinin daxili mühiti, xüsusilə onun həyat dövrünün son mərhələsinə keçiddə dəyişir. Ona görə də investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi sisteminə xarici mühit amilləri, maliyyə resurslarının formalaşma potensialı, istehsal və maliyyə fəaliyyətinin təşkili formaları və s. nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin investisiya resurslarına ümumi tələbatı bu və ya digər plan dövründə real və maliyyə investisiyalaşdırmanın həcmindən hesablanması əsasında müəyyən edilir. Bu tələbatın həcminə uyğun olaraq, vaxta görə differensasiya olunmuş, investisiya resursları formalaşdırılmalıdır.

Qeyd edək ki, investisiya fəaliyyətinin son nəticələri əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırılmış investisiya resurslarının quruluşundan çox asılıdır. Investisiya resurslarının optimal quruluşu müəssisənin inkişafında maliyyə tarazlığını təmin edir. Qeyri-optimal variant isə müəssisənin maliyyə dayanıqlığı və ödəmə qabiliyyətini poza riskləri gücləndirir.

Müxtəlif mənbələrdən investisiya resurslarının formalaşdırılması məsrəflərinin minimallaşdırılması kapitalın dəyərinin idarə edilməsi prosesində həyata keçirilir və xalis investisiya mənfəətinin məbləğinin maksimallaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Fikrimizcə müəssisənin investisiya resurslarının formalaşdırılmasının təhlilində məqsəd onun potensialını aşkar etmək və planlaşdırılan investisiya həcminə uyğunluğunu müəyyən etməkdir. Bu məqsədlə təhlil bir neçə mərhələdə aparıla bilər. İlk növbədə formalaşdırılan investisiya resurslarının dinamikası, kapitalın məbləğində xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin xüsusi çəkirlərinin dinamikası öyrənilir. Sonra xüsusi investisiya resurslarının mənbələri nəzərdən keçirilir. Bu halda xüsusi investisiya resurslarının formalaşdırılmasının daxili və xarici mənbələrinin nisbətləri, eləcə də müxtəlif mənbələrdən onların cəlb edilən dəyəri öyrənilir. Bəzi investisiya resurslarının cəlb edilməsinin əsas formaları təyin olunur. Dinamikada formalaşdırılmış maliyyə, əmtəə kreditləri və digər formaların ümumi həcmdə payı təyin edilir. Müəssisənin kreditlərinin konkret tərkibi, eləcə də ona müxtəlif maliyyə və əmtəə (kommersiya) kreditlərinin verilməsi şərtləri öyrənilir.

Təhlilin nəticələri müəssisədə investisiya resurslarının formalaşdırılmasının optimallığının qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycanda daxili və xarici investisiyaların kompleks proqramlarının stimullaşdırılmasının reallaşdırılmasında investisiya fəaliyyətinin qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi

zəruri təşkilati tədbirlərin keçirilməsi mühüm yer tutur. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində onlardan başlıcaları aşağıdakılardır:

- investisiyaların maliyyə, valyuta, vergi, gömrük, tarif və qeyri-tariftənzimlənməsi haqqında qanunvericilik aktlarının və digər normativ sənədlərin sabitliyi;
- hüquqi-normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan dəyişikliklər haqqında informasiyanın mövcudluğu;
- investisiyaları idarəetmə orqanlarının müfəssəl idarəçilik sistemi və mexanizmlərinin olması.

Azərbaycanda yaranmış sosial-iqtisadi durum investisiya fəaliyyətini stimullaşdırır. Bu isə öz növbəsində həm dövlət və həm də qeyri-dövlət sektorunda investisiya fəaliyyətinin üzvü surətdə birləşdirilməsini, bazar münasibətləri tələblərinə müvafiq investisiyaların stimullaşdırılması mexanizminin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Mirzəyev Natiq
dosent
Nigar Qurbanova
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
n.qurbanova3590@gmail.com

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarının səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri

“Resurs” anlayışı-adətən ehtiyat, mənbə, vəsait kimi şərh edilir və zəruri hallarda ona müraciət olunur.

Maliyyə resursları mərkəzləşdirilmiş fondlara və qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarına bölünür. Burada qeyd etdiyimiz mərkəzləşdirilmiş fondlara-dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarına isə-müəssisələrin pul vəsaitləri fondları aiddir.

Maliyyə resurslarının həcmnin müəyyən edilməsinin zəruriliyi istehsalın optimal strukturunun müəyyən edilməsi ilə, maliyyə resurslarının kapital və maddi məsrəflərlə balanslaşdırılması ilə əlaqədardır.

Maliyyə resursları ÜDM-nin və MG-nin bölüşdürülməsi prosesində yaradılır. Ümumdövlət səviyyəsində (makrosəviyyədə) mərkəzləşdirilmiş səviyyədə maliyyə resurslarının (mərkəzləşdirilmiş fondlar) formalaşmasının birinci və əsas mənbəyi milli gəlirdir. Maliyyə resurslarının əsas mənbəyi milli gəlir, mülkiyyət formalarından asılı olmayaraq təşkilatların mənfəəti, amortizasiya fondu və sığorta fondlarıdır.

Milli gəlirin bir hissəsi müəssisədə formalaşır və onun sərəncamında qalır. Yəni ki, mikrosəviyyədə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradılır. Bu fondlar da müəssisədə istehsal məsrəflərinə xərclənilir.

Bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü şəraitdə maliyyə resurslarının düzgün və səmərəli istifadə edilməsi vacib və aktual məsələlərdən biridir. Çünki hər bir ölkə, öz iqtisadiyyatının sabit və normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarına sahib olmalıdır. Bu səbəbdən də maliyyənin düzgün istifadə olunması, ölkə iqtisadiyyatının daha düzgün və perspektivli inkişaf etməsinə şərait yaradacaqdır. Fikrimizcə hansı dövlət ki, maliyyə resurslarından səmərəli şəkildə istifadə edir, maliyyə mexanizmini, maliyyə idarəetməsini düzgün və səmərəli qurur demək ki, həmin dövlət özünün maliyyə siyasətini dəqiq və səmərəli həyata keçirir.

Respublikamızda maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində görülən işlərlə yanaşı, maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də xeyli işlər görülür. Belə ki,

maliyyə mexanizmini daha da yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra maliyyə ehtiyatlarının dövlət büdcəsinə səfərbər edilməsi qaydaları bir neçə dəfə dəyişdirilərək daha da təkmilləşdirilmişdir.

Sözü gedən maliyyə resurslarının təşkili, onların səmərəliliyinin təmin olunmasının ümumi kompleksində mühüm yer tutur. Belə ki, maliyyə resurslarının təşkilinin özünəməxsus prinsipləri vardır. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Maliyyə resurslarının tərkibi və strukturası;
2. Maliyyə resurslarının yaradılması mənbələrinin təşkili;
3. Dövlətin maliyyə resurslarına tələbatının müəyyənləşdirilməsi;
4. Maliyyə resurslarının onların təyinatına uyğun olaraq istifadə edilməsi;
5. Maliyyə resurslarının qorunması..

Maliyyə resurslarının istifadəsi əsasən xüsusi təyinatlı pul fondları ilə həyata keçirilir. Lakin, onların qeyri-fondistifadə forması da mümkündür.

Ölkə iqtisadiyyatının sahələrinin inkişafının təmin edilməsi maliyyə resurslarının varlığı ilə təmin oluna bilər. Bu isə öz növbəsində maliyyə siyasətinin real maliyyə imkanlarının nəzərə alınması ilə işlənilib hazırlanır. Maliyyə siyasəti maliyyə ehtiyatlarının tam səfərbərliyə alınması yolu ilə həyata keçirilir və dövlətin buradakı məqsədi cəmiyyətin ən vacib tələblərini təmin etməkdən ibarətdir. Bununla yanaşı dövlətin gəlirlərini artırmaqda və həmçinin maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılmasında əhalinin iştirakının genişləndirilməsinə böyük diqqət yetirilir.

Paşayev Tofiq
dosent

Məmmədov Zahid
magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti
tofiq53@mail.ru
zahidrahidoglu@gmail.com

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunmasında informasiyanın rolu

Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi dedikdə bazarda onun müvəffəqiyyətini təmin edən istehlak və dəyər (qiymət) xarakteristikaları kompleksi başa düşülür. Məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi onun texniki, iqtisadi, normativ və estetik parametrlərlə yanaşı, həm də kommersiya və digər realizasiya şərtlərinə görə istehlakçının tələbinə uyğun gəlməsini göstərir.

M. Porterin rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsinə görə rəqabət mübarizəsində uğur qazanmanın 3 yolu var.

Ucuz qiymət. Əgər bir firmanın məhsulunun qiyməti bazarda olan digər firmanın analoji məhsulunun qiymətindən daha aşağıdırsa bu bir rəqabət üstünlüyü ola bilər. Bununla yanaşı Porter qeyd edir ki, əgər firma üçün qiyməti ucuz etmənin tutarlı arqumenti yoxdursa, bunu etməyə dəyməz. Başqa sözlə desək, əgər firmanın məhsulunun (və ya xidmətinin) dəyəri rəqiblərdən ucuz deyilsə ucuz qiymət strategiyasını seçmək “ölümlə” nəticələnə bilər.

Fərqli məhsul (differensasiya). Porterin fikrincə əgər, firmanın məhsulunun qiyməti aşağı deyilsə həmin firmaöz məhsulunu konkret müştəri segmentinə uyğun fərqləndirməlidir. Bununla belə müştəriyə fərqli görə verilən dəyərin qiyməti çox baha olmalı deyil. Porter inandırır ki, bəzi müştərilər

qiyməti yox məhz özlərinə lazım olan məhsulu axtarırlar. Məhsul ehtiyaclara tam uyğundursa müştəri baha qiymət ödəməyə hazırdır. Differensasiya müştəri ilə bağlı bütün həlqələrdə ola bilər. Əsas odur ki, fərqli olsun.

Fokuslaşma. Porterin üçüncü alternativ kimi verdiyi istiqamət fokuslaşmadır. Şirkət öz biznesini konkret hansısa ehtiyacın ödənilməsi istiqamətində fokuslaşdırmalıdır. Belə olsa biznes daha peşəkər və sistemli ola bilər. Müştəriyə sırf lazım olan şeyi təklif etmək üçün müştəri kütləsini düzgün seçmək lazımdır. Bunun üçün niş (sığınacaq) bazarlar və ehtiyaclar düzgün təyin edilməlidir. Məsələn, şirkət konkret olaraq yalnız xırda müştərilərdə fokuslaşa bilər. Bununla xırda müştərilərin ehtiyaclarını daha dəqiq bilər və s.

Porterin təklif etdiyi strategiyaları sadaladıqdan sonra haqlı olaraq belə bir sual meydana gəlir ki, görəsən bu strategiyalardan az istifadə edən şirkət necə uğur qazana bilər ya yox.

Porter deyir ki, real biznesdə dördüncü tipdə var – ortada qalanlar. Bu tip ilk vaxtlarda uğur qazansada, uzunmüddətli perspektivdə məğlub olur və bu tip bizneslər inkişaf edə bilmirlər. Eyni vaxtda həm ucuz, həm fərqli, həm də yaxşı olmaq olmur. Burada məşhur biznesmen Djek Trautun belə bir sözü var: "Fərqlən və ya öl".

Buna baxmayaraq muasir dövrdə Porter olsaydı mütləq dördüncü rəqabət üstünlüyünü qeyd edərdi: informasiyaya sahiblik. Bugün məsələn Google şirkəti bir çox sektorlarda rahatlıqla qalib ola bilər. Səbəb?! Səbəb informasiya onun əlindədir.

Məlumatlı şirkətlər istənilən sahədə liderə çevrilə bilərlər. Mən informasiyanın əsas rəqabət gücü olduğunu göstərmək üçün iki nümunə vermək kifayətdir.

Müştərilər haqqında informasiya. Bir vaxtlar ideal marketing segmentasiyası dedikdə müştəri ehtiyaclarını özündə əks etdirən qruplar nəzərdə tutulurdu. Bugün bu səhnə tam fərqlidir – ideal segment bir müştəridir. Segmentasiya fərdi ehtiyaclara doğru addımlar, CRM olmadan biznes aparmaq rəqabətli sektorlar üçün ölümlə nəticələnə bilər. Müştərilər haqqında düzgün və ətraflı informasiyaya malik olmaq rəqabət mübarizəsində ən təsirli alətlərin başında dayanır. Müştərilər haqqında daha çox informasiyası olan şirkət bazarın lideridir!

Təchizatçılar haqqında informasiya. Muasir dövrdə elm-texnologiya hər saat dəyişir. Yeni-yeni xammal istifadəsi, istehsal metodologiyası, satış sistemi, reklam siyasəti, bir sözlə, xarici mühit daim dəyişir. Bu isə şirkətlərdən bununla bağlı dolğun və vaxtında məlumatlı olmalarını tələb edir. Yeniliyi öz sektorunda ilk tətbiq edən şirkət rəqabət mübarizəsində qalibə çevrilir, bunun üçün isə informasiya olmalıdır... beçmarketing vacibdir!

İnformasiyanın rəqabətdə üstünlüyü təmin etməsi onu bütün sahələrdə əhəmiyyətli idarəetmə vasitəsinə çevirilib. İnformasiyanı geniş şəkildə istifadə edən şirkətlərin maliyyə göstəriciləri analiz edildiyində informasiya idarəetməsinin nə qədər vacib olduğu təsdiqlənməkdədir. Kommunikasiya, biotexnologiya kimi sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin əsas fondlarının dəyəri həmin şirkətlərin bazar dəyərinin 5-10%-ni təşkil etməkdədir. Kompüter proqramlaşdırma sahəsində fəaliyyət göstərən "Microsoft"un bazar dəyəri, fiziki mülkiyyətinə görə dünyanın ən böyük şirkəti olan "General Motors"un bazar dəyərindən 8 dəfə çoxdur. "Microsoft" 2 milyard dollar miqdarında olan fiziki mülkiyyəti ilə 500 milyard dollar miqdarında bazar dəyərinə sahibdir. Yəni, şirkət bu bazar dəyərini maliyyə hesabatlarında görünən fiziki mülkiyyətlə əldə etməyib. Şirkətin bu dəyəri əldə etməsinin səbəbi mühəndislərinin kodlar və yeni proqramlar yaratması, müştəriləri ilə qurduğu əlaqələr və sahib olduğu sistemlər; ümumi istifadə təyinatlı informasiyadır. Ən bariz nümunəsi "Microsoft" olmaqla bərabər, yeni iqtisadi mühitdə buna bənzər nümunələr çoxdur. Başqa sözlə, şirkətlərin yeni zənginliyi və dəyər mənbəyi informasiya, yəni intellektual sərmayədir.

Yeni iqtisadiyyatın əlamətləri dünya birjalarında daha yaxşı hiss olunur. On il bundan əvvəl dünyanın ən böyük bazar dəyərinə malik 20 şirkətinin arasında informasiya sahəsində fəaliyyət göstərən 2-3 şirkət var idi. Bu gün isə tamamən fərqli vəziyyət yaranıb. İndi artıq bu siyahının başında

"Microsoft", "İntel", "Oracle" kimi yeni iqtisadiyyatın əsas şirkətləri yerləşib və 20 ən böyük dəyərə malik şirkətlərin 17-si informasiya sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərdir.

Dünya sürətlə yeni iqtisadiyyatın qanunlarına uyğunlaşmaqdadır və şirkətlər bu istiqamətdə özlərini yeniləməkdədirlər. Artıq rəqiblərindən bir addım önə keçmək üçün şirkətlər informasiyanın əldə edilməsi, emalı və ötürülməsi ilə daha sıx əlaqədə olmalıdır. İnformasiya mütəmadi olaraq yenilənməkdə, çox sürətli bir şəkildə dəyişməkdə, dəyişmənin gerisində qalan cəmiyyətlərsə bunun ağır hesabını ödəməkdədirlər. Bu gün elm və texnologiyadakı inkişaf o qədər sürətlə gedir ki, bir elm adamı üçün beş il sonrasını belə proqnozlaşdırmaq və bu mövzuda qəti bir fikir bəyan etmək olduqca çətin məsələdir.

Bir sözlə, informasiya kommunikasiya texnologiyalarında yaşanan sürətli inkişaf, bizi texnologiyadan tamamilə asılı hala gətirib. Gələcəkdə bu sektorun iqtisadiyyatda varlığı daha güclü hiss ediləcək.

Mütəxəssislərin fikrincə, hələ bu sahədə irəliləməyə getmək üçün çox böyük imkanlar var və bu imkanlardan yararlanma bilən ölkələr müvəffəqiyyətini artırma bilər. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox böyük imkanlar mövcuddur. Bu imkanlardan Azərbaycan da yararlanmaq istəyir. Ölkəmizdə son illərdə informasiya texnologiyalarına diqqət xeyli dərəcədə artıb və gələcəyin müvəffəqiyyət əldə edən iqtisadiyyatları arasında yer almaq üçün informasiya texnologiyaları sahəsinin inkişaf etdirilməsinə böyük ümidlə baxılır.

Rəhimli Həsən
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
rahimli.h@hotmail.com

Akademik kapitalizmin təşəkkülü və müasir postmodernist universitetlərdə elmin funksiyası

XX əsrin ortalarında sənayeləşdirmə prinsiplərinə əsaslanan sosial-iqtisadi sistem böhranlı vəziyyətə düşdü. Bu, cəmiyyətin bütün sferalarında özünü göstərdi, silahlanma işə təbiətlə cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu. Texniki-iqtisadi inkişaf mədəni-etik sferada da problemlərin yaranmasına səbəb oldu. Bir sözlə, industrial cəmiyyətin böhranı yeni nəzəri ideyaların, modellərin axtarışına təkan verdi. XX əsr sosial filosoflar tərəfindən "postindustrial cəmiyyət" adlandırılır. Hamılıqla təsdiq olunmuş bu terminin "informasiya cəmiyyəti", "elektron cəmiyyəti", "postmodern cəmiyyəti" kimi başqa variantları da var. Qərbi dünyasının sosial-iqtisadi inkişaf tendensiyalarını təhlil edən müəlliflər belə bir qənaətə gəlmişdilər ki, postsənaye cəmiyyəti mallar istehsal edən iqtisadiyyatdan xidmət edən iqtisadiyyata keçidlə səciyyələnir. Bu iqtisadi inkişaf mərhələsində bilik və informasiya əsas resurslara çevrilir. Universitetlər və ali məktəblər cəmiyyətin əsas sosial və iqtisadi təsisatlarına çevrilir. Postindustrial cəmiyyət konsepsiyasının aşağıdakı müddəalarını qeyd etmək olar:

- kapitalist sinfi öz yerini təhsil və bilik səviyyəsi ilə fərqlənən hakim elitaya verir. Mülkiyyət, əmək və kapital arasındakı münasibətin əvəzinə bilik və sərəftəsizlik arasında mübarizə gəlir;
- iqtisadi və texniki determinizmdən geniş dairəli sosiomədəni fenomenlərin təhlilinə doğru ardıcıl dönüş baş verir;
- müxtəlif industrial sistemlərkonvergensiyadır.

XX əsrin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki sahələrində baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri incəsənətə böyük təsir göstərmişdir. Qarmaqarışıqlıq ideyası, yəni varlığın irrasional, dərkedilməz, absurd olması anlayışı və insanın dünya ilə əlaqəsinin pozulması postmodernizmin əsas ideyalarındandır. Qeyd etmək lazımdır ki, postmodernizm ilk növbədə modernist dəyərləri rədd edir, keçmişin klassik mədəniyyətindən söhbət gedəndə isə onu yenidən nəzərdən keçirməyə, çox cəhətləri qəbul etməyə, artıq işlənib hazırlanmış formaları tətbiq etməyə meyl göstərir. Postmodernizm reallığın mövcudluğunu qəbul etmir. Liotar hesab edir ki, realizm prinsipi kapitalizmin pul mexanizmindən zərbə alaraq pozulmuşdur. Maraqlıdır ki, məhz Liotar iqtisadçıları ilk postmodernistlər hesab edirdi.

Postsənaye cəmiyyətində əsas problem elmin təşkilatlanması, vacib institut isə universitet və ya elmi-tədqiqat laboratoriyasıdır. Müasir postindustrial iqtisadiyyatda bilik, yaradılan əlavə dəyərin başlıca mənbəyi olduğu kimi rəqabət gücünü də təmin edən əsas amildir. Artıq dünyada ucuz xammala, ucuz əmək ehtiyatlarına əsaslanan iqtisadiyyatlar, biliyə, yüksək texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatlar qarşısında rəqabət etməkdə çətinlik çəkirlər. Postindustrial cəmiyyətdə informasiya və bilik müasir cəmiyyətin əsasinkisaf faktoruna çevrilir.

Orta əsr universitetlərində intellektual mübahisələrin böyük bir hissəsi nominalizmin və realizmin konfliktini ətrafında cəmləşirdi. XIV əsr ərzində nominalizm universitetlərdə aparıcı mövqə tutdu. Bunun qarşısını almaq üçün göstərilən müxtəlif səylər uğursuz oldu. Nominalizm birmənalı olaraq fəlsəfədə müasir yol, ənənəvi realizm isə köhnə yol olaraq şərh olundu. Yeni yol müəyyən mənada teoloji olaraq Lüterə, fəlsəfi olaraq isə britan empirizminə gətirib çıxardı.

Tarixən elmin iqtisadi inkişafda rolu həmişə sabit olmamışdır. İlk mərhələlərdə elm iqtisadi inkişafda demək olar ki, heç bir rol oynamırdı. Amma təqribən dörd əsr bundan əvvəl, yəni 16-cı əsrdə elm və texnikada böyük dəyişiklik və inqilab baş verdi. Müasir mənada elm anlayışı da məhz modernizmin yaranmasının həmin dövrlərindən meydana çıxdı. Həmin dövrdə dünyanın böyük filosoflarından iki nəfəri – ingiltərəli Frensis Bekon və fransalı Rene Dekart yeni elmin ataları sayılırdı. Xüsusilə Bekonun elm barəsindəki nəzəriyyəsi bütün keçmiş nəzəriyyələri dəyişdirib. Bir çox tədqiqatçılara görə bu nəzəriyyə elmin tərəqqisinə və insanın təbiətə hədsiz hökmranlığına səbəb olmuşdur.

Son dövrlərdə dünyada iki elmi fəaliyyət növünə rast gəlinir. Bu, öz daxili nəzəri problemləri ilə məşğul fundamental elm (Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya) və inkişafı ölkənin iqtisadi tələbatları ilə diktə olunan tətbiqi elmdir (Yaponiya, Cənubi-Şərqi Asiya).

Anqlosakson modeli başlanğıcını XIX əsrin əvvəllərindən alır. O vaxt ingilis ruhanisi və Kembriçin mineralogiya üzrə professoru Uilyam Yuel, O.Kontun elmin sivilizasiyanın aparıcı qüvvəsinə çevrilməsi ideyasından ilhamlanaraq, elmin və aparıcı universitetlərdə təbiət elmi fənlərinin tədrisinin peşəkarlaşdırılması fikri ilə çıxış etdi.

İlk akademik inqilab XIX əsrin sonunda ABŞ-da, universitetlərdə tədqiqatlar və tədris inteqrasiya olunanda baş vermişdi. İkinci akademik inqilab isə akademik və sahibkarlıq sahələrinin inteqrasiyasını və elmi biliklərin kommersionlaşmasını şərtləndirdi. Bu inqilab üç mərhələdən keçir: birinci mərhələdə patentləşdirmə mexanizmi meydana gəlir, amma intellektual mülkiyyətin yaradılması tədqiqat prosesinin əlavə məhsulu kimi çıxış edir. İkinci mərhələdə ideyaların sonrakı satışı barədəki düşüncələr elmi tədqiqatlar prosesinə get-gedə daha çox nüfuz edir, universitet professorları vençur firmaları yaratmalı olurlar.

İkinci akademik inqilab nəticəsində elmi tədqiqatların təşkilində mühüm dəyişikliklər baş verir. Elmin kollektivləşməsi güclənir. Tədqiqatların maya dəyəri artdıqca, elmi eksperimentlərin aparılması üçün daha tez-tez bir neçə universitetin və ya hətta ölkənin səylərinin birləşdirilməsi tələb olunur.

Hazırda, elmə gələn maliyyə resurslarının həcmi azaldığı, lakin alimlərin yüksək gəlir əldə etmək istəyi azalmadığı bir vaxtda tədqiqatların aparılmasının maya dəyəri yüksək olaraq qalır, resursların get-gedə daha çox hissəsi rəqabət əsasında bölüşdürülür. Elm tədrisən kommersionlaşdırılır.

müəssisəsi forması alır, alimlər ideyalar bazarında sahibkar olurlar. Dünyanın bütün ölkələrində, o cümlədən Rusiyada baş verən bu proses Amerika sosioloqu Q.Etskovets tərəfindən “ikinci akademik inqilab” adlandırılmışdır və bu, “akademik kapitalizm” dövrünün gəldiyindən xəbər verir.

Amma akademik kapitalizmin güclənməsi eyni zamanda həm anqlosakson, həm də sovet elminin təşkil modelinin böhranıdır. Bəşəriyyətin F.Bekondan qabaqkı böyük filosof və şəxsiyyətləri, xüsusilə dini alimlər elmdən güc və qüdrət deyil, həqiqət yolunda istifadə ediblər. Belə ki, onlar insanları elm öyrənməyə təşviq edəndə, elmin insanı həqiqətə çatdırmasına əsaslanaraq elmi müqəddəs, yəni insanın mənafeyindən və maddi məsələlərdən üstün müqəddəsliyə malik bir həqiqət hesab edirdilər.

F.Bekondan sonrakı modernist mütəfəkkirlərə görə elmin inkişafına kommertiya və maddi inkişaf nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq bəşəriyyətə çox böyük xidmət edib. Çünki elm insanın təbiətə hökmranlığı və ondan daha çox bəhrələnməsi üçün təbiəti kəşf etmək yoluna düşdü və həmin nəzəriyyə bu baxımdan yaxşıdır. Amma bununla yanaşı, postmodern dünyada elm, malik olduğu müqəddəslik, ucalıq və paklığını da itirib.

Posindustrial cəmiyyət konsepsiyasının müəllifləri bir çox neqativ sosial-iqtisadi proseslərin baş verdiyini söyləyirlər. Söhbət siyasi texnologiyalar proqramlarının, yəni insanların şüur və davranışının manipulyasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsindən, insanların fəaliyyətin subyektindən passiv obyektə çevrilməsindən gedir. Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, postsənaye dünyası humanist ideallardan getdikcə uzaqlaşır. İnformasiya dövründə kütləvi mədəniyyət, videokliplər sənayesi və zəhlətökən reklam geniş vüsət alır. Bunun nəticəsində insanlarda gedonist istehlakçı meyilləri artır.

Elmin kommertiyalaşması ABŞ-da tibb, molekulyar biologiya (müdafiə məqsədli tədqiqatlara - fizika, kosmos kimi sahələrə - maliyyə dəstəyinin azaldığı bir vaxtda, məhz bu sahələrə vəsait qoyuluşu artır) kimi sahələrdə xüsusilə bariz görünür; kommertiyalaşmanın mühüm göstəricisi - Amerika akademik qurumlarının aldıkları patentlərin sayının artmasıdır. Akademik kapitalizmin güclənməsi eyni zamanda həm anqlosakson, həm də sovet elminin təşkil modelinin böhranıdır.

Səlimov Hikmət
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
hikmat.salimov@bk.ru

Aqrar sektorun inkişafında kooperativlərin fəaliyyətinin modern inkişaf yolları

Aqrar sektordakı hazırkı vəziyyət aşağı gəlirlilik səviyyəsi, mövcud infrastruktur, potensial investisiyaların az olması və s. kimi səbəblərə görə dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi ölkəmizdə də bu sahənin inkişafı üçün dövlətin dəstəyinə və məqsədyönlü tədbirlərə ehtiyac duyulur. Kənd təsərrüfatında istehsalın yüksəldilməsi ilk növbədə bazarların genişləndirilməsi ilə mükün olur. Başqa sözlə desək tələbin artan istiqaməti bütün növ güzəştlərdən daha effektiv nəticələnir. Lakin, istehsal prosesinin inkişaf etməsi, intensiv modelə keçid və rəqabətə dözümlü məhsulun əldə edilməsi üçün daha çox investisiya lazımdır ki, bu investisiyanın mənbəyi də sektorun daxili imkanlarından dəfələrlə çoxdur.

Beynəlxalq təcrübədə aqrar sektorun inkişafına yönəldilmiş tədbirlərə aid etmək mümkündür: 1) vergi güzəştləri; 2) subsidiyalar; 3) aşağı faizli kreditləşmə; 4) dövlət tərəfindən tələb yaratma; 5) aqroparkların yaradılması; 6) idxalın məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər.

Azərbaycan Respublikasında kooperativ sektorun, xüsusən də aqrar kooperasiyanın yeni dövrün tələblərinə uyğun modern inkişafı istiqamətində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən düzgün

müəyyən edilmiş yeni strateji xəttin uğurla həyata keçirilməsi üçün bu gün dövlət tərəfindən maksimum səy və lazımı dəstək göstərilərək, məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Bu tədbirlər içərisində ən mühüm hesab olunanı isə, ilk növbədə, göstərilən istiqamətlərə uyğun zəruri qanunvericilik bazasının yaradılmasıdır. Belə ki, dövlət başçısı tərəfindən 14 iyun 2016-cı ildə “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildikdən sonra iqtisadiyyatın davamlı inkişafı, xüsusən də qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı ilə bağlı, ölkəmizdə artıq başlanmış müsbət tendensiyalar, yuxarıda qeyd edilən prosesləri daha da sürətləndirmişdir.

Yeni qanuna əsasən, dövlət kooperativlərin bütün növlərinə və fəaliyyətinə şərait yaradır, iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmlənməsini dəstəkləyir, təsərrüfat fəaliyyətinin və təşəbbüslərinin məhdudlaşdırılmasının qarşısını almaqla yanaşı, onların xidmətlər bazarında sərbəst iştiraklarını təmin edir, xüsusən də güzəştli kreditlər ayırmaqla stimullaşdırır. Ən başlıcası isə budur ki, onların hüquqlarının qorunmasına təminat verir. Həmçinin burada kooperativ sektorda fəaliyyət öz xarakterinə görə üç növdə təsnifatlaşdırılır ki, bunlara da aşağıdakılar aiddir: istehsal kooperativləri, istehlak kooperativləri, istehsal-istehlak (qarışıq) kooperativlər. Qanunun 6-cı maddəsinə görə, “istehsal kooperativlərində görülən işlərin ən azı 70%-i kooperativ üzvləri tərəfindən yerinə yetirilməlidir. İstehsal kooperativlərində muzdlu işləyən işçilərin əməyindən istifadə oluna bilər. Bu işçilərin sayı (mövsümi işlərə cəlb olunanlar istisna olmaqla) kooperativin üzvlərinin sayının 30 faizindən çox olmamalıdır.

Heç də təsadüfi deyildir ki, kooperasiya hərəkatının zəruriliyi və əhəmiyyəti ən yüksək beynəlxalq səviyyələrdə də xüsusi vurğulanmışdır. Beynəlxalq Kooperasiya Alyansının məlumatlarına görə, bu gün dünya üzrə kooperativ təşkilatları özündə təqribən 800 milyondan çox üzvü birləşdirir. Kooperativlərdə 100 milyondan çox işçi və qulluqçu məşğuldur. Müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən kooperativlər Avropanın 37 ölkəsində 160 milyon kooperativ üzvünü birləşdirir. 30 min kənd təsərrüfatı kooperativini 600 min iş yeri yaratmışdır. Fəhlə kooperativləri kimi fəaliyyət göstərən 65 min firmada 1,3 milyon işçi məhsul istehsal edir. Eyni zamanda 4,6 min kooperativ bank özündə 38 milyon üzvü və 560 min nəfər işçini birləşdirir. Yaponiyada hər üç ailədən biri hər hansı bir kooperativin üzvüdür. Çində 180 milyon kooperativ üzvü vardır. Hindistanda 504 min kooperativ özündə 209 milyon üzvü birləşdirir. Afrikanın 13 ölkəsində 14 milyon kooperativ üzvü vardır. ABŞ, Kanada, Argentina, Braziliya, İsrail, İtaliya, Hollandiya və digər ölkələrdə də bu tipli təsisatlar daha geniş miqyaslılığı ilə fərqlənir.

Kooperasiya sahəsində İsrail təcrübəsinin öyrənilməsi və yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiq edilməsi də xüsusi önəm kəsb edir. Bu ölkədə kollektiv təsərrüfat xüsusiyyətlərinə malik kooperativ kənd təsərrüfatı müəssisəsi funksiyasını yerinə yetirən 328-dən çox kibus fəaliyyət göstərir. Kibuslarda kollektivləşmə prosesi uşaqların tərbiyə edilməsindən başlayıb, onların istirahətinin təşkil edilməsinə qədər bir neçə funksiyanı yerinə yetirir və əsasən sərhədyanı rayonlarda yerləşirlər. Buraya kibuslarla yanaşı, moşavaları və digər azad birlikləri də əlavə etsək, məlum olar ki, İsrailin kənd əhalisinin böyük əksəriyyəti müxtəlif birliklərin payçısıdır və onlar bilavasitə kooperativ məskənlərdə yaşayırlar. Kibusların səmərəliliyi öz üzvlərinə verdiyi maddi gəlirlərlə yanaşı, onlar, həm də yüksək əxlaqi və sosial motivlərə əsaslanır. Kibuslarda sərf edilən əməyin məhsuldarlığının bünövrəsində isə bu cür birləşmiş formalarının yaranmasının səmərəliliyi və dəyərliliyinə, böyük daxili inam və üzvlüyün könüllülüüyü prinsipləri dayanır.

Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının modern təşkili və inkişafında Hollandiya təcrübəsinin geniş öyrənilməsi diqqətəlayiqdir. Araşdırmalar göstərir ki, ölkə ərazisinin ancaq üçdə iki hissəsi kənd təsərrüfatına yararlıdır. Onun da 32%-i otlaqlar, 27%-i əkinçilik (bitkiçilik), 9%-i isə meşə massivlərindən ibarətdir. Düzdür, urbanizasiyanın təsiri nəticəsində otlaq sahələri getdikcə azalır. Heyvandarlığın intensiv üsullarla, xüsusən də oturaq qaydada düzgün inkişafı nəticəsində, il ərzində

hər baş inəkdən orta hesabla 9 min litrdən çox süd əldə olunur. Bu göstəriciyə görə, dünya miqyasında İsraildən sonra ikinci yeri saxlayır. Bu istiqamətdə aqrar kooperativlərin xüsusi çəkisi 88%-ə bərabərdir. Yerləşdiyi Avropa qitəsində isə pendir məhsulları və kərə yağı istehsalına görə isə 4-cü yerdə qərarlaşıb. Diqqəti cəlb edən məqam odur ki, burada ekoloji təmiz məhsulların istehsalına daha çox önəm verilir.

Türkiyə Respublikasında da kooperasiyanın inkişafı geniş vüsət almışdır. Hazırda Türkiyədə çoxlu sayda aqrar kooperativlər fəaliyyət göstərir. Bunlar içərisində “Aqrar İnkişaf”, “Suvarma”, “Su Məhsulları”, “Aqrar Kredit”, “Aqrar Satış”, “Tütün Aqrar Satış”, “Mənzil Tikinti”, “İstehlak Kooperativləri”, “Tacir və Sənətkarlar Təminat”, “Kiçik Sənət”, “Tədarük Kooperativləri”, “Təhsil Kooperativləri”, “Nəqliyyat Kooperativləri”, “Tərəvəz və Meyvə” və s. kooperativ növləri üstünlük təşkil edir.

Kooperasiya sahəsində beynəlxalq təcrübəyə görə, kooperativlərin fəaliyyəti o zaman daha səmərəli olur ki, insanlar ayrı-ayrılıqda (təklidə) həll edə bilmədikləri və onlar üçün çətin olan bir sıra problemləri, birlikdə çox asanlıqla həll edə bilirlər. Belə kooperativlərin inkişafı, həqiqətən də, cəmiyyətdə iqtisadi və sosial əməkdaşlığa münbit şərait yaradır. Onların yaradılması və inkişafının mühüm amillərindən digəri isə ölkə əhalisinin müxtəlif təbəqələrinin əməkhaqları səviyyələri arasındakı fərqlərin minimuma endirilməsidir.

Göstərilənləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, qabaqcıl ölkələrlərdə olduğu kimi, respublikamızda da kooperativ sektorun sürətli və modern inkişafının təmin edilməsinin vacibliyi artıq birmənalı olaraq, zamanın tələbinə çevrilmişdir. Tam əminliklə vurğulaya bilərik ki, ölkəmizdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf tempinin yüksəldilməsi üçün, digər sahibkarlıq subyektləri ilə yanaşı, kooperativ sektorun potensial imkanlarından da istifadə edilməlidir.

Hesab edirik ki, müasir dövrdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin səmərəli və dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək üçün həlli vacib aşağıdakı məsələlərin reallaşdırılması zəruridir:

- aqrar kooperasiya prosesinin modernləşməsi yönümlü zəruri fəaliyyət istiqamətlərinin, o cümlədən dövlət dəstəyi tədbirlərinin davam etdirilməsi;
- daxili bazarın səmərəli qorunması, fermerlər, xüsusən də kiçik və orta istehsalçılar üçün əlverişli daxili və xarici bazar mühitinin yaradılması;
- bu istiqamətlərə uyğun olaraq, səmərəli kooperasiya əlaqələrinə əsaslanan təsərrüfatçılıq strukturlarının, o cümlədən aqroparklar və digər aqrobiznes strukturlarının yaradılması təcrübəsinin daha da genişləndirilməsi;
- inkişaf etmiş ölkələrin qabaqcıl təcrübəsindən yararlanmaqla, aqrar sahədə kooperativ hərəkətinə dair təbliğat-təşviqat işlərinin gücləndirilməsi;
- kooperativ sektorda çalışanlar, eləcə də özəl qurumlar üçün kənd təsərrüfatı və kooperasiya ilə bağlı tədris-təbliğat-təşviqat xarakterli müxtəlif kitab, broşür və müxtəlif əyani vəsaitlərin hazırlanması.

Yusifov Maarif
professor
Məmmədova Ülviyyə
müəllim
Tərəvəzçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu
Lənkəran Dövlət Universiteti
ulviyye_07@list.ru

Açıq şəraitdə şirin bibərin becərilməsində gübrələrin rolu

Bibər tərəvəz bitkiləri içərisində öz dad və qidalılıq tərkibinə görə çox fərqlənir. Bibərin vətəni Perudur. Avropaya Kolumbun həkimi tərəfindən gətirilib. XVI əsrdən Avropadan Balkanlara və Aralıq dənizi mətbəxinə gedib çıxmışdır. Bibər Amerikada becərilən ən qədim tərəvəz hesab olunur. Onların 5000 il yaşı olan toxumlarına rast gəlinir. Belə güman edilir ki, şirin bibər XVIII əsrin ikinci yarısında Bolqarıstandan Ukraynaya gətirilmişdir.

Tərəvəzçilikdə bibər bitkisi özünəməxsus yer tutur. Bibər vitaminlərlə ən zəngin tərəvəz bitkilərindəndir.

Şirin bibərin göy meyvələrində olan C vitamininin miqdarına görə (250-350 mq%) tərəvəz və meyvə bitkiləri arasında ancaq sitrus meyvələrindən geri qalır. Onların tərkibində A provitami 10mq%, PP vitamini 0.85-0.9mq%-dir. Bibərin yetişmiş meyvələri yetişdikcə quru maddənin miqdarı artır və 11,7-12,0% ilə zülalın miqdarı 1,4-1,5%-ə çatır. Bunlardan başqa bibərin tərkibində sellüloza, pektinlər, azotlu maddələr, üzvi turşular, vitaminlər, mineral duzlar, acılıq verən alkaloid-kapsaisin və rəngverən karotinoid maddələri vardır.

Bibərin meyvələri həm göy, həm də tam yetişmiş halda istifadə edilir, konservləşdirilir. Lənkəran-Astara bölgəsinin torpaq-iqlim şəraiti bibər bitkisinin inkişafı üçün əlverişli olduğundan bu da bizə imkan verir ki, bölgədə bibər bitkisindən yüksək məhsuldarlığa nail olaq. Bibər bitkisindən yüksək məhsul almaq üçün torpaqda kifayət qədər asan mənimsənilən qida elementlərinin olması da vacibdir.

Bunun üçün də biz 2019-cu ildə Lənkəran Təcrübə Stansiyasının cəmən bataqlıq torpaq tipində şirin bibər (Murad) sortunun becərilməsi üçün dörd variantda və dörd təkrarda tədqiqat işi aparmışıq.

Təcrübə sahəsindən götürülmüş torpaq nümunələri TETİ-nun Aqrobiotexnologiya Laboratoriyasında aqrokimyəvi analiz edilmişdir. Analiz nəticəsində torpaqda azotun miqdarı yetərli (0.13%), fosforun miqdarı çox yüksək (218.1%), kaliumun miqdarı çox yüksək (760.8%), çürüntünün faizlə miqdarı yüksək (3.3%) qeydə alınmışdı. Təcrübələrdə aşağıdakı gübrə sxemi tətbiq edilmişdir: Gübrəsiz (nəzarət) 2.N₆₀P₈₀K₅₀; 2.N₈₀P₁₀₀K₇₀; N₁₀₀P₁₂₀K₉₀. Analizə əsasən bibər bitkisi sahəsinin hər hektarına 20 ton peyin verilmişdir. Bunun üçün yarımçürümüş peyindən istifadə edilmişdir. Peyinin 70-80%-ni əsas şum altına, 20-30%-ni isə şitil əkilərkən verilmişdir. Şitil sahəyə aprelin 29-u köçürülmüşdür. Mineral gübrələrdən fosfor və kalium gübrələrinin hektarillik normanın 60%-ni əsas şum altına, 20%-ni şitil sahəyə əkiləndən 14-18 gün sonra, 20%-ni isə kütləvi çiçəkləmə və ilk meyvə əmələgətirmə dövründə verilmişdir. Azot gübrəsinin 40%-ni ikinci şum altına, 30%-ni şitil əkiləndən 15 gün sonra, 30%-ni isə kütləvi çiçəkləmə və ilk meyvə əmələ gələn dövrdə verilmişdir.

Gübrə verilməyən nəzarət (gübrəsiz) variantının hər hektarından orta hesabla 235.0 s/ha məhsul əldə edilibsə, N₆₀P₈₀K₅₀; 2.N₈₀P₁₀₀K₇₀; N₁₀₀P₁₂₀K₉₀ gübrə variantlarında məhsuldarlıq müvafiq olaraq 385.7; 431.0 ilə 469.4 s/ha-a bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, ən çox məhsul N₁₀₀P₁₂₀K₉₀ gübrə variantında yaranmışdır. Bu zaman bu variantın məhsuldarlığı nəzarətə (gübrəsiz) nisbətən 119.4 s/ha və ya 34.11% artıq olmuşdur.

Beləliklə, şirin bibərin üzvi və mineral gübrələrin verilməsi məhsuldarlığın yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur. Ən yüksək məhsuldarlıq yüksək dozalı mineral və üzvi gübrələr kompleksi olan $N_{100}P_{120}K_{90}$ peyin variantında yaranmışdır. Lakin yüksək dozalar məhsulun keyfiyyətini pisləşdirmişdir. Ona görə də bitki əkiləcək sahənin əvvəlcədən aqrokimyəvi göstəriciləri öyrənilməlidir, sonra optimal gübrə dozası tətbiq edilməlidir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən olunmuşdur $N_{80}P_{100}K_{70}$ ki, mineral gübrələrin tətbiqi nəinki məhsul artımına, həm də məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə öz təsirini göstərir. Belə ki meyvələrdə quru maddənin, şəkərin, vitamin "C"-nin miqdarı $N_{80}P_{100}K_{70}$ verilən variantda nəzarət (gübrəsiz) varianta nisbətən 3.2% ,quru maddə 2.6% ,şəkər 1.3%, "C" vitamini 58.0mq% artmışdı. Bu da bibər məhsulunun keyfiyyətinin qidalılıq dəyərini artırmışdır.

“DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ” BÖLMƏSİ

Abbas Mirhüseyn
dosent

Canızadə Pehman
magistrant

Lənkəran Dövlət Universteti
pehman.canizade2019@gmail.com

Ş.İ.Xətayi yaradıcılığında insan duyğularını məqsətdirən məhəbbət lirikasının tədrisi

Məlumdur ki, lirik əsər insanın hiss-həyəcanlarını, fikir və düşüncələrini ifadə etməklə yanaşı, həmin hissləri, həyəcanları doğuran şərait haqqında datəsəvvür yaradır. Lirik əsərlər əsərin ədəbi növ, janr xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla öyrənilir. Lirik əsərlərdə qəhrəmanın ovqatı, yüksək hiss və həyəcan, emosionallıq və yığcamlıq, tərənnüm, obyektə subyektiv münasibət səciyyəvidir. Müasir təhsil sisteminin ənənəvi təhsil sistemindən çoxlu üstünlükləri vardır. Ənənəvi təhsil sistemində şagird passiv olur, müəllimdən hazır bilikləri əldə edirdi. Müasir təhsilin əsas məqsədi şagirdlərin müstəqil bacarığı sayəsində biliklərə yiyələnib vədraki fəaliyyətini səfərbər etməsidir. Belə ki, şagird müəllimin rəhbərliyi ilə axtarış aparmalı və bilikləri müstəqil şəkildə mənimsəməlidir.

Orta ümumtəhsil və tam orta məktəblərində tədris olunan fənlərdən biri də ədəbiyyatdır. Bu fənnin əsas məqsədi şagirdlərdə əxlaqı, mərifəti və zövqü formalaşdırmaqdır. Bu mənəvi keyfiyyətlər şairlərimizin yaradıcılığında geniş şəkildə təsvir və tərənnüm olunur. Belə şairlərimizdən biri də Ş.İ.Xətayidir.

Xətayinin yaradıcılığı geniş və rəngarəngdir. Xüsusilə onun məhəbbət mövzulu lirik şeirləri qeyd olunmalıdır. Ş.İ.Xətayinin məhəbbət lirikasını şagirdlərə tədris edərkən ilk növbədə motivasiya mərhələsində problemin qoyuluşunda diqqətli oluruq. Şagirdlərə Xətayinin məhəbbət lirikasından bəhs edən bir video (slyd) nümayiş etdirirəm. Sonra isə şagirdlərin rəy və mülahizələrini dinləyib, ondan sonra tədqiqat sualını müəyyənləşdirirəm: İzlədiyiniz slyddəki şeirlərin mövzusu nə barədədir? Şagirdlər həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün araşdırmalar aparmağa başlayırlar. Tədqiqat aparılması mərhələsində şagirdləri qruplara ayıraraq, hər bir qrupa həmin şeirdən bir beyt və ya bir bənd verib, onları axtarışa istiqamətləndirirəm. Hər bir qrup öz tapşırığının icrası ilə məşğul olur. Onların işini diqqətlə izləyirəm. İş başa çatdıqdan sonra növbəti mərhələyə keçirəm. Biliklərin mübadiləsi adlanan bu mərhələdə hər qrup tapşırığın icrasında əldə etdiyi nəticəni təqdim edir.

Şagirdlərə aydın olur ki, onlar növbəti mərhələdə daha fəal olmalı və daha çox çalışmalıdırlar. Sonrakı mərhələ qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşması adlanır. Bu mərhələ bir qədər diqqətli olmağı tələb edir. Belə ki, bu mərhələdə deyilən bütün fikirlər münasibət bəsləyir, həqiqəti üzə çıxarıram. Bu mərhələnin çətinlik yaradan səbəblərindən biri də odur ki, müzakirə üçün əvvəlcədən hazırlanmış sualların bir qismi, vəziyyətdən asılı olaraq yaramır. Ona görə də suallar verirəm. Həmçinin burada vaxt itkisini nəzərə alıb, daha konkret suallardan istifadə edirəm. Belə işüsuallar şagirdləri tədqiqat suallarının cavabını tapmağa yönəldilməlidir. Sonrakı mərhələ nəticələrin çıxarılması və ümumiləşdirmənin aparılması adlanır. Bu mərhələdə hər bir qrup öz nəticələrini ümumiləşdirir və həmçinin şagirdlər nəticələr çıxarırlar. Bundan başqa, öyrənilmiş mövzunun daha çox yadda qalması və möhkəmləndirilməsi üçün şagirdləri yaradıcı tətbiqetmə mərhələsi ilə tanış edirəm. Bundan başqa, şagirdlər əsəssə yazmağı və çalışmaları icra etməyi tövsiyə

edirəm. Bunun praktik əhəmiyyəti olduqca çoxdur. Burada şagirdlərin seçim imkanı müstəqil ola bilər. Onlar istəsələr, inşa yazı, yaxud həmin çalışma üzərində tədqiqat işi apara bilərlər. Sonuncu qiymətləndirmə mərhələsində qrupların işini qiymətləndirirəm.

Burada həm də hansı qrupun daha çox fəal olduğunu, cavabların tapılmasında daha çox çalışdığını nəzərə alıram. Qiymətləndirməni obyektiv şəkildə həyata keçirirəm.

Abbas Mirhüseyn
dosent
Kazımova Səidə
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
kazimovaseide04@gmail.com

Lirik növün digər növlərdən fərqli xüsusiyyətlərinin öyrədilməsi

Məlumdur ki, lirika bədii ədəbiyyatın üç əsas növündən biridir. Epik əsərlərdə əhvalat, hadisə, dramatik əsərlərdə iş, hal və hərəkət vardır. Lirik əsərlər isə həyat hadisələrin ayrı – ayrı insanlarda doğurduğu hiss və həyəcanları əks etdirir. Şagirdlərin həyat təcrübəsi az olduğundan lirik əsərlərin məzmununu duyub başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Lirik əsərlərin öyrədilməsi ifadəli qiraət yolu ilə həyata keçirilir. Müəllimin nümunəvi oxusu əsərə maraq oyadır. Orta ümumtəhsil məktəblərinin müxtəlif siniflərində lirik əsərlər tədris olunur. Belə lirik əsərlərdən təbiət lirikasına nümunə olaraq Ə. Cavadın “Göygöl” şeirini göstərmək olar:

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda,
Bulmuş gözəllikdə kamalı Göy göl!
Yaşıl gərdənbəndi gözəl boynunda,
Əks etmiş dağların camalı Göy göl!

Lirik növdə müəllifin fərdi, subyektiv düşüncələri, fikirləri daha çox ön planda olur. Lakin bunu da demək olmaz ki, lirik əsərlər bütövlükdə müəllifin subyektiv fikirlərindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, belə bir yekdil fikir vardır ki, lirik əsərlər müəllifin şəxsi düşüncələri ilə yanaşı, əsasən, ümumbəşəri məzmun da daşımaqdadır. Bu fikrin təsdiqini həm klassiklərimizin - Xaqani, Şirvani, Füzuli kimi böyük şairlərin əsərlərində, həm də ümumbəşəri mövzularda onlarla əsər qələmə almış S. Vurğun, C. Novruz, B. Vahabzadə və b. sənətkarlarımızın şeirlərində də görmək mümkündür.

Dünyaya gəlmədik biz əbəs yerə,
İnsanıq, insan da bizə gərəkdir.
Bağatək qınına çəkilənlərə
Ürək nə gərəkdir, dil nə gərəkdir. (B. Vahabzadə)

Həmçinin bu cəhətlər, yəni lirik əsəri yazan müəllifin özünün daxili aləmi, özünəməxsus xarakterik cəhətləri, emosiyaları, həyatda baş verən hadisələrə münasibəti və s. bədii dərkətmənin inkişafında mühüm rol oynayır.

Deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bu xüsusiyyətləri özündə əks etdirən lirik növün tədrisi nəticəsində şagirdlərdə yüksək bədii və estetik zövq formalaşmaqla yanaşı, onlarda kino, teatr, incəsənət, musiqi və s. sahələrə də maraq oyanmış olur. Məhz buna görə də lirik əsərlərin bədii dərkəti digər növlərə görə daha asan baş verir.

Şübhəsiz ki, lirika dedikdə, ilk növbədə şeir yada düşür. Çünki şeir vasitəsilə hiss və duyğuların, həyəcanların coşğun, emosional, səmimi şəkildə ifadəsi daha çox mümkündür. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə əsərlərin tədrisində lirik növü asanlıqla epik və dramatik növlərdən fərqləndirmək asan olur.

Lirik əsərlərin tədrisinə məktəb proqramında geniş yer verilir. Bu növdə yazılan əsərlərin şagirdlər tərəfindən qavranılması olduqca müvəffəqiyyətli olur. Bunun əsas səbəbi lirik növdə yazılan əsərlərin hiss və duyğulara, insan psixologiyasına daha çox təsir etməsidir. Lirik janrı digər növlərdən fərqləndirən ən əsas cəhətlərdən biri də bu janrdə müəyyən qanunauyğunluqların – ahəngdarlıq, vəzn, qafiyə sistemi kimi məsələlərin olmasıdır.

Lirik əsərlərdə mövzu rəngarəngliyi də diqqəti cəlb edən məsələdir. Mövzu rəngarəngliyi demişkən, lirik növ, əsasən, ictimai – siyasi lirika, məhəbbət lirikası, təbiət lirikası kimi səciyyətləndirilir. Təbii ki, orta məktəbdə tədris olunan lirik əsərlər şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olaraq seçilir.

Lirik növün janr müxtəlifliyi də diqqətəlayiq bir məsələdir. Belə ki, lirik növdə janr çoxluğunun olması hər yaşdan olan şagirdlərin diqqətini cəlb edə bilir. Təbii ki, orta məktəblərin aşağı siniflərində oxuyan şagirdlər lirik növün ilkin nümunələri ilə, nisbətən yuxarı siniflərdə isə lirik növün qəzəl, qəsidə, qitə, qoşma, gəraylı, müxəmməs və s. növləri ilə tanış olurlar.

Lirik növü digər növlərdən fərqləndirən bir xüsusiyyət də az sözlə böyük mənalar ifadə edilməsindədir. Əgər epik növdə yazıçı nəqlətmə yolu ilə, dramatik növdə hadisələri insan beynində canlandırma yolu ilə əsərini qələmə alırsa, lirik növdə isə əsərini axıcılıqla, lirizm yolu ilə qələmə alır. Heç şübhəsiz ki, lirik əsərlərin daha oxunaqlı olmasında qafiyə sistemi, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolu da böyükdür. Bunu da unutmamaq olmasın ki, şagirdlər lirik şeirin səciyyəvi xüsusiyyəti və onun digər növlərdən fərqi ilə ibtidai sinifdən tanışdırlar. Yuxarı siniflərdə lirik əsərlərin tədrisində onların ilkin bilikləri, təsəvvürləri böyüyür və genişlənir.

Abbas Mirhüseyn
dosent
Kərimli Aytac
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kerimliaytac1996@gmail.com

Metonomiya bədii dildə mənəni qüvvətləndirən məcaz növlərindən biri kimi

Ədəbiyyat dərslərində bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin öyrənilməsi müxtəlif bədii əsərlərin, şeirlərin mütaliəsinə

maraq oyadır,mətnin ifadəli oxusu ilə bağlı bacarıqları inkişaf etdirir,şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirərək lüğət ehtiyatını zənginləşdirir.

Bədii təsvir vasitələrindən biri də metonomiyadır.Ədəbiyyat dərslərində metonomiyanın rolu əvəzolunmazdır.Çünki şair və yazıçılar ədəbi nümunələrlə bağlı fikirlərini metonomiya ilə digər bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə etməklə şərh edirlər.Aşağı siniflərdən başlayaraq müəllimlər bədii təsvir və ifadə vasitələri haqqında şagirdləri məlumatlandırırsalar da,bu mövzuya ədəbiyyat dərslərində geniş yer verilməmişdir.Sadəəcə hansısa mövzudan sonra əlaqəli şəkildə ədəbiyyat nəzəriyyəsi iləbağlı bədii təsvir vasitələrinin müəyyən forması haqqında məlumat verilir. Metonomiya haqqında yuxarı siniflərdə nisbətən geniş məlumat şagirdlərin diqqətinə çatdırılır.

“Metonomiya” yunan sözü olub “addəyişmə” deməkdir.Yəni bədii əsərdə hər hansı bir əşya,hadisə əvəzinə onunla bağlı olan başqa bir ad işlənir.Bu metonomiyadır.Elə doqquzuncu sinifdə S.Rüstəmin “Təbrizim” şeirinə nəzər salsaq orada metonomiyanın bənzərsiz rolunu görürük.

Sən çıxdın qarşıma duzla,çörəklə,
Bağından dərdiyim güllə,çiçəklə,
İkiyə bölünməz saf bir ürəklə,
Təbrizim,Təbrizim,aman Təbrizim,
Yox olsun başından duman,Təbrizim!

Beləliklə,bu parçada “Təbrizim” ifadəsi həmin şəhərdə yaşayan insanlar mənasında işlənir.Şair metonomiyadan istifadə edərək vətənin birliyi ilə bağlı daha təsirli ifadələr işlətməmişdir.

Yuxarı siniflərdə sinifdən xaric oxu dərslərində də Metonomiyanın bənzərsiz nümunələrinə rast gəlirik.Bu baxımdan Z.Yaqubun “Dur ayağa məmləkətim” şeirinə nəzər yetirmək daha məqsədə uyğundur.

Şuşa,Laçın,Xocalı qovrulur öz yağında
Yetmiş yeddi yara var sinələrin dağında
Vaqif,Şəmşir,Ələsgər düşmənlərin tapdağında,
Dağ yandırar intizarım,daş yandırar həsrətim,
Dur ayağa məmləkətim,qalx ayağa millətəm!

Bu parçada şair Şuşa,Laçın,Xocalı deyərəkən orada yaşayanları,”Dur ayağa məmləkətim” deyərəkən məmləkətində yaşayanları nəzərdə tutaraq Metonomiya yaratmışdır.

Bundan başqa S.Vurğunun “Vaqif” pyesində işlənən metonomiyaya nəzər yetirək.

Aparın,aparın onu zindana
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana.

Burada şair “Göz dağı çəkdirin Azərbaycana” deməklə Azərbaycanda yaşayanları nəzərdə tutmuşdur.

Göründüyü kimi,metonomiyalar dilə xüsusi gözəllik, şirinlik verir,bədii dildə mənanı daha da qüvvətləndirir. Bu baxımdan metonomiyanın geniş tədris olunması və ətraflı öyrənilməsi vacib şərtlərdən biridir.Bu işdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin üzərinə böyük vəzifələr düşür.Məhz Azərbaycan dili dərslərində də bədii üslub mövzusu tədris olunarkən məcazlar sistemi ədəbiyyatla inteqrasiyalı şəkildə keçirilir.

Dövlətimizin qayğısı və diqqəti nəticəsində Azərbaycan təhsili dünya təhsil sisteminə inteqrasiya edir, fəal interaktiv təlimin nailiyyətlərini üzə çıxarır. Məhz bu cür şəraitdə ədəbiyyat dərslərinin,məcəzalar sisteminin şagirdlərə öyrədilməsi orta ümumtəhsil müəllimləri qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.Çünki,bu cür məcazlarla zəngin olan ədəbiyyat nümunələri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanır, onların hiss və duyğularına təsir edir, mütaliə qabiliyyətini artırır.

Ağazadə Yədulla
professor
Əskərov Dəyanət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
dayanat.askarov@mail.ru

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının poetik sistemi

Xalqın ədəbi-bədii təfəkkürünün və bu əsaslı yaradıcılıq təsvirinin, tərənnümünün, ifadə vasitələrinin, həmçinin onların şifahi təzahürünün ən qədim, eləcə də geniş yayılmış yaşam lövhələrindən biri məhz dastanlardır. Dastanlar xalq yaradıcılığının ictimai-fəlsəfi düşüncəsinin, ümumən həyat duyumunun önəmli ünsürlərini əks etdirən yaradıcılıq sahəsidir. Ümumxalq yaradıcılığın bədii-fəlsəfi dünya görüşünün dastan kimi bitkin və insan ruhunu oxşayan bir poetiküslubla meydana çıxardığı və dünyaca məşhurlaşmış bədii sənət nümunələridəim insanlığın mənəvi zövqünü oxşamağda, yetişən gənc nəsillərə ümumbəşəri dəyərlərə hörmət aşılamaqda, milli-mənəvi kimliyimizi qoruyub saxlamaqdadır. Şifahi irsin bu gözəl inciləri bir sıra xalqlarla yanaşı Azərbaycan xalqının da dastan yaradıcılığında özünün yüksək mövqeyini göstərir; “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Qurbani”, “Abbas və Gülgəz”, “Şah İsmayıl”, “Koroğlu”, “Aşıq Qərib”, “Əsli-Kərəm” və digər yaradıcılıq nişanələri məhz belə ədəbi nümunələrdəndir. Bədii yaradıcılıq dünyamızın illərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı isə ideya məzmunu, bədiiliyi, daşdığı tarixi ənənəvi xüsusiyyətləri və mənəvi keyfiyyətləri ilə bu dastanlar sırasında önəmli mövqeyə; buna görə də xüsusi diqqətə layiqdir.

Xalqımızın mühüm tarixi və mədəniyyət qaynaqlarından olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının yaranmasından 1300 illik bir zamanın keçməsi, həmçinin onun milli və ümumbəşəri ideyaları nəzərə alınaraq Ümumilli Liderimiz H. Əliyevin 20 aprel 1997-ci ildə imzaladığı xüsusi fərmanla dastanın tədqiqi işi bir qədər genişləndirilmişdir. Onun ensklopedik çarlara malik həyat konsepsiyası hələ də araşdırılmaqda, öyrənilməkdədir.

Xalqımıza məxsus bir çox müsbət keyfiyyətləri özündə yaşadan bu dastan, eyni zamanda xalq həyatında mühüm rol oynamış ayrı-ayrı mövsüm mərasimləri, ayınlar, habelə etnoqrafik, psixoloji əlamətlərin rəngarəng izlərini də poetik-bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə təcəssüm etdirməklə yanaşı həm də el ədəbiyyatımızın ovsun, dua, sınaq-yozum, atalar sözü və s. kimi tarixi janrlara aid nümunələrlə də zəngindir.

Tədqiqat işində məqsəd qədim qəhrəmanlıq eposumuz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik strukturu haqqında fikir söyləməkdir. Bu bir həqiqətdir ki, eposun bədii xüsusiyyətləri barədə ətraflı bəhs olunmuş, elmi-nəzəri ədəbiyyatda konkret rəylər söylənilmişdir. Lakin, “Kitabi-Dədə Qorqud” elə bir möhtəşəm sənət abidəsidir ki, bütün tərəflərdən aydınlığı ilə görünür və yeni-yeni axtarışlar tələb edir. Məlum olduğu kimi Dastanın bir çox nəşrləri mövcuddur. Tədqiqata cəlb edilmiş araşdırmalarımızda isə əsasən 2004-cü il nəşri üzərindən istifadə edilərək müvafiq fikirlər yürüdüldü.

Dastanın məcazlar sisteminin poetik quruluşu, adət-ənənələrimizin, fəlsəfi təfəkkürümüzün bədii sənətkarlıqla ifadəsi tədqiqata cəlb olunmuş, onların nəzəri şərhə əsas vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Burada hətta bir fikri vurğuya malik cümlələrdə bir neçə məcaz növü ilə bircə işlənməsi kimi üstün bədii xüsusiyyətlər xüsusilə qeyd edilir. El ağsaqqalı Dədə Qorqudun müdrük deyiminin bir hissəsini nəzərdən keçirək: - “Onlar dəxi bu dünyada gəldi keçdi, Karvan kimi qondu köçdü. Əcəl aldı. Yer gizlədi, fani dünya (bənzətmə anlamında) kimə qaldı? (bədii sual); Gəlimli gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya (epitet)..

Bundan başqa, dastan üçün xarakterik olan və bir növ sirli məcazları andıran “kimi” qoşmasıyla yaranan poetik deyim tərzinə aid bir nümunəyə diqqət edək:

Qazan xan yurdunu, xalqını qorumaq üçün düşmənlə mübarizə ərəfəsində oğlu Uruza;

- Asimanlı göydə qara bulud oluban,

Kafirin üzərinə gurlalayım

Ağ ildırım olub şaqıyayım....

Kafiri qamış kimi oluban yandırayım”.

Burada “qara bulud oluban”, “ağ ildırım olub”, “od oluban” ifadələri bənzətmə prosesinin müəyyən mərhələsinə aiddir. Diqqət etdikdə bənzətmənin bütün elementlərinin bu deyimdə iştirak etdiyini görürük. “Kimi” qoşması isə burada gizli şəkildədir, amma, onu təsəvvür etmək çətin deyildir. Belə ki, “qara bulud oluban” – “qara bulud kimi”; “ağ ildırım olub” - “ağ ildırım kimi”; “od oluban” – “od kimi təsəvvür edilir.

Ümumiyyətlə, tədqiqat işində poetik sistemləşmələr aparılmış;

- 1) Sujet və kompozisiyanın tədqiqi;
- 2) Poetik sintaksis quruluşlu bütövlükdə nəsr hissəsinin təhlili;
- 3) Şerlərin vəznə və qafiyə sistemi üzərində toplu izahlı nümunələr verilmiş, həmçinin oradakı məcazlar sistemli şəkildə; a) bədii təsvir vasitələri; b) bədii ifadə vasitələri olaraq qruplaşdırılmış, c) obrazlı deyim tərzini çoxsaylı orijinal nümunələr verilərək məntiqi ardıcılıqla təhlil edilmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı çox qiymətli sənət əsəridir; araşdırdıqca bir növ yenilənir; yeniliyi incələdikcə isə: məsələn; şəxsimizdə çox zəngin və yüksək həyat dolu təfəkkür mücəssəməsi olan, oradakı poetik universallığını ərsəyə gətirmiş, bədii sənətkarlıq keyfiyyətlərinin vazkeçilməz özəyi sayıla biləcək məcazların sistemli şəkildə araşdırılmasının vacibliyi diqqətimizi cəlb etmişdir. Bütün bunlar tədqiqat işinin aktuallığı ilə yanaşı, həm də nəzəri istiqamətdə yanaşmanın əhəmiyyətini şərtləndirir.

Ağazadə Yədulla
professor
Məmmədzadə Xəyalə
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
xeyale221195@gmail.com

Seyid Əzim Şirvaninin mənzum hekayələrində multikultural dəyərlər

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında Fizuli şeir ənənələrini davam və inkişaf etdirən Seyid Əzim Şirvani ibrətəməz həyat və yaradıcılıq yolu keçmişdir. Görkəmli şairin yaradıcı irsində məhəbbət, gözəlliyin tərənnümü ilə yanaşı, dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə, əxlaq-tərbiyə məsələlərinə də geniş yer verdiyinin şahidi oluruq. O həm şair, həm də gözəl pedaqoq olaraq fəaliyyət göstərmiş, yeni tipli məktəbin yaranmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Seyid Əzim Şirvanini səciyyələndirən ən mühüm cəhətlərdən biri də onun yaradıcı irsinin həmişəyaşar olması, müasirliyi. Ətrafında baş verən hadisələrə, nöqsanlara həssaslıqla yanaşan şair bir çox fikir və düşüncələrini oğlu Cəfərə müraciətlə qələmə almışdır. Əslində bu müraciətlər bütövlükdə Azərbaycan gəncliyinə ünvanlanmışdır. Maraqlı cəhət ondadır ki, görkəmli şair həmin müraciətlərdə, eləcə də mənzum hekayələrində vacib bildiyi məsələlərə ciddi şəkildə toxunur,

insanları, xüsusən gəncliyi xeyirxahlığa, elmə, təhsilə, dünya ilə təmasa çağırırdı. Bu cəhətdən S.Ə.Şirvaninin şeirlərində multikultural dəyərlər daha çox diqqətimizi cəlb edir. Bir çox mühafizəkar fikirli müasirlərindən fərqli olaraq şair insanları irqlərə, dinlərə bölmür, onlarda birləşdirici cəhətlərə yer ayırır. Aşağıdakı nümunələr bunu tam aydın şəkildə göstərməkdədir:

Demə bu kafir, ol müsəlmanda,
Hərkiminelmivar, o, insandır,
Yaxud:

Demirəm rus, ya müsəlman ol
Hərnə olsan ged, əhli-ürfan ol-
deyən şair dünya dillərinin öyrənməyin, hər millətə ehtiram və diqqətin vacibliyini dönə-dönə vurğulamışdır. Etiraf edilməlidir ki, görkəmli şair yaradıcılığında yer alan bu kimi multikultural dəyərlər bu gün ölkəmizdə mənəvi istiqamətdə dövlət səviyyəsində aparılan səylərlə üst-üstə düşür. Seyid Əzim in sanlara dərin və hərtərəfli bilik qazanmağı tövsiyə edir və bununla bərabər gözəl əxlaq və ədəbə yiyələnməyi zəruri hesab edirdi. Şairin əsərləri işərisində öyüd, təmsil və didaktik mahiyyət daşıyan mənzum hekayələr çoxdur. Doğruculuq, mərdlik, dostluq, yoldaşlıqda mətanət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlarsa yaxşı rəftar və s. gözəl və nəcib sifətlərin tərbiyələndirilməsi həmin öyüdlərin əsas məzmununu təşkil edir. Seyid Əzimin öyüdlərində zəhmət, əmək insanı ucaldan başamil kimi göstərilir və gənc nəsle işsizlikdən, bekarçılıqdan uzaqlaşdırmaq müəyyən bir sənədə yiyələnmək tövsiyyə olunur. Onun fikrincə, əmək əqli təhsilin zəruri bir ünsürüdür. O, hər hansı bir peşəyə yiyələnmək istəyən şəxsin həmin peşəni kamil bilməsini zəruri sayır və məhdud bir peşə sahibi olmağın əleyhinə çıxırdı, peşəçiliyi də tənqid edirdi.

Ey oğul, bil ki, adəmi-bikar,
Xüşk olan bir odundu, layiqinar.
Bunu bizdən deyibdilər əqdəm,
Sənədi olmayan deyil adəm.

Seyid Əzim bugünə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməyən öyüd-nəsihətlərini mənzum hekayələrinin başlanğıcında və axırında verir, onları həmin əsərin məzmunu ilə əlaqələndirirdi. Maarifçi-pedaqoq öz oğlu Mircəfərə üz tutaraq onun timsalında zəmanə cavanlarına bu cür dəyərli nəsihətlər verir, onları insanları sevməyə, multirial dəyərlərə hörmət göstərməyə çağırırdı. Aciz, qorxaq, axmaq və sadələvh olma ağıllı və tədbirli olavam və nadan qalma özünə sənəd və elm qazan, ehtiyac içində olanlara və darda qalana kömək əlini uzat, fırlıdaqçı və şər adamlardan uzaqlaş, yaxşı və nəcib adamlarla yoldaşlıq et, dostluqda və yoldaşlıqda möhkəm ol, heçkəsin pisliliyini istəmə, xeyirx ahol, hər bir işi gördükdə əvvəlcə yaxşı düşün, sonra o işəbaşla, qaşqabaqlıolma, şirindilli və gülərzüzlü olmağı özünə adət elə, məclisdə ədəblə otur və ədəblə danış, sözü öz məqamında düşünərək söylə və s. Kimi fikirlər şairin yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Maarifpərvər şair başqa bir şerində birlik, ittifaq ideyasını irəli sürərək fərdiyyətçiliyin əleyhinə çıxır, gəncləri birliyə, ittifaqa çağırırdı:

İttifaq eyləyəndə beşbarmaq,
Xeyli asandı bir işi tutmaq.
Yoxdur, ey sərvarim, tək əldə səda,
İttifaq ilə dirsümrüsəfa.

Şairin öyüdlərinin çoxu bu günə qədər öz tərbiyəvi əhəmiyyətini itirməmişdir. S.Ə.Şirvaninin epostolyar irsinə daxil olan 80-dən çox məktubda şair öz əsrinin mühüm saydığı hadisələrinə

münasibət bildirməklə yanaşı milli marifi inkişafı məsələlərinə də toxunurdu. Bu məktublarda şairin dünyagörüşünün inkişaf istiqamətləri, əsrin idyalarına münasibətdə onun tutduğu mövqə ehtiva olunur. Bu məktublar Seyid Əzimi fədakar və millətsevər bir maarif xadimi kimi səciyyələndirməyə imkan verir. Azərbaycan Respublikasında çağdaş dövrün tələbləri baxımından şairin ədəbi irsi hərtərəfli öyrənilməli və təbliğ olunmalıdır.

Bünyadova Aynur
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
aynour13@mail.ru

Su komponentli substantiv frazeoloji vahidlərin polisemiyası

Frazeoloji polisemiya mövcud frazeoloji birləşmənin yenidən dərk olunması, dildə işləndikcə, yeni mənə incəlikləri kəsb etməsi nəticəsində yaranır. Dilin mürəkkəb qatını təşkil edən frazeologiya dilin özü kimi çoxmənəli və çoxaspektlidir. Necə ki, cəmiyyətin təfəkkürü və düşüncə tərzini, məişəti və iqtisadi həyatı illər ötdükcə dəyişir, həmin cəmiyyətin dilində işlənən söz və söz birləşmələrinin, o cümlədən frazeoloji söz birləşmələrinin də ilkin mənaları dəyişir, genişlənir, yeni-yeni mənə çalarları qazanır, fərqli mənələrdə işlədilir və formalarını dəyişir. Bu proses dildə dayanmadan davam edir və nəticədə, söz və söz birləşmələrinin forma və mənə münasibətləri də dəyişir. Beləliklə, dildə mənələrin şaxələnilməsi artması, müxtəlif istiqamətlərdə dəyişməsi halları baş verir. Bu proses özünü çoxmənəlilikdə, yəni polisemiyada daha geniş şəkildə göstərir. Leksik və qrammatik mənə mövcudluğu sözlə frazeoloji birləşmələri eyniləşdirdiyi kimi, çoxmənəlilik də bu iki dil vahidinə xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənəliliyi onun komponentlərinin nominativ mənə əsasında inkişaf edərək yeni əlavə mənələr qazanmasıdır. Bu yeni mənələr həmişə ilkin mənə ilə bağlı olur.

Su komponentli frazeoloji birləşmələrin çoxmənəliliyi bu sözə çoxtərəfli yanaşılmasından irəli gəlir. Bu da öz növbəsində su ünsürünün ümumbəşər tarixində insan həyatında vacib rol oynaması ilə, onun fiziki xüsusiyyətləri ilə, saflıq, paklıq rəmzini təcəssüm etməsi ilə izah olunur. Suyun fiziki xüsusiyyətlərindən danışdıqda onun dəyişkən fiziki xüsusiyyətlərindən bəhs etmək də yerinə düşərdi. Bildiyimiz kimi, suyun üç fiziki vəziyyəti mövcuddu: maye, qaz və buxar. Su fəlsəfəsi tərəfdarları suyun gücünü məhz onun çevikliyində, yumşaqlığında və hər hansı bir vəziyyətə uyğunlaşmasında görürdülər. Bütün bunlar *su* sözünün semantikasındakı öz əksini mütləq şəkildə tapmışdır. Məsələn, bu sözün *Azərdikt onlayn* izahlı lüğətindəki leksik mənələrinə nəzər salsaq 5 mənəni aşkar edə bilərik: **1.** Dənizləri, gölləri, çayları, bulaqları əmələ gətirən və hidrogenlə oksigenin kimyəvi birləşməsindən ibarət olan şəffaf rəngsiz maye. **2.** Çayın, dənizin, gölün su kütləsi. **3.** məs. *Tər* mənəsində. **4.** Meyvədən, səbzəvətdən çıxarılan şirə. **5.** Xörəyin duru hissəsi. Bu mənələrdən irəli gələn bəzi substantiv frazeoloji birləşmələrə nəzər salmaq. İkinci mənədən yaranan *su başı* frazeoloji birləşmənin iki mənə çalması mövcuddur: 1. Qızlarımızın, gəlinlərimizin su üçün getdikləri yer. *Su başında duran qızlar, gəlinlər; Allı gəlin, Xan əslimə bənzərsən. “Əsli və Kərəm”*. 2. Cənub zonasında *ayaq yolu* frazeoloji birləşməsinə ekvivalent olan digər mənə. Üçüncü mənənin, məcazi mənədə, yəni *tər* mənəsində işlənməsi nəticəsində *su içində* frazeoloji birləşməsi yaranmışdır. Bu birləşmənin də iki mənəsi mövcuddur: 1. *su içində*, yəni *tərli*. *Su içində gəlib çıxdıq*. 2. *su içində*, yəni islanmış halda. *Bakı su içindədir*.

Su kimi adverbial frazeoloji birləşmənin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən polisemiyaya rast gəlmək olar: 1. *Su kimi* bilmək - əzbər bilmək; 2. *su kimi* – rahat; 3. var dövlət *su*

kimi - yəni çox; 4.hava kimi su kimi-yəni çox vacib. İngilis dilində də eyni frazeoloji birləşmə polisemantik xüsusiyyətlərə malikdir. Dictionary of idioms lüğətində like water idiomunun iki mənası verilib: 1. israflıqla, Now that he's got a steady job, he spends money like water.2. çox məbləğdə

Digvijay's supporters allege that George spent money like water to bribe the local leaders. İngilis dilində daha bir water komponentli substantiv frazeoloji birləşmənin semantikasında çoxşaxəli aspekt hiss olunur: of the first water (rus. чистой воды).

Bu birləşmənin bir necə mənası var: 1. təmiz (daş-qaşa aid) "Yes, they were of the first quality" (J. Galsworthy); 2. yüksək keyfiyyətli "... they were always disposed to consider him as a joke of first water." (A. Christie) 3. zır dəli " A woman like that, who pretends to be a friend and sneaks into ones's house to sting one behind one's back, is a snake of first water" (J. Galsworthy). Maraqlısı odur ki, digər bir polisemantik birləşmədə water sözünü keyfiyyətinə görə müqayisə etdikdə onu semantikasına zəiflik xüsusiyyəti qatılıb. Bu birləşmədə o müqayisə like sözünü ilə deyil as...as bağliyıcısı ilə verilib: as weak as water-1. xəstə, zəif Sir, I am only just getting well of a fever, and I am as weak as water(Ch.Reade); 2. zəif xasiyyətli, iradəsiz You love Eva, and Eva loves you, Earnest;but remember this, she is as weak as water.(H. Haggard).

Bütün canlıların həyatının təməlinə duran su ünsürünün zəngin keyfiyyətləri olduğu kimi, su sözünün semantikasında da çoxmənalılıq və çoxşaxəlilik var. Bu fakt da milliyyətindən asılı olmayaraq cəmiyyətin məişətini, həyat tərzini, mentalitetini nitqdə ən dolğun şəkildə göstərən frazeoloji birləşmələrin polisemiyasında öz əksini tapır.

Cabarova Arzu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Hüseynova Gülxar
baş müəllim
Azərbaycan Dillər Universiteti
gulkhar.husseynova@mail.ru

Xarici dil dərslərində kompüterin tətbiqinə qoyulan tələblər

İqtisadiyyatın, elmin, mədəniyyətin və eləcə də ictimai-siyasi münasibətlərin inkişafı bütün dünyada xarici dil dərslərinin əhəmiyyətini artırır.Xarici dil dərslərini texnoloji vasitələrsiz təsəvvür etmək artıq mümkün deyil. Yeni texnoloji qurğularla təhciz olunmuş auditoriyalar təlim və tədris prosesinin keyfiyyətini daha da yüksəldir. Bununla belə, dərslərin məqsədindən asılı olaraq istifadə olunacaq İKT vasitələrinin seçimində müəllim diqqətli olmalıdır.

Burada biz məhz həmin məsələyə, ali məktəblərdə xarici dil dərslərində kompüterdən istifadə probleminə öz münasibətimizi bildirmək istəyirik. Əlbəttə, biz də bu fikirdəyik ki, dərslərdə kompüterdən istifadə etmək lazımdır, xüsusilə də xarici dil dərslərində, lakin bu, norma daxilində olmalıdır. Belə ki, hər şeyin müsbət və mənfi tərəfi var. Dərslərdə kompüterin tətbiqi də istisna təşkil etmir.

Hər şeydən öncə qeyd edək ki, dərslərdə kompüterdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə tələblərin kompüter biliklərini dərinləşdirir, onlara təcrübə qazandırır, məqsədli axtarış bacarıqlarını formalaşdırır və beləliklə də, gələcəkdə münasib iş yeri tapmaq şansını artırır.Məhdud zaman daxilində müəyyən kompüter tapşırıqlarını yerinə yetirmək tələblərin işləmə sürətini artırır və eyni zamanda onların diqqəti cəmləmək qabiliyyətini inkişaf etdirir. Müəllim bütün dərslərdə kompüter çalışmalarına həsr etməməlidir. Çox zaman 15-20 dəqiqəlik çalışma yetərli olur. Məhz vaxtın darlığı bütün diqqəti səfərbərliyə alır və onun lazımi istiqamətə yönəlməsinə səbəb olur.

Əlbəttə, bu zaman qrupla işləməyin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır, çünki qruplar arasında rəqabət (kim tapşırığı daha tez və düzgün yerinə yetirəcək) bir tərəfdən tələbələrə stimül verir, digər tərəfdən isə onları cəld işləməyə alışdırır. Tələbələrin qrup halında işləmələri onların sosiallaşma qabiliyyətlərini daha da gücləndirir.

Lakin bununla belə xarici dil dərslərini və eyni ilə də digər dərsləri tamamilə kompüterləşdirmək, zənnimizcə, doğru olmazdı. Bu, bir sıra xoşagəlməz hallara gətirib çıxara bilər. Uzun müddət kompüter qarşısında oturmaq sağlamlıq problemlərinə səbəb olduğu kimi, dərslərin gedişatına və öyrənmənin keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, bütün dərslər boyu eyni bir qrupda işləmək darıxdırıcı ola bilər. Vaxtın artıqlığı tələbələrdə arxayınlıq hissi yaradır, diqqətin yayınmasına səbəb olur, belə olan halda tapşırığı vaxtında və səlis yerinə yetirmək çətin olur. Fərdi şəkildə işləyəndə isə ünsiyyət olmadığına görə dərslər tələbələrə maraqsız gəlir, yerinə yetirilmiş tapşırıqları yoxlamaq müəllim üçün vaxt itkisinə səbəb olur. Tələbələr birlikdə işləməyin, qarşılıqlı yardımın faydalarından bəhrələnmə bilmirlər. Dərslərdə daha çox kompüter çalışmalarına üstünlük verdikdə onlar öyrənilən dildə danışmaqda çətinlik çəkirlər, fikirlərini şifahi ifadə etmək lazım gəldikdə bir sıra dil problemləri ilə qarşılaşırlar.

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik:

- dərslərdə kompüter və internetdən istifadə edərkən diqqətli olmaq lazımdır;
- tapşırıqların həllinə 20 dəqiqədən (+/-5 dəqiqə) artıq vaxt sərf etmək məsləhət görülmür;
- qrup halında işləməyə üstünlük verilməlidir;
- tapşırıqlar tələbələrin dünyagörüşünün genişlənməsinə və keçilmiş mövzunun möhkəmləndirilməsinə xidmət etməlidir.

Cavadova Yeganə

dosent

Əhmədova Səadət

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

seadet.celilova94@mail.ru

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisi

İngilis dilində tabeli mürəkkəb cümlələri tədris etməzdən əvvəl ilk öncə şagirdlərin mürəkkəb cümlələr ilə bağlı biliklərinin nə səviyyədə olduğunu bilmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr - mürəkkəb cümlələrin növlərindən biridir. Tabeli mürəkkəb cümlələr şagirdlər tərəfindən çətinliklə qavranılan bir mözudur. Hətta bəzən şagirdlər bu mövzunu gördükdə ondan kənar qalmaq istəyir, bu mövzunu mənimsəmək istəmirlər. Lakin mövzu düzgün şəkildə tədris olunsa və şagirdlərə sevdirdilsə, o zaman şagirdlərin bu mövzuya maraqları artmış olacaq və mövzunu düzgün qrammatik qaydalara əsasən öyrənməyə can atacaqlar.

Tabeli mürəkkəb cümlələr baş və budaq cümlələrdən ibarət olur. Baş və budaq cümlələr arasında da sıx əlaqə vardır. Budaq cümlə baş cümləyə aid olur və onu fərqli cəhətdən izah edir, aydınlaşdırır. İlk öncə bunlar haqqında şagirdlərə məlumat vermək lazımdır. İngilis dilində cümlədə söz sırası böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində cümlələrdə söz sırası sabit şəkildədir. Bununla bağlı olan məlumatları da şagirdlərin nəzərinə çatdırmaq lazımdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində bu cümlələr haqqında məlumat verdikdən sonra

onun növləri haqqında da danışılır və qeyd olunur ki, bu növlərin hər biri ilə bağlı olan qaydalar gələcək dərslərdə tədris olunacaq.

Tədris zamanı şagirdlərin ilk növbədə sözlərin cümlədə düzgün şəkildə işlətmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə önəm verilməlidir. Bu həm düzgün yazı qabiliyyətini inkişaf etdirir, həm də dili dərindən hiss etməyə kömək edir. Ümumiyyətlə, ingilis dilində oxu, yazı, dinləmə, danışmaq kimi dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində durmalıdır. Sonda şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi də bu meyarlar üzrə həyata keçirilir. Qiymətləndirmə də şagirdlər arasında mütləq obyektiv şəkildə aparılmalıdır. Bununla da müəllim şagirdlərə ədalətli, düzgün olmağı aşılamaş olur.

İngilis dilində həm tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində, həm də müxtəlif mövzuların tədrisində yeni təlim metodlarının tətbiqinə dərslərin birinci mərhələsi olan motivasiya hissəsindən başlamaq lazımdır. Bunun üçün 5 – 10 dəqiqə vaxt sərf etmək kifayətdir. Tabeli mürəkkəb cümlələri öyrənməyə başlayan şagirdlər çox çətinliklərlə qarşılaşırlar və çoxlu səhvlər edirlər. Çoxlu səhvlər etdikləri zaman da şagirdlər həvəsdən düşürlər və onların dərk etmə qabiliyyətləri zəifləyir. Buna görə də şagirdlərdə motivasiya çox güclü olmalıdır ki, onlar özlərində güc tapıb, bu mövzunu öyrənməyə başlasınlar. Həmçinin dərslər maraqlı və əyləncəli şəkildə qurulsa şagirdlərin dərslə, yeni mövzunu öyrənməsinə maraqları artar. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisində tətbiq olunan ən effektiv iş üsullarından biri cümlələrlə işdir. Müəllim dərslər elə şəkildə qurmalıdır ki, şagirdlər yeni dərslər məqsədyönlü şəkildə dərk etsinlər. Bu yolla da eyni vaxt ərzində şagirdlərin hamısını dərslər cəlb etmək mümkündür. Bu zaman diskussiya metodundan istifadə etmək mümkündür. Şagirdlər qruplarla diskussiyalar aparır və öz seçimlərini izah edərək əsaslandırırırlar. Beləliklə, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı ilə mənimsənilməsi çətin olan tabeli mürəkkəb cümlələr dəqiqliklə, qrammatik qaydalara uyğun öyrənilə bilər. Yeni mövzunu daha da dərindən mənimsədilməsi üçün mətnlərdəki cümlələr üzərində iş, mövzu ilə bağlı test tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və sairə kimi tapşırıqları evdə işləməyi müəllim şagirdlərə tapşırıqları bilər.

İngilis dili müəllimi gözəl nitq qabiliyyətinə, savada, şagirdlərlə işləmə bacarığına və sairə keyfiyyətlərə sahib olmalıdır. Tədris prosesində hər bir müəllim kimi ingilis dili müəlliminin də rolu yalnız mövzunu tədris etməklə yekunlaşmır. O həm də şagirdlərə tərbiyəvi, əxlaqi keyfiyyətləri aşılamalıdır. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədrisi zamanı da elə cümlələr seçmək lazımdır ki, şagirdlərin dünyagörüşünün, maraqlarının, tərbiyəvi və əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərsin.

Cavadova Yeganə
dosent
Əliyeva Aybəniz
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
aybenizaliyeva927@gmail.com

İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyası

Ünsiyyətin başlıca vasitəsi olan dil ancaq real həqiqətləridəyil, həmçinin danışanın həqiqətlərə olan münasibətini ifadə edir. Buna görə də hər bir dildə, o cümlədən də müasir İngilis və Azərbaycan dillərində də modallıq kateqoriyası vardır.

Tezisin əsas məqsədi İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları vasitəsilə modallığın əlaqəsini tədqiq edib aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqat işinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan və ingilis dillərində cümlənin modallıq quruluşunu necə istifadə etmək lazım olduğunu göstərir. Modallıq dil sisteminin müxtəlif səviyyələrində özünü göstərir. Modallığın iki forması mövcuddur.

1. Obyektiv
2. Subyektiv

Obyektiv modallıq fikrin gerçək formada ifadə olmasıdır. Subyektiv modallıq isə danışanın ifadəli formada fikrə münasibəti bildirilir. Modallığın ifadə vasitəsi dildən-dilə dəyişsədə, əsas sinifləri dəyişmədən olduğu kimi qalır. Modallıq fransız dilində modalite, latin dilin də isə modus-ölçü, üsul deməkdir. Mühakimənin doğruluq dərəcəsini göstərən fəlsəfi kateqoriyadır. Bir obyektin mövcudluğu və ya bir hadisənin gedişi üsuludur. Aristotelin işlətdiyi modallıq anlayışı sonralar klassik fəlsəfəyə daxil olmuşdur. Kant tərəfindən assertorik, opodiktik və problematik mühakimələrə bölünməsi ənənəvi şəkil almışdır. İngilis və Azərbaycan dillərində modallıq kateqoriyasının müqayisəli tədqiqi bir çox cəhətdən aktual mövzu kimi irəli sürülür. Birincisi mühüm amil Azərbaycan xalqının və dövlətinin iqtisadi, siyasi və mədəni sisteminə getdikcə inteqrasiya olunması ilə əlaqədardır. Modallıq kateqoriyasının dərinədən tədqiqi, hər ikidildə modal mənaların və onların formalarının aşkar olunmasını vacib hesab edirlər. Modallıq kateqoriyası müxtəlif sistemli dillərdə ünsiyyəti təmin edən ən mühüm dil hadisələrindən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində modallıq kateqoriyası elmi nəzəri cəhətdən demək olarki, kifayət qədər öyrənilmiş və tədqiq edilmişdir. Nəzəri cəhətdən yanaşdıqda Azərbaycan dilində modallığın öyrənilməsi xüsusi aktualıq ehtiva edir. Tədqiqatda modallıq kateqoriyasının strateji və məhəlli ifadə üsullarını ayırd etmək lazımdır. Məqsəd İngilis və Azərbaycan dillərinin müasir səviyyələrinə məxsus olan materiallardan istifadə etməklə dilləri leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla müəyyənləşdirmək və onları qarşılıqlı müqayisə şəklində öyrənməkdir. Modallıq danışanın ifadə olunan fikrə münasibətini, ifadə olunan fikrin obyektiv varlığa münasibətini əks etdirən qrammatik semantik kateqoriyadır. Modallıq anlayışı qrammatik və leksik vasitələrin (feil, modal sözlər, intonasiya, ədatlar) vasitəsilə ifadə olunur. Məna növlərinə və funksiyasına görə modal sözlər emosionallıq və müxtəlif leksik-qrammatik semantik vəzifələri yerinə yetirən vahidlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilində bunları misal göstərmək olar: Doğrusu, düzü, xülasə, gərək ki, bir sözlə, ehtimal ki və s.

Məs: Ehtimal ki, o, sabah universitetə gələcək. İngilis dilinin modal sözləri kiçik köməkçi feillərin köməyi ilə yaradılır, öhdəlik, mümkünlük, qadağa, icazə, məsləhət kimi xüsusiyyətləri özündə ifadə edir. Onlar fəli sifət və məsdər olurlar və üçüncü şəxs sonunda “es”, “s” şəkilçisi qəbul etmir. İngilis modal sözləri can, could, may, night, must, shall, will, would`dan ibarətdir. Müəyyən digər fellər vardırki, onlar həmişə modal sözlərin sinfinə daxil edilmir. Bunlar: ought, had better, dare və need. Bu modal sözlər bəzən “semimodals” və yaxud “quasimodals” kimi çağrılır. Ümumilikdə modal sözlər cümlədə müxtəlif cümlə üzvlərinə və bütöv cümləyə aid münasibəti formalaşdırmaqla zəngin üslubi çalarlar yaradır. Modallıq daim dəyişmədə və inkişafda olan canlı bir prosesdir. Nitq prosesində yeni-yeni leksik vahidlərin modal sözlərə çevrilməsi, modallıq ifadə etməsi müşahidə olunur.

Cavadova Yeganə
dosent
Məmmədova Sevinc
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru; m.seva98@mail.ru

İngilis dilində sual cümlələrinin tədrisi

Bildiyimiz kimi İngilis dilində sual cümlələrinin dörd növü vardır: 1. General questions (Ümumi suallar); 2. Special questions (Xüsusi suallar); 3. Alternative questions (Seçmə suallar); 4. Disjunctive (tag) questions (Ayrırcı suallar).

Təlim prosesində İngilis dilində sual cümlələrinin tədrisi üzrə olan qrammatik dərslər də müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, yeni təlim üsullarına əsasən aparılır. Təlim və tədris prosesində müasir, həmçinin interaktiv təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyaların istifadəsi ilə tədris prosesinin səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsi çox vacib əhəmiyyət daşıyır. Hər bir müəllim kimi, ingilis dili fənnini tədris edən müəllim təlim prosesində bütün yeni metod və üsullardan bacardığı qədər istifadə etməlidir. Belə olduqda şagirdlərin dərslə marağını daha da artırmış olur.

İngilis dilində sual cümlələrinin tədrisi üzrə olan dərslərdə qruplarla, cütlərlə iş və müxtəlif oyun üsullarından istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. İngilis dilinin təlim prosesində bu cür iş üsullarından istifadə olunması şagirdlərin dərslə marağını daha da artırır. Yeni mövzunu daha asan və rahat şəkildə qavramış olurlar. Şagirdlər qarşılıqlı münasibətdə daha da fəal olurlar və bir - birinə inamla müraciət edirlər. Xüsusilə də, sual cümlələrinin tədrisində bu cür iş üsulları şagirdlərin yaradıcılığının inkişafına mühüm təsir göstərir. Bu iş üsullarının tətbiqində kommunikativ metodika əhəmiyyətlidir. Sual cümlələri ilə bağlı keçirilən yeni mövzunun şagirdlər tərəfindən daha da yaxşı qavranılması kommunikativ oyunlarda tətbiq edilməlidir. Kommunikativ oyunlar şagirdlərin çətin dərk etmə, öyrənmə prosesinə əyləncəli forma verir. Oyun formaları və qruplarda keçirilə bilən fəaliyyətlər müəyyən mövzuların ətrafında qurulmalıdır. Məsələn, belə oyunlar ingilis dilində sual cümlələrinin hər hansı bir növünün tədrisində onun bölmələri üzrə qurulması daha səmərəlidir. Belə ki, əvvəlcədən şagirdlərə müəllim tərəfindən tədqiqat tapşırığı verilir və şagirdlər qruplara ayrılırlar və tədqiqatın tapşırığına uyğun olaraq bir - birinə mövzuya uyğun suallar verirlər. Təbii ki, bu suallarda keçirilən mövzunun qrammatik qayda - qanunlarına əməl etməlidirlər. Bir - birilərinin səhvlərinə diqqət etməli və hansı səhvləri etdiklərini qeyd etməlidirlər. Qeyd apararkən sakitliyə riayət etməlidirlər, bir - birilərinə mane olmalı deyillər. Çünki bu zaman qarşı tərəfin fikirlərini yayındırırlar. Yalnız sonda həmin səhvlərin nədən ibarət olduğunu qarşı tərəfə bildirirlər. Bu halda daha effektiv nəticə əldə etmək mümkündür. Hər bir müəllim qrupların səviyyələrini bilməlidir və onların səviyyələrinə, dərk etmə bacarıqlarına uyğun olan fəaliyyət və ya oyun seçməlidir. Kommunikativ oyunların başlıca olaraq əsas məqsəd və vəzifəsi qarşıya qoyulmuş tapşırığın və ya problemin həllində nitqin inkişaf etdirilməsi və xarici dildə danışıqın yaxşılaşdırılmasıdır. İngilis dilində sual cümlələrinin tədrisində ziqzaq metodu qruplarla iş üçün çox əhəmiyyətli metodlardan biridir. Şagirdlər əldə etdikləri yeni bilikləri həm fərdi, həm də qrup şəklində məzakirə edərək, ingilis dilində ifadə etmələri, şifahi nitqin, düşünmənin və həmçinin dərk etmənin inkişafına güclü şəkildə təkan verir. Belə olduğu halda hər bir şagird həm düşünür, həm də eyni zamanda düşündürür. Yeni mövzunun daha da dərinlən dərk edilməsi üçün test tapşırıqları üzərində işləmələrin mühüm rolu vardır. Müəllim hər bir qrupa keçirilən sual cümlələri ilə bağlı test tapşırıqları verməlidir. Çünki test yoxlamaları şagirdlərin biliklərini yoxlamaqla yanaşı, onların intellektual və yaradıcı inkişafına təsir göstərir. Sual cümlələri mənimsədildikdən sonra yekun

yoxlama kimi test tapşırıqlarının verilməsi daha effektivdir. Bu zaman şagirdlərin hansı səhvləri etdikləri aşkar olunur. Həmin səhvlər üzərində işlər aparılır, şagirdlərə bir daha aydın şəkildə mövzu izah olunur və onların bilikləri daha da möhkəmləndirilir. Ümumiyyətlə, həm ingilis dili dərslərində, həm də digər dərslərdə tətbiq olunan test yoxlamaları şagirdlərin biliklərini yoxlamanın ən yaxşı və asan metodlarından biridir. Amma bu metodu hər dərs deyil, həftədə bir dəfə və ya ayda iki - üç dəfə tətbiq etmək daha əlverişlidir.

Müasir ingilis dili dərsi digər dərslər kimi pedaqoji - psixoloji elmlərin ən yeni biliklərinə əsaslanmalıdır. Yəni dərstdə şagirdlərin təfəkkürü, hafizəsi, təxəyyülü, dünyagörüşü, bilikləri inkişaf etdirilməlidir. İngilis dilində sual cümlələrinin tədrisində də bunlara çalışmaq lazımdır. Tədrisin səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından müəllimlərin qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur. Müəllim hər bir şagirdin dərk etməsini, qabiliyyətini, gücünü və s. nəzərə alaraq fərdi işləməlidir. Bütün sinfə eyni sözü deyən müəllimin əməkdaşlığı qeyri-normaldır. Əsas diqqəti təlimin keyfiyyətinə yönəltməklə və keyfiyyət amilini başlıca meyar hesab etməklə müəllimlərin yaradıcı iş əzmi və təşəbbüskarlığı xeyli artmalıdır. Xarici dilin tədrisi metodikasında edilən yeniliklər, şagirdlərin xarici dilə davamlı marağına müsbət təsir edir.

Dənziyeva Könül
dosent
Cəfərli Həzrət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
hezret-ceferli97@mail.ru

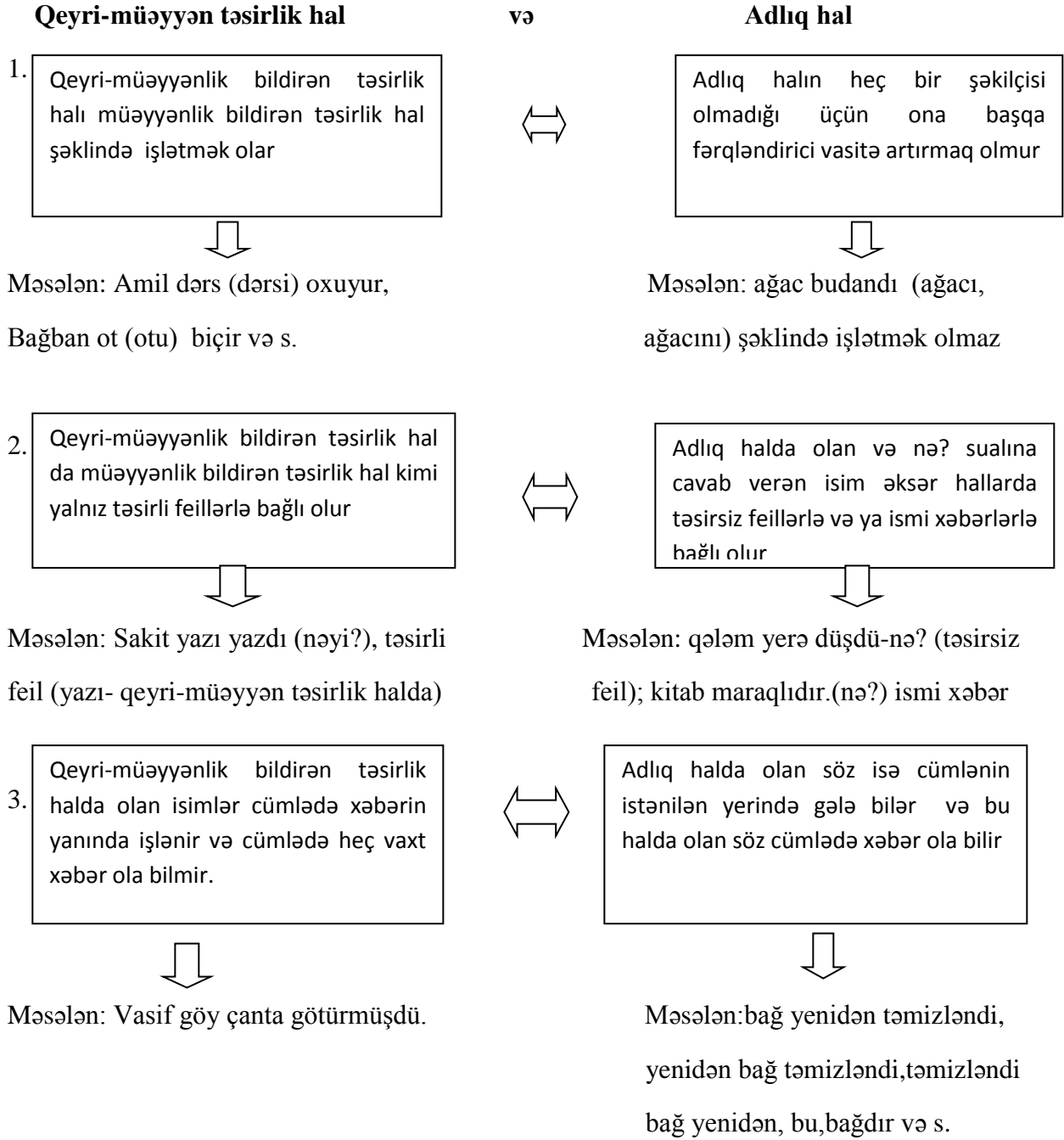
Orta ümumtəhsil məktəblərində ismin adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik hallarının fərqləndirilməsi yollarının tədrisi

Müasir təhsil sistemində yeni təlim üsullarından geniş şəkildə istifadə olunur. Bu metod və üsullar öyrədiləcək mövzunun daha da dərinlən mənimsənilməsinə, mövzuların şagirdlər tərəfindən düzgün şəkildə qavranılmasına şərait yaradır. Fəal təlim zamanı istifadə olunan üsullar təlim strategiyalarının qurulmasında və təhsilin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli yer tutur. Pedaqoji ədəbiyyatlarda onun müxtəlif növlərinin olduğu göstərilir. Məsələn, beyin həmləsi, BİBÖ, klaster (şaxələndirmə), anlayışın çıxarılması, söz assosiasiyaları, müzakirə, akvarium, rollar üzrə oyun, venn diaqramı, layihələr və s. Morfologiya bölməsində ismin hal kateqoriyasında bir-birinə formaca yaxın olan hallar vardır ki, bunların fərqləndirilməsində şagirdlər tərəfindən çətinlik çəkilir. Bunlardan biri də ismin adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik hallarıdır ki, bunlar forma əlamətinə görə oxşardırlar. Belə halların tədrisi zamanı hər bir halın özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərini mənimsətmək ön plana çəkilir. Şagirdlərə ilk öncə adlıq hal haqqında məlumatlar verilməlidir. Bildirilməlidir ki, ismin adlıq halı, qeyri-müəyyən təsirlik hal kimi heç bir şəkilçi qəbul etmədən formalaşır. Məsələn: kitab maraqlıdır və s.

Adlıq halda olan isimlərdə özünəməxsus şəkilçilər yoxdur. Lakin bu hal formalaşan zaman qrammatik şəkilçilər olan cəm, mənsubiyyət və xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edə bilər. Məsələn: kitablar stolun üstündədir; atası gec gəldi; mən dərslərimi oxuyan tələbəyəm və s. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, adlıq hal ismin başlanğıc formasıdır. Bu hal kim?, nə?, hara? suallarından birinə cavab verir. Məsələn: müəllim (kim?), qələm (nə?), Lənkəran (hara?) və s. isimləri nümunə göstərməklə onun dərk edilməsinə təkan vermək olar. Həmçinin qeyd olunmalıdır

ki, adlıq halda olan isim cümlədə ən çox mübtədə olur. Digər cümlələrdə təyin, xəbər və s. rolunda çıxış edə bilər. İsmın digər halının növü olan qeyri-müəyyən təsirlik hal haqqında da məlumat verilməsi zəruridir. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, qeyri-müəyyən təsirlik hal şəkilçisiz işlənir və nə? sualına cavab verir. Məsələn: Asif kitab (nə?) oxuyur, ana corab (nə?) toxuyur və s.

Adlıq halda olan söz qeyri-müəyyən təsirlik hal kimi cümlədə nə? sualına cavab verir. Bu, xüsusən həmin halların fərqləndirilməsi zamanı çətinlik yaradır. Aşağıdakı tədris üsulu ilə fərqləndirmək olar.

Göstərilən nümunələrin əsasında şagirdlərdə adlıq hal və qeyri-müəyyən təsirlik hal haqqında geniş təsəvvürlərin formalaşması mümkündür. Həmçinin bu, qaydaların izahı ilə verilən nümunələrin dərinədən dərk edilməsinə səbəb olacaq.

Dənziyeva Könül
dosent
Tağızadə Ülvi
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ulvi.taizade96@gmail.com

Orta ümumtəhsil məktəblərində qoşmanın omonimliyinin tədrisi yolları

Son dövrlərdə orta ümumtəhsil məktəblərində yeni kurikulum təlim üsulundan istifadə olunur və dərslər fəal interaktiv yolla tədris edilir. Bu təlimin ənənəvi təlimdən fərqi budur ki, ənənəvi təlimdə müəllim hazır billik verirdisə, fəal təlimdə müəllim hazır birlikləri vermir. Şagirdlərə billiyin necə əldə olunması yollarını öyrədir. Müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlər tədqiqatçılığa sövq edilir, bu baxımından digər fənlərdə olduğu kimi, Azərbaycan dili fənnin tədrisində fəal / interaktiv təlim üsulu və formalarından istifadə olunur. Orta məktəbdə tədris olunan mövzulardan biri də köməkçi nitq hissələridir. Köməkçi nitq hissələrindən olan qoşmanın orta məktəbdə tədrisi zamanı ortaya çıxan problem və çətinliklərdən biri də onların omonimliyi məsələsidir. Hal-hazırda indiki dövrdə dünya dilçiliyində, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində xüsusi diqqətçəkən məsələlərdən biri də polifunksionallıqdır. Polifunksionallıq müəyyən bir nitq hissəsinə aid sözün həm də digər nitq hissəsi kimi çıxış etməsidir. Bu proses həm əsas həm də köməkçi nitq hissələri arasında başlayır. Məsələn : «Tərəf» sözü həm qoşma, həm də isim kimi işlənir. Qoşmalarda da elə sözlər var ki, həm əsas, həm də köməkçi nitq hissəsi ilə omonim olur. Bunların qarışdırılmaması üçün tədris zamanı bunlar aydın və anlaşılıqlı öyrədilməlidir. Bu mövzuda motivasiya aşağıdakı şəkildə qurula bilər. Məsələn:

Tərəflər biri-birinə hörmətlə yanaşırlar.

O, işıqları güclə seçilən kəndə tərəf baxırdı.

Şagirdlərdənəltindən xətt çəkilmiş sözlərə sual verməklə həmin sözlərin əsas və köməkçi nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək tələb olunur. Şagirdlər araşdırma apararaq müəyyən edirlər ki, birinci cümlədəki " tərəf" sözü müstəqil suala cavab verir, leksik mənaya malikdir, şəkilçi qəbul edir və ayrılıqda cümlə üzvü kimi işləmə bildiyi üçün isim, ikinci cümlədəki "tərəf" sözü müstəqil suala cavab vermədiyini, leksik mənası olmadığı, şəkilçi qəbul edib dəyişə bilmədiyini, qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü kimi işləndiyi üçün qoşmadır.

Kimi, qədər, ilə (-la²), görə bu qoşmalar, yəni eyni qoşmalar müxtəlif mənalarda işləmə bilər.

Kimi
Qədər

- 1 Bənzətmə mənasında-O, uşaq kimi ağlayırdı.
2. Məsafə mənasında -Kəndə kimi piyada getdik.

ilə(la²)

1. Birgəlik mənasında -Biz şəhərə Orxan ilə getdik
2. Vasitə mənasında -Mən yazını qələmlə yazdım.

2. Qoşma-

Tərəf

1. İsim-Tərəflər bir-birinə hörmətlə yanaşırlar.
Mən ona tərəf baxırdım.

doğru

1. Sifət-Doğru sözə zaval yoxdur.
2. Zərf-Doğru danışmaq lazımdır.
3. Qoşma-Kəndədoğru gedirik.

sarı

1. Qoşma:- Məktəb sarı yollandılar.
2. Feil: Yaramı sarı.
3. Sifət: Sarı şal aldım.

qabaq

1. Sifət: Qabaq sırada oturmuşdu.
2. Zərf: Qabaq görüşməmişdik.

3. Qoşma: Yeməkdən qabaq əllərini yu.

Bu kimi ayrı , tək, qeyri, başqa, özgə, kimi, qarşı qoşmaları da omonim kimi işlənir və mənə fərqi yaradır. Qoşma və digər nitq hissələrini fərqləndirmək üçün fəal intraktiv təlim prosesində müəllim əvvəlcə sinfi fəallaşdırır və şagirdlərin diqqətini sözügedən məsələyə cəlb edir. Kimin bu fərqləndirməni daha yaxşı bacardığını əvvəlcədən şagirdlərdən soruşub və onların verdiyi cavablar əsasında şagirdləri müəyyən qruplara bölür. Hər birinə oxşar tapşırıqlar verərək şagirdlərin biliyi müəllimin bilavasitə rolu olmadan , müstəqil şəkildə " kəşf edərək " öyrənilməsinə şərait yaradır. Məsələn: müəllim 3 qrupa ayırdığı şagirdlərin hər birinə aşağıdakı cümlələrdə işlənmiş tək sözünün hansı nitq hissəsinə aid olmasını aydınlaşdırmağı tapşırır:

1. Tək əldən səs çıxmaz.
2. O, qayın ağacının altında tək dayanmışdı.
3. Xəyalın quştək uçar.

Misallar nümunə xarakteri daşıyır, həm qoşma, həm də əsas nitq hissəsi olaraq , əvvəl ,sonra , sarı, başqa, kimi , ilə,qədər,sözləri də tətqiqata cəlb oluna bilər. Şagirdlər onlarda olan informasiya əsasında yuxarıdakı məsələləri ayrıca qruplar şəklində həll edir və öz nəticələrini elan edirlər. Dərsi düzgün başa düşməyən şagirdlər üçün müəllim izahatlar aparır:

Tək sözü ismə qoşularaq onu təyin edirsə sifət kimi işlənir. Birinci cümlədə olduğu kimi. Feildən əvvəl gələn tək sözü hərəkətin tərzini bildirdiyi üçün zərf kimi işlənir. İkinci cümlədə olduğu kimi. Əgər tək sözə bitişik şəkildə yazılırsa bənzətmə mənasını bildirirsə, ayrıca suala cavab vermirsə qoşma olur. Üçüncü cümlədə buna nümunə göstərilir. Müəllim onları başa salır, şagirdlər öz nümunələrində fikirlərini əsaslandırırlar və beləliklə, müstəqil şəkildə qoşma və nitq hissələri kimi işlənən sözləri fərqləndirməyi öyrənir və tətbiq edirlər. Sonda aparılan qiymətləndirmə şagirdləri gələcək interaktiv dərslər üçün həvəsləndirib və motivasiyalarını yüksəldir.

Əliyev Ayəddin
dosent
Qafarlı Asiman
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
qafarlia027@gmail.com

İbtidai siniflərdə rəbitəli nitq üzrə işin məzmunu

Məktəbdə Ana dili təliminin başlıca vəzifələrindən biri də rəbitəli nitqin inkişafı ilə bağlıdır. Bu işə uzunmüddətli gərgin iş tələb edir. Hələ məktəbəqədər yaş dövründə uşaqda ətraf aləmi dərk etmək üçün ünsiyyətə tələbat baş qaldırır. Tez-tez suallar verir, ona aydın olmayan, mənasını dərk edə bilmədiyi çoxlu söz eşidir. Əlbəttə, uşağın nitqinin inkişafında ailə, mühit mühüm rol oynasa da, həmin nitqi formalaşdıran, sistemə salan məktəbdir. Məktəbdə isə bu işi öz üzərinə götürən Ana dilidir. Hələ məktəbə gəlməyən uşaq ətraf mühitə dil ehtiyacını sadə nitq elementləri vasitəsilə aradan qaldırır. Lakin o, böyüdükcə, həyata, ətraf mühitə baxışları dərinləşdikcə öz fikirlərini ifadə etmək üçün onda yeni məfhumları ifadə etmək zərurəti yaranır. Uşaqlar doğma dili nitq vasitəsilə mənimsəyirlər. Elə buna görə də şagirdlərin nitqinin inkişafı ilə müntəzəm və məqsədəuyğun şəkildə məşğul olmaq vacibdir.

Təbii ki, burada Ana dili təliminin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Araşdırmalar göstərir ki, şagirdlərin nitqi üzərində iş kifayətləndirici deyildir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu sahədə işlər sistemə aparılır.

Rəbitəli nitq inkişafı dedikdə, birinci növbədə şagirdin öz fikrini aydın, yığcam və təsirli şəkildə ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Fikir yaxşı mənimsənilməsə, onun ifadəsi də çətinlik törədəcək. Hələ fikrin yaxşı mənimsənilməsi, dərk olunması şagirdin fikri düzgün ifadə etməsi üçün kifayət etmir. Fikir beyində tam formalaşandan sonra onun nitqə çevrilməsi məsələsi ortaya çıxır. Beləliklə, hər hansı bir hadisəyə münasibət bildirmək üçün uşaq neçə mərhələdən keçməli olur.

Odur ki, bu işin müvəffəqiyyəti ibtidai siniflərdə aparılan məqsədyönlü işlərdən asılıdır. İbtidai siniflərdə Ana dili dərslərində kiçik həcmli öyrədici imla, ifadə və inşalardan istifadə olunması daha məqsədəuyğun hesab edilir. Düzdür, məktəb proqramlarında qeyd etdiyimiz yazılar üçün xüsusi saatlar ayrılır. Yəni burada əsas yük müəllimin üzərinə düşür. Müəllimlər yeni mövzunun möhkəmləndirilməsindən sonra 5-10 dəqiqə bu cür öyrədici kiçik həcmli yazılardan istifadə edə bilirlər.

Adətən IV sinifdə inşanın aşağıdakı növlərindən istifadə edilir:

- təsvir xarakterli inşalar;
- mühakimə xarakterli inşalar;

- hekayə xarakterli inşalar;
- məqalə xarakterli inşalar.

İnşa yazısı şagirdlərə müxtəlif plan və tapşırıqlar əsasında da tapşırıla bilər. Məsələn, ilk dərs günü idi. Müəllim şagirdlərə yay tətili haqqında inşa yazmağı tapşırırdı. Sənən belə bir inşa yazdı:

Mən yay tətlini ailəmlə birlikdə Nabranda keçirdik. Nabran mənim çox xoşuma gəldi. Biz hər gün bacımla dənizdə çimir, sahilində narın qumun üzərində uzanırdıq. Mən orada yeni dostlarla tanış oldum. Onlarla futbol, voleybol oynayırdım. Axsamlar kitab oxuyur, kompüterdən istifadə edərək yeni bilirlər öyrənirdim.

Bir gün atam bizi meşəyə apardı. Orada müxtəlif quşlar, kəpənəklər uçurdu. Meşədə elə böyük və hündür ağaclar var idi ki, sanki başları göyə dəyəcəkdi. Mən yapaqların arasında gizlənmiş kirpi gördüm. Onu tutub məktəbə gətirdim və təbiət guşəsinə təhvil verdim .

İnşaya dair sual və tapşırıqlar:

1. Sənən yay tətlini harada keçirdi ?
2. O, dənizdə kim ilə çimirdi?
3. Yarpaqların arasında hansı heyvan gizlənmişdi ?

İfadə yazılarının isə cəmi iki növündən istifadə olunur: geniş və yığcam. Mətnlər seçilərkən uşaqların maraq dairəsi, yaşadıqları mühit, dünyagörüşləri nəzərə alınmalıdır. İnşanın və ifadənin mövzusu, məzmunun mövzuya uyğun gəlib-gəlməməsi, mövzunun əhatə olunub-olunmaması üzərindəki bu cür iş bütün il boyu sisteməlik şəkildə davam etdirməli, nöqsanlar müntəzəm olaraq islah edilməlidir.

Əliyev Əlirza
dosent

İsmayilov Amid
magistr

ismayilov.amid.1998@gmail.com

Azərbaycan dili təlimində ümumiləşdirmənin nəzəri əsasları və ümumiləşdirici dərs anlayışı

Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatının, yeni pədaqoji layihələrin əsas məqsədi tədrisin inkişaf etdirilməsi və dünya təhsil standartları səviyyəsinə qaldırmaqdır. Bu sahədə ölkədə xeyli elmi-pədaqoji, metodik tədqiqatlar aparılmış və hazırda nəticəsi tədrisdə tətbiq edilir. Biliyin möhkəmləndirilməsi prosesində müqayisə, təhlil, sintez, ümumiləşdirmə kimi zehni əməliyyatların önəmli rolu vardır. Bu yadda saxlama prosesinin intensivliyinə kömək edir. Ona görə də dərstdə yeni bilirlərin mənimsənilməsində mövzunun ümumiləşdirilməsinin, yeni anlayışların konkret olaraq şagirdlərə çatdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Bilirlərin möhkəmləndirilməsində şagirdlərə materialın sistemləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi istiqamətində suallar verilir. Onlara materialın hissələrlə və yaxud bütövlükdə təhlili, ümumiləşdirilməsi tapşırıılır. Materialın yeni bir şəkildə qruplaşdırılması, sxem, cədvəl və diaqramların köməyi ilə obyekt və hadisələr arasındakı əlaqələrin aşkar edilməsi, bilirlər sisteminin daha aydın başa düşülməsinə və yadda qalmasına kömək edir. Materialda əsas olanların ayrılması, sistemə salınması, mühüm olanların seçilməsi, sxemləşdirilməsi şagirdlərin daha dərin bilik və bacarıqlar əldə etməsi imkanını artırır. Dil təlimində bu kimi məsələlərin həllində ümumiləşdirici dərslərin əhəmiyyəti böyükdür. Ümumiləşdirici dərslər mühüm mövzuların tədrisi zamanı əldə edilən bilirlərin sistemləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsidir. Belə dərslər bilirlərin daha da dərinləşdirilməsinə və

nəzərdə tutulmuş bacarıqların təkmilləşdirilməsinə yardım edir. Dərsdə müəllim ümumi sorğu keçirməklə şagirdlərin çətinlik çəkdiyi mövzuları və nisbətən zəif reallaşdırılmış standartları müəyyən edə bilər. Bu zaman dərsi şagirdlərin zəif cəhətlərinin aradan qaldırılması istiqamətində qurmaq daha məqsədəuyğundur. İl ərzində V-VIII siniflərdə çox, yuxarı siniflərdə isə iki ümumiləşdirici dərs nəzərdə tutulmuşdur. Dərsdə müəllim şagirdlərə yarım il ərzində reallaşdırılması nəzərdə tutulan alt standartlar üzrə sual və tapşırıqlar verməlidir. Bu zaman mühüm anlayışlar təkrar edilməli, standartların reallaşma səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə müxtəlif tapşırıqlar verilməlidir. Dil dərslərində ümumiləşdirici dərslərin digər bir məqsədi böyük summativ qiymətləndirməyə hazırlaşmaqdır. Müəllim ümumiləşdirici dərslərə xüsusi hazırlaşmalıdır. Çünki şagirdlər sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə aparmaqda çətinlik çəkirlər. Ona görə də müəllim dərsə hazırlaşarkən mövzular üzrə mümkün sxemləri əvvəlcədən işləyir. Ümumiləşdirəcək mövzuları ayrı-ayrılıqda və bəhs üzrə müəyyən edir. Dərsdə isə onların işlənməsini şagird qruplarına tapşırır. Bu qruplar sxemlərin işləməsi qaydalarını onlara öyrədir. Ümumiləşdirici dərslərin təşkilinə verilən tələblərə əməl etdikdə o, daha maraqlı olmaqla, çətin materialın asan mənimsənilməsinə təmin edir, şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Dil təlimində ümumiləşdirici dərslərin aparılması şagirdlərin ümumiləşdirmə bacarıqlarını və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir. Dərs materialının ümumiləşdirilməsi o qədər də asan bir proses deyil. Bütün şagirdlər onu aydın dərk etmir və ümumiləşdirmə apararkən bəzi şagirdlər onlara verilən materialı düzgün dərk etmirlər. Onlar mətnin sistemə salınmasında, qısa, konkret ifadə edilməsində, əsas olanların digərlərindən seçilməsində çətinlik çəkirlər. Təəssüf ki, bir çox müəllimlər də materialın ümumiləşdirilməsi əməliyyatını lazımcına qiymətləndirmir, ona əhəmiyyət vermirlər. Mövzu və ya bəhsin materiallarını sual-cavab aparmaqla təkrarlayır və bunu ümumiləşdirmə hesab edirlər. Ümumiləşdirici dərslər təkrarlama, materialın yada salınması kimi aparılmamalıdır. Materialın təkrarında keçənlər yada salınır, hafizə və yaddaşa əsaslanır. Ümumiləşdirmə apardıqda isə şagirdlərin məntiqi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirilir. Belə ki, onlar materialda ümumi olanları, xüsusidən ayırır, sistemləşdirir, müqayisə aparır, nəticə çıxarırlar. Oxşar və fərqli əlamətləri müəyyən edirlər. Şagirdlərə ayrı-ayrı dərs prosesində verilmiş bilik və bacarıqlar ümumiləşdirilir, sistemə salınır, inkişaf etdirilir. Onların keçmiş bilikləri ilə yeni material arasında məntiqi əlaqələr yaradılır ki, bu da mövzunun şüurlu dərk edilməsinə, hadisə və obyekt haqqında sərbəst, yığcam fikir söyləməsinə kömək edir. Belə dərslərdə şagirdlərə əvvəl kiçik hissələrin ümumiləşdirilməsi, sonra daha geniş materialın, bütövlükdə mövzunun, daha sonra bəhsin ümumiləşdirilməsi bacarıqları aşılmalıdır.

Bu dərs həm müvafiq bölmədə, həm də il ərzində reallaşdırılmış məzmun standartları üzrə bacarıqların möhkəmləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yazının sonunda ümumiləşdirici dərslərin nümunəsi kimi orta məktəbin 7-ci sinf Azərbaycan dili dərslərində VII bölmə üzrə kiçik summativ qiymətləndirməni aşağıdakı mətn üzrə dərs nümunəsi kimi verməyi lazım bilir.

KAĞIZIN İXTİRASI

Kağız Miladdan sonra 105-ci ildə çinli Tsay Lun tərəfindən Çinlilər bu ixtiranın sirrini uzun müddət gizli saxladılar.

751-ci ildə Tyan-Şan dağları ətrafında ərəb ordusu ilə Çin ordusu qar - şıllaşdı. Bu döyüşdə ərəblər bir neçə çinli kağız sənətkarını əsir götürdülər və onlardan kağız emalının sirrini öyrəndilər. Səmərqənddə kağız fabriki tikdirildi. Uzun müddət Səmərqənd kağızı dünyada ən keyfiyyətli kağız sayılmışdır.

Avropa xalqları arasında kağız istehsalını ilk olaraq ispanlar mənim sə - dilər. İtaliyada kağız istehsalına 1154-cü ildə, Almaniyada 1228-ci ildə, İngiltərədə 1309-cu ildə başlandı.

Azərbaycanda kağız istehsalına Avropadan xeyli qabaq başlamışlar. IX əsrin sonunda Xunəc şəhərində kağız fabriki fəaliyyət göstərmişdir. Sonralar bu şəhər Kağızkunan adlandırılmışdır. Böyük mütəfəkkir Fəzlullah Rə şiddəddin də Təbriz yaxınlığında kağız fabriki tikdirmişdi.

Müasir dövrə qədər insanlar yazı yazmaq üçün kağızdan əlverişli material düşünməyiblər, buna görə də Tsay Lunun adı haqlı olaraq dünyanın böyük ixtiraçılarından adları ilə bir sırada çəkilir.

1. Altından xətt çəkilmiş feillərin qrammatik məna növünü qeyd edin.

tikdirildi _____ növ başladı _____ növ

2. 2-ci abzasın son cümləsindəki feili məlum növdə işlətməklə cümləni dəyişdirib yazın.

3. Mətdəki icbar növdə işlənmiş feilləri seçib yazın, onların icbar növdə olduğunu əsaslandırın.

4. Nöqtələrin yerinə hansı feili yazdınız?

A) kəşf edilmişdir B) ixtira edilmişdir C) tapılmışdır D) kəşf etmişdir E) ixtira etmişdir

Beləliklə, böyük summativ qiymətləndirmədən də ümumiləşdirici dərslərin imkanlarından istifadə etmək mümkündür.

Əliyeva Sevər
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
sevarnurullayeva@mail.ru

Reklam işində metonimiyənin istifadəsi və təsiri

Reklamın ortaya çıxması ictimai həyatımızın ən vacib tərəfidir. Reklam ilk növbədə sosial-mədəni bir hadisədir. Hal-hazırda reklamı haqlı olaraq mədəniyyətimizin bir hissəsi adlandırmaq olar. Reklam diskursu, müəyyən dəyərləri və münasibətləri ötürməklə yalnız reklam olunan mal və xidmətlər haqqında ictimai rəy formalaşdırır; eyni zamanda, bu mal və xidmətlər ilə əlaqəli ehtiyaclar, davranışlar, istəklər, mental (zehni) və həyat dəyərləri haqqında ictimai rəy formalaşdırır. Çərçivələr şəklində (tipik, həyat vəziyyətləri) modelləşərək, o, reklamdən yalnız birbaşa reklam olunan mal və ya xidmətlərə olmayan ən vacib məlumatları çıxarmağa imkan verir.

Dilin zənginliyi metonimik ifadələrdən ibarətdir və bu yüksək statusu bir sözün və ya ifadənin semantik quruluşunun müxtəlif səviyyələrində müxtəlif yollarla təzahür etdirilən dərin bir məna daşıma bacarığı sayəsində əldə olunmuşdur.

Reklam mətnləri xüsusi məqsədlər və dil vasitələrinə əsasən ədəbi dilin xüsusi linqvistik sahəsini təşkil edir. Metonimiyənin istifadəsi də öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Metonimiyənin istifadəsini təhlil edərək, İngilis dilli reklamların aşağıdakı növlərini araşdırdıq: burada qəzet və jurnal, radio və televiziya reklamları daxil olmaqla, buklet, broşur, manşet və vigər basitələrdən istifadə etdik. Məsələn, bir diş salonun reklam edərək, reklamist qar bəyaz gülümsəyən xoşbəxt ailəni təsvir edir, və metonimiyəyə əsaslanır. Yəni burada hər hansı bir cümlə yazmaq əvəzinə metonimiyədən istifadə edərək onu hədəf olan auditoriyaya düzgün şəkildə çatdırmaq üçün daha əlverişli təsvirə müraciət edir. Bu prinsiplərin reklam mətnində istifadəsi çoxbucaqlıdır və tez-tez xarici müşahidəçilərə gizli olur.

Belə bir nümunədə onu göstərə bilərik: kalorili çavdar çörəyi "RyeVit " nümunəsi üzrə metonimik texnikanın istifadəsini düşünək. Çovdar çörəkləri ingilis bazarına girdiyində, onsuzda bazarda digər çörəklər özlərinə məxsus zənginlikləri ilə doluydu. Reklamçılar gizli metonimiyanın istifadəsinə müraciət edərək daha maraqlı və bir növ yaradıcı iş müraciət edirlər. Modelləri həqiqətən də göz qamaşdıran və öndə olan London modelyerlərindən ən son dəbdə olan bir neçə geyim alırlar və hər bir donun üzərində bu məşətlərdən istifadə edilər : "Bəyəndiniz mi?" , "Çovdar Vit sizə yardımçı olar." "Ölçülərə qarşı müharibə", "Çovdar Vit qazanmanı diləyir" və s. Və yaxudda bir mebel salonun reklam edəndə 1) "Kitchen for happiness (Xoşbəxtlik üçün mətbəx) və yaxudda Delicate happiness (İncə xoşbəxtlik)" kimi metonimiyadan istifadə edilir. 2) Bankonq da Prestige mebel salonu üçün istifadə olunan digər bir ad – Furniture for those who is thinking about və s.

Reklamçı üçün metonimiya reklam kompozisiyasını onun anlamını ifadə edən instrumentdir. Reklam edən reklam etdiyi predmeti daha maraqlı etmək üçün dilin bütün qatlarına müraciət edir və bütün yaradıcı potensialından istifadə edərək reklam etdiyi predmeti hədəfə çatdırır. Burada o, ifadələrin səliqəsindən, insanlara qapalı şəkildə çatdırılmasına qədər fikir verməlidir ki, o, hədəf auditoriyaya lazım olan predmeti daha da təsirli olaraq çatdırsın.

Bir qayda olaraq, bir reklam işi bütöv bir həyat tərzini yaradır, buna nail olmaq çox asandır - sadəcə reklam olunan məhsulu satın almaq kifayət edir. (metonimik əlaqə). Reklamın bu mifologiyasını müasir yazıçı V. O. Pelevin dəqiq şəkildə qeyd edir: "– Çünki həmişə reklam olunan şeylər deyil, sadəcə insan xoşbəxtliyidir. Orada həmişə eyni dərəcədə xoşbəxt insanları göstərirlər. Buna görə də bir adam mağazaya reklam olunan şeylər üçün deyil, bu xoşbəxtlik üçün gedir və onu orada satmırlar.

Əliyeva Ülvyyə
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ulvi9979@mail.ru

Azərbaycan folklorunda humanist ideyaların bədii inikası

Hər bir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi mənsub olduğu xalqın qalaq-qalaq tarix xəzinəsini özündə əks etdirən, xalq sinəsində məskunlaşan, xalq təfəkküründə reallaşan poetik bir irsdir.

Bu poetik irsin yaranıb yayılmasında elin, obanın ağsaqqalı, ağbirçəyi kimi müdrik, simvolik obrazların simasında bir xalqın yaşam tərzini, adət-ənənələri, günü-güzaranı müasir ədəbiyyatımızın milli-mənəvi dəyərləri kimi adlandırılan həyat həqiqətləri böyük əhəmiyyətə malikdir.

Yalnız böyük tarixi dəyərlərə sahib olan bir xalqın müəllifi olduğu folklor nümunələri əbədi yaşarlıq statusunu qazana bilər.

Şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri yarandığı zamanın ovqatını, sosial-siyasi, tarixi hadisələrinin iz və əlamətlərini qoruyub özündə saxlayır. Bir xalqın keşməkeşli həyat tarixinin tükənməz sərvətlər xəzinəsi olan poetik xalq yaradıcılığı əsasında öyrənilməsi, əslində xalqın özünün, dilinin, adət-ənənəsinin, ayın – mərasimlərinin öyrənilməsi deməkdir.

Folklor janrına daxil olan hər bir nümunənin özünəməxsus, öz xalqının simasını əks etdirən xüsusi cizgiləri vardır.

Azərbaycan xalqına məxsus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə yaxından tanış olarkən heyrlənməmək mümkün deyil.

Çünkü dünya ədəbiyyatının inkişaf sükanını istiqamətləndirən İntibah mədəniyyətinin başlıca səcciyəsini humanizm ideyalarının yaranması, insanın ləyaqət, şərəf və bacarığının obyektiv və yüksək qiymətləndirilməsi təşkil edirdi. Eyni zamanda intibah mədəniyyəti təbiətin öyrənilməsini və təbiətin əsrarəngiz sirli bir varlıq, özü-özünün səbəbi kimi dəyərləndirilməsini əsas məqsəd kimi qarşıya qoyurdu.

Folklor nümunələrimizlə tanış olan hər bir oxucu Avropa ədəbiyyatının məhz XIII-XIV əsrlərdə intibah mədəniyyətinin yaranması ilə özündə ehtiva etdiyi humanizm ideyalarına məxsus düşüncələrin hələ yüzilliklər öncə Şərqi ədəbiyyatının incisi sayılan Azərbaycan folklor nümunələrindəki heyrətamiz cücərilərinin şahidi olur. Bu nümunələrdə mərdlik, dürüstlük, mübarizlik, vətənpərvərlik kimi ən dəyərli insani keyfiyyətlər aşılır.

Bu sazı alan gəlməz,
Oxuyub –çalan gəlməz.
İgidi öldürsələr,
Dilinə yalan gəlməz.
və yaxud

Torpaq deyər: Öldür məni ,dirildim səni
Yer yiyəsiz qalanda ,donuz təpəyə çıxar
Eli olmayanın,dili də olmaz.
Elin atdığı daş uzağa gedər.

Bu müdrik ifadələrdə xalqın mənəvi siması güzgüdə əks olunan kimi aydın görünür.

Azərbaycan xalqının keşməkeşli tarixi zaman-zaman mərdlik və mübarizlik nümunəsi olan igidlərimizin qəhrəmanlıq tarixinin yaranma səbəbi olub. Bu torpağın mərd anaları dünyaya gətirdikləri körpələrini elin-obanın igid qəhrəman övladı tək görmək istədiklərini oxuduqları həzin laylalarla oğullarının qan yaddaşına ötürməklə bəyan ediblər.

Nazlasın dilim səni,
Böyütsün elim səni.
Meydanda at oynadan,
Bir igid görüm səni.

Bu gün biz çoxsaylı folklor nümunələrimizlə tanış olaraq ulu babalarımızın məşğuliyyəti,fəaliyyəti, həyat tərzini öyrənməklə bərabər eyni zamanda hansı soylarla,köklərlə bağlılığını da təyin etmiş oluruq.

Nənəm, a qızıl qoyun,
Yollara düzül ,qoyun.
Şuqayıbdan qalmısan,
Qalasanıyüz il,qoyun.

Qaynaqlardan alınan məlumatlara görə Şu bizim eradan əvvəl IV yüzillikdə yaşamış və türk tayfası Qayın hökmdarı imiş, “Qayı” tayfası haqqında “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında da məlumat verilir. Bu həmin “Qayı” tayfasının hökmdarı imiş. Bir çox mənbələrdə onun qəhrəmanlığına və məğlubedilməzliyi haqqında onlarla folklor nümunələrinə rast gəlirik.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarında ən çox müraciət olan mövzu isə yenə də insan və insani dəyərlərdir. Bir çox folklor nümunələri ailə ənənələrinin müqəddəsliyini diqqət mərkəzində saxlamağa xidmət edir.

Ata olarsan,ata qədrini bilərsən. Ər ilə arvadın torpağı bir yerdən götürülüb. Keçmə namərd körpüsündən qoy aparsın sel səni.

Və yaxud Qanı qan ilə yumazlar .

Yaxşını yada vermə - hayıfdır, yamanı yada vermə ayıbdır.

Bu deyimlərin hər birində babalarımızın zəngin daxili aləmi dilə gəlib. Sanki gələcək nəsillərə bir yaşam nümunəsi təqdim edilməklə həyat dərsi əmanət edilir.

Ümumiyyətlə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində insana və insani dəyərlərə verilən yüksək humanist münasibət qanunvericidir və təqdirəlayiqdir. Bu münasibət mənəviyyatımızın haradan qaynaqlandığına və zəngin yazılı ədəbiyyatımızın hansı nümunə əsasında formalaşması haqqında aydın bir təsəvvür yaradır

Feyziyeva Ruxsara
dosent
Əhmədov İsmət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ismet.1996@icloud.com

Orfoqrafiya təliminə verilən tələblər

Orfoqrafiya təliminin elmi əsaslar üzrə aparılması üçün bir sıra tələblər möbcuddur ki, bunlarsız təlimdə ötürmək olmur. Ümumiyyətlə, orfoqrafiya təlimi çox uzun sürən bir prosesdir. Odur ki, belə bir işdə müəllimdən, inadkarlıq, ardıcıl və prinsipial yanaşma tələb edir. Əks halda qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq olmaz.

Məlum olduğu kimi orfoqrafiya daha çox praktik vərdişlə bağlıdır. Praktiki vərdişə yiyələnmək üçün isə ilk növbədə qaydaları bilmək lazımdır. Çünki qaydalar həm dili öyrənməyi asanlaşdırır, həm sürətləndirir, həm də biliklərin yaddaşda möhkəmlənməsində əvəzolunmaz rol oynayır. Ona görə də nəzəri bilik və praktik vərdişlərlə bağlı işlər paralel aparılmalıdır. Bunun üçün isə orfoqrafiya təlimində şüurluluq prinsipinə ciddi əməl olunmalıdır. Sözü, ayrı-ayrı orfoqramların mənalarının və onların orfoqrafiya sistemindəki yerinin şagirdlər tərəfindən başa düşülməsi bu işdə vacib məsələdir. Şagird bilməlidir ki, çörəyə sözü ismin yönlük halındadır. Bəzən belə sözlər (xörəyə, biləyə) onları çəşdirir. İbtidai sinif şagirdləri adətən, sonu d ilə bitən isimlərə (süd, qanad və s.) yerlik halın şəkilçisini artırarkən d hərfindən birini buraxırlar. Bu isə sözün yerlik halında deyil, yönlük halda (sərhəddə yerinə sərhədə və s.) işlənməsi və cümlənin mənasının dəyişməsi ilə nəticələnir. Müəllim seçəcəyi nümunələrə diqqət etməlidir ki, şagirdlər yazı yazanda çəşməsinlər, şüurlu şəkildə orfoqramın mahiyyətini, funksiyasını başa düşsünlər. Məsələn, belə bir nümunəyə diqqət edək: “Kənddə ən sürətli qaçan Mahirdir”, “Kəndə ən sürətli qaçan Mahirdir” cümlələrin müqayisə edilməsi yuxarıdakı orfoqrafik səhvi kontekstdə mənəni necə dəyişməsinə nümunədir. Həmçinin orfoqrafiya təlimində şüurluluq şagirdlərin fəallığı ilə də əlaqədardır. Əgər şagird qaydanın mənasını aydınlaşdırma bilirsə, onun nə üçün belə yazıldığını başa düşürsə, onun doğru olub-olmamasını yoxlaya bilirsə deməli, tam şüurlu fəaliyyət göstərir.

Orfoqrafiya təlimində II vacib tələb qrammatik-orfoqrafik qaydaların tədricən, ardıcıl öyrədilməsidir. Şagirdi, həm də ibtidai sinif şagirdini birdən-birə yükləmək olmaz. Onsuz da qrammatik qaydaların mənimsənilməsi böyük vaxt tələb edir. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər orfoqrafik çalışmaları yerinə yetirərkən birdən-birə çox orfoqramla qarşılaşmasınlar. Bezməsinlər, yorulmasınlar. Bilməliyə ki, ibtidai sinif şagirdlərinin qrammatik qaydanı götürmə qabiliyyətləri də zəif olur. Yaxşı olar ki, həmin proses qrammatik oyunlar, əyləncəli çalışmalar vasitəsilə həyata keçirilsin. Məşğələ üçün hazırlanan mətnin tərkibində şagirdlərin yeni öyrəndikləri orfoqramlara üstünlük verilsin. Burada bir vacib məsələ də qeyd olunmalıdır ki, hər hansı bir qrammatik vərdiş vaxtında yaddaşa həkk olunmalıdır. Yoxsa verilən qayda tezliklə unudulub gedəcəkdir.

Təsadüf olunan nöqsanlardan biri də çalışmaları yeynəsəqliyidir. Yəni eyni xarakterli, eyni məzmunlu çalışmaları icrası da təlimdə problemlər yaradır. Uşaqlar rəngarəngliyi sevirilər. Odur ki, müəllim onların bu istəyini nəzərə alıb, çalışmaları müxtəlif növlərindən, xüsusən əyləncəyə meyilli müasir təlim üsullarından istifadə etməyə üstünlük verməlidir. Əlbəttə, orfoqrafiya təlimində universal bir metod və priyom yoxdur. Hətta ən yaxşı priyoma əsasən belə bütün qaydaları öyrənmək mümkün olmaz. Müəllim keçəcəyi hər bir dər üçün çalışmaları seçərkən onun necə yerinə yetiriləcəyini müəyyənləşdirməlidir. Bütün bunları nəzərə alan müəllim həm yazılı, həm şifahi, həm oyun xarakterli, həm sxem, cədvəl, şəkil kimi əyani vəsait, həm də paylama materialları, kartoçkalar və nəhayət şagirdləri düşünməyə, müstəqil fəaliyyətə və yaradıcılığa yönəldən çalışmaları da verə bilər. Hər bir orfoqrafik qaydanın yaxşı mənimsənilməsi üçün onunla əlaqədar olan müxtəlif növ çalışmaları yerinə yetirilməlidir.

Orfoqrafiya təliminə verilən tələblərdən biri də yazılı çalışmaları şifahi çalışmaları əsaslanmasındır. Yəni şagirdlərin şifahi nitqindəki qüsurları islah edərək onların yazıda da düzgün işlətmələrinə diqqət yetirilməlidir. Uşaq iki yaşından etibarən valideynlərindən danışmağı öyrənir. İlk addımlarından başlayaraq onun nitqi fikrinin, fərdi fəaliyyətinin ifadəsi olur. Məktəbə gedənə qədər uşaqda formalaşmış həmin vərdislər nitqin yazılı forması üçün bir növ zəmin yaradır. Təcrübələr göstərir ki, şagirdlərin şifahi nitqindəki nöqsanlar çox zaman eynilə yazıya köçürülür. Uşaqlar danışdıqları kimi də yazırlar. Ona görə də yazı təliminin ilk dövrlərindən başlayaraq yazılı və şifahi nitq arasındakı qarşılıqlı münasibətləri uşaqlara başa salmaq lazımdır. Bununla bərabər savadlı yazmağı öyrətmək üçün şagirdin tələffüzündəki səhvlərin düzəldilməsini gözləmək olmaz. Bəzən orfoqrafik vərdislər tələffüz vərdişindən daha tez yaranır. Buna görə də bu sahədə işi qarşılıqlı şəkildə aparmaq lazımdır.

Feyziyeva Ruxsara
dosent
Əlizadə Məhəmməd
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mahammad.aliyev.1992@mail.ru

Şagird təfəkkürünə təsir edən qrammatik oyunlarla leksikologiyanın tədrisi

Kurikuluma əsaslanan təhsildə Ana dilinin tədrisi qarşısında çox mühüm vəzifələr durur. Məchuldən məluma yeni bilik öyrədən dərslərin bugünkü təhsil sistemində xüsusi önəmi vardır. Müasir dərslərdə integrativliyin təmin olunması əsas şərtədir, çünki gələcəkdə daha böyük uğurların qazanılması üçün vacib məsələdir. Bu proses həm də qazanılmış bilikləri nizamlayır, təffəkdə möhkəmlədir və unudulmaması üçün şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi, Ana dilinin tədrisində işlər iki istiqamətdə aparılır. İlk mərhələdə şagirdlər əlifbanı öyrənir, oxu və yazı texnikasına yiyələnirlər. Burada əsas məqsəd şagirdlərin şüurlu, düzgün və ifadəli oxumasını təmin etməkdir. Sonrakı mərhələdə, yəni III və IV siniflərdə Ana dilinin dövlət dili olması, onun gözəlliyi barədə şagirdlərin yaş və dünyagörünüşünə uyğun məlumatlar verilir. Bu mərhələdə çalışmaq lazımdır ki, uşaqlar nümunəvi ədəbi parçalar əsasında Ana dilinin ecazkarlığı, ahəngdarlığı, zənginliyi ilə üz-üzə gəlsinlər, onun şirinliyinin canlı şahidi olsunlar. Bunun üçün ibtidai sinif müəllimindən böyük məharət tələb olunur. Müəllim şagirdləri

təkcə məlumatlandırmaqla kifayətlənməməli, eyni zamanda Ana dilində sözlərdən necə istifadə etmə bacarığını da aşılamalıdır. Bəzən müəllim sırf qaydanı uşağa əzbərlətdirməklə praktik mahiyyəti unudur. Nəticədə, uşaqlar kitab dilində danışır, məqamında lazım olan sözü yerində işlədə bilmir, cümlələri kasıb olur. Deməli, zəruri qrammatik qaydaların öyrədilməsində əsas məqsəd nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması olmalıdır. Müəllim qızıl qayda kimi, həmişə bunu diqqətdə saxlamalıdır.

Ana dili üzrə məzmun xətləridanışma, oxu, yazı və dil qaydaları ilə bağlıdır. Bu xətlər son anda şagirdlərdə yazılı və şifahi nitqlə bağlı müəyyən bacarıqlar formalaşdırır, onların doğma dilimizə olan bələdçiliyini artırır. Məhz elə ona görədir ki, müasir dərslərdə hər ədəbi nümunədən sonra lüğət üzərində iş xüsusi əhəmiyyət verilir. Təcrübələr göstərir ki, lüğət üzərində hər çalışmadan sonra uşaqların lüğət ehtiyatı zənginləşməklə yanaşı, həm də fəallaşır. Dünənə qədər passiv lüğət fondunda ilişib qalan bir sözübu gün mənası dərk edilərək təfəkkürdə möhkəmlənir və şagirdin aktiv lüğət fonduna keçir.

Bəs bu işi daha asan, daha effektiv təşkil etmək üçün nə etməliyik? Qeyd etməliyik ki, kurikulum sistemi bu işin uğurla həyata keçirilməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Belə ki, təklif olunan saysız-hesabsız leksik oyunlar, əyləncəli məşğələlər həmin missiyanın həyata keçirilməsində müəllimlərə yardımçı olur. Əlbəttə, biz uzun illər şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, onların nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edən və özünü doğrultmuş ənənəvi metod və üsullardan imtina etməməliyik. Sadəcə olaraq, ənənəvi üsullarla, yeni təlim texnologiyalarının uzlaşdırılması böyük səmərə verə bilər. Həmin üsullardan bəzilərinə diqqət edək:

- yeni öyrədilmiş mövzu ilə bağlı söz və ya ifadənin mənasını izahlı lüğətdə tapıb dəftərində qeyd etmək;

- yeni öyrədilmiş mövzu ilə bağlı verilmiş sözlərə və ya ifadələrə uyğun sinonimlər və antonimlər olub-olmadığını əsaslandırmaq.

Yeni təlim üsullarından “söz assosiasiyaları”, “ söz boğçası” və “açar söz”dən istifadə etmək şagirdlərin xüsusi marağına səbəb olmaqla yanaşı, yaxşı nəticə verir.

Məsələn, “Payız” mövzusunun keçərkən müəllim lövhədə *saralmış yarpaq* söz birləşməsini yazmaqla şagirdlərdə həmin ifadəyə uyğun sözlərin tapılmasını tapşırır. Təbii ki, uşaqlar *yağış, külək, quşlar, köçəri quşlar, çətir, ağac, meyvə, heyvanlar, tarla, traktor, qışa hazırlıq* və s. kimi çoxlu söz və ifadələr tapa bilərlər.

“Söz boğçası” da maraqlıdır. Keçiləcək mövzu ilə bağlı çoxlu sözlər verilir. Komandalar eyni sözlərlə mətnlər qururlar. Sonda isə əsas mətnlə komandaların hazırladıqları mətnlər müqayisə olunur. Nəticələr çıxarılır. Bu üsul da həm uşaqların təfəkkürünün inkişafına, həm onların cümlə qurmaq bacarığına, həm də söz ehtiyatlarının zənginləşməsinə səbəb olur.

“Açar söz” üsulunda isə mətnin məzmunu ilə bağlı bir neçə söz qabaqcadan uşaqların diqqətinə çatdırılır. Həmin sözlərin mənalrı uşaqların iştirakı ilə izah edilir. Nümunələr söylənilir. Sonra mətn üzərində iş başlanır. Şagirdlər bir az öncə izah etdikləri sözləri mətnə görə, müqayisələr aparır, beləliklə, təklif olunan sözlərin mənasını şüurlu öyrənirlər.

Qeyd etməliyik ki, burada müəllim hər bir sinfin psixologiyasını, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətini bilməlidir ki, göstərilən üsullardan səmərəli istifadə edə bilsin. Müəllim həm də yaradıcı olmalı, məqamında nədəsə dəyişiklik etməyi bacarmalıdır. Xüsusilə mövzu seçiminə fikir verməlidir ki, üsul öz yerində olsun, effekt versin. Yəni məqsədə çatmaqda bizə köməkçi olsun.

Bildiyimiz kimi, fəal dərstdə motivasiyanın düzgün qurulması mövzunun mənimsənilməsinin 50%-i deməkdir. Çünki motivasiya təfəkkürü hərəkətə gətirir, fəaliyyət üçün şərait yaradır. Müəllimin səviyyəsi məhz motivasiyada görünür. Odur ki, müəllimin seçdiyi nümunələrdə yanlışlıq, qeyri-müəyyənlik, şagirdi dağa-daşa salmaq kimi cəhdlər olmamalıdır. Orada niyyət aydın olmalı, şagird söhbətin nədən getdiyini təfəkkürünə əsaslanaraq tapmalıdır.

Ana dili dərslərində leksikologiya bölməsini tədris edərkən şagird təfəkkürünə təsir edən bir neçə qrammatik oyunu nəzərdən keçirək.

“Məna incəliyi” oyunundan çoxmənalı sözlərin tədrisi zamanı istifadə etmək olar. Bu zaman müəllim lövhədə “ayaq,qol,qaş,üz,burun,göz” şəkilləri təsvir olunmuş vərəqlər asaraq şagirdlərdən şəkillərdəki təsvirlərin nə olduğunu soruşur.İnsanın bədən üzvlərinin təsvirinin həqiqi mənada olduğunu izah etdikdən sonra oyunun şərtlərini izah edir.Hər komandadan bir nəfər hər şəklın altında həmin sözlə işlənəcək fərqli sözlər yazır.Hər yazılan sözə görə bir bal qazanılır.Yazıla bilinməyən sözə görə isə toplanan ballardan bir bal silinir. Oyun zamanı şagirdlər şəkildə verilən həqiqi mənalı sözlərdən sonradan törəyən məcazi mənalının çoxmənalılıq yaratdığını praktik olaraq gördükdə daha asan və tez mənimsəyir, uzunmüddətli yaddaşlarında qalır.

Yaxud omonim sözlərin tədrisində “Altı xana” oyunundan istifadə edilməsi yaxşı nəticə verir. Müəllim lövhədən beş cədvəl asıb,uşaqlara deyir:

-Hər cədvəlin içərisində bir hərf və qarşısında rəqəm yazılıb.Siz həmin hərflə başlayıb,rəqəmin sayı qədər hərfdən ibarət omonim söz tapıb dəftərinizə yazın.

Hər xanada bir rəqəm göstərilir.Həmin rəqəm omonim sözün hərflərinin sayına işarədir.

Omonimlərin mənası aşağıdakılardır:

1.Rəng adı 2.İnsan üzvü 3.Heyvan adı4.Çalğı aləti5.Meyvə adı

Oyunun cavabları:

1.ağ 2.dil3.it4. qaval 5.nar

Oyunlardan istifadə etməklə öyrətmək və oynayaraq öyrənmək o qədər də sadə məsələ deyil, amma dərş prosesini ilə əyləncəni birləşdirərək hər bir dərşdə bayram əhvali-ruhiyyəsi yaratmaqla onun unikallığını artırmaq olar.

Feyziyeva Ruxsara

dosent

Səmədova Sahilə

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

sahilesemedli@gmail.com

İbtidai siniflərdə sinifdən xaric oxunun təşkili məsələləri

İbtidai siniflərdə sinifdən xaric oxunun təşkilində başlıca məqsəd kiçik məktəblilərdə oxu bacarığını formalaşdırmaq,özünü savadlı oxucu kimi tanımaq, yaradıcı fəaliyyətə cəlb etmək,şagirdlərin intellektual inkişafını və müxtəlif fənlər üzrə biliklərini daha yaxşı mənimsəməsinə müsbət təsir göstərməkdir. Şagirdlərdə oxu bacarığının formalaşdırılması oxunan əsərin dərk edilməsi, kitablar haqqında biliklərə və onları müstəqil olaraq seçmək bacarığına, dünyanı və özünü tanıma vasitəsi olaraq bir kitaba mənəvi ehtiyacın formalaşması ilə müəyyən edilir.

Sinifdən xaric oxunun təşkil edilməsi, birincisi, uşağın oxumağa, kitaba marağının formalaşması və ikincisi isə, şagirdə düzgün oxumaq bacarığı, yazı vərdişlərini təkmilləşdirir, həyat haqqında onların dərşliklərdən aldıkları bilikləri genişləndirir, nitqini, fantaziyasını inkişaf etdirir, təfəkkürünü bədii obrazlarla zənginləşdirir, vətənə, xalqa, elmə məhəbbət hissləri aşılanaq tərbiyəvi hisslər formalaşdırır və onlarda kitaba, mütailə etməyə həvəs yaradır. Sinifdən xaric oxularda oxucu müstəqilliyi, uşağın məlumatlı və maraqlı kitabları seçməyə və düzgün oxumağa

ehtiyacı və qabiliyyəti ilə xarakterizə olunan məktəblinin şəxsi mülkiyyətidir. Oxucu müstəqilliyi düzgün təşkil olunmuş oxu təlimatı nəticəsində yaranan bir xüsusiyyətdir. Şagirdlər müxtəlif ədəbiyyatlara müraciət edərək oxu bacarıqlarını inkişaf etdirə bilirlər. Şagirdlər arasında son zamanlar sinifdən xaric oxuya, ədəbiyyata maraq getdikcə azalır. Əvəzində isə internet və kompüter oyunlarına həvəs artır. Şagirdlər onlara lazım olan məlumatları internet vasitəsi ilə əldə edirlər. Bu da onlarda oxu bacarıqlarının zəif inkişaf etməsinə kitabla müstəqil işləmək bacarığının formalaşmamasına gətirib çıxarır. Bunun qarşısını almaq üçün xüsusilə ibtidai siniflərdə müəllimlər şagirdlərin yaş və anlama səviyyəsinə uyğun kitabları tövsiyə etməli onlarda ədəbiyyata qarşı maraq yaratmalıdırlar. Çünki ibtidai siniflərdə uşağın özü hələ o səviyyədə deyil ki, həmin dövr üçün lazım olan kitabı axtarıb tapsın. Müəllim istiqamət verməklə uşaqlarda sinifdən xaric kitabları oxumaqla təlimdən kənar məşğələrdə onu təhlil edib, sistemli şəkildə üzərində işləmək şagirdi kitab oxumağa rəğbətləndirə bilər. Eyni zamanda uşaq kitab oxumaq nümunəsi də görməlidir. Uşaqları kitaba həvəsləndirmək üçün mətbuatın, xüsusən də elektron KİV –in də bu sahədə güclü təbliğat aparmasına ehtiyac vardır. Televiziyalarda kitab oxumaq üzrə maarifləndirici verilişlər təşkil etməklə bu mühitin yaranmasına öz töhfələrini verə bilirlər. Mühitin yaranması şagirdlərdə sinifdən xaric oxucuya qarşı marağın artmasına müsbət təsir edəcəkdir.

Sinifdən xaric oxunun təşkili üzrə aparılan işlər ibtidai siniflərdə oxu təliminin mühüm sahələrindəndir. Sinifdən xaric oxu işinin təşkilininin səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə sinifdən xaric oxunun qarşısında bir sıra vəzifələr durur:

- şagirdlərin oxu bacarıqlarının və vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi;
- oxunan əsərin məzmunundan tərbiyəvi fikirlərin və ideyaların çıxarılması;
- uşaqlarda əməyə, əmək adamlarına, müxtəlif sənət və peşələrə rəğbət hissənin aşılması;
- şagirdlərdə uşaq ədəbiyyatına maraq və məhəbbət hissələrinin tərbiyə olunması;
- vətənimiz, onun qüdrəti xalqımızın qəhrəman keçmişini bu günü və gələcəyi, təbiətimizin zənginliyi və s ilə əlaqədar şagirdlərin təsəvvürlərinin zənginləşdirilməsi;
- şagirdlərə ana dilinin dərinlən mənimsədilməsi, nitq və təfəkkürlərinin inkişaf etdirilməsi
- respublikamızın sülh siyasəti, dostluq ideyalarının şagirdlərə çatdırılması və onlara milli mənlik şüurunun aşılması və s.

Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün müəyyən tələblər gözlənilməlidir. Sinifdən xaric oxu üçün materiallar seçilərkən şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsi nəzərə alınmalıdır, yaxşı olar ki, sinifdən xaric oxular sistemli müntəzəm və mütəşəkil aparılsın, verilən əsərlərin məzmununun həyatla şagirdlərin müşahidələri ilə əlaqələndirilməsi, əsərin məzmununa şagirdlərin emosional münasibət bildirmək bacarıqlarının aşılması, əsərlərin müzakirəsində şagirdlərin fəallığını yaradıcılığını təşkil etmək, şagirdlərə tövsiyə edilən ədəbiyyatların həyatımızın, məişətimizin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi və s tələblərin gözlənilməsi mühüm nəticələr yarada bilər. Müəllim şagirdlərə oxumalı kitabları tövsiyə edərkən həmin kitabları əvvəlcədən özü oxumalı, onların məzmununu ideyası ilə bağlı sual və tapşırıqlar hazırlamalı, müzakirə prosesində şagirdlərin diqqətini tərbiyəvi nəticənin çıxarılmasına yönəltməlidir. Şagirdlərdə oxu bacarığının inkişafı digər fənlərdə də uğur qazanmasına daha yaradıcı düşünməsinə zəngin elmi biliyə yiyələnməsinə kömək olur.

İbrahimova Leyla
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ileyla_88@list.ru

Səməd Vurğunun dilindəkiparemioloji vahidlərdə epitetlərdən istifadə

Paremioloji vahidlərdə obrazlılığın yüksək səviyyədə ifadəsi, bədiiyin artırılması məqsədi ilə istifadə olunan vasitələrdən biri də epitetdir. Bu və ya digər predmetin qeyri-müstəqil, məcazi əlamətini göstərən təyinə epitet, yaxud bədii təyin deyilir. Epitet yunan sözü olub əlavə deməkdir. Bədii əsərdə mənanı qüvvətləndirmək, müəyyən bir cəhəti diqqətə daha qabarıq çatdırmaq üçün həmin fikri ifadə edən sözə qüvvətləndirici, təyinedici söz artırılır. Ona görə də epitetin ən ümumi əlaməti onun obraz yaradan söz, sözün obrazlılıq xassəsini daşıyan kəlmələr olmasıdır. Bu mənada, digər sözə qoşulan epitet həmişə yeni obraz yaradır və söz birləşməsi rolunda, cümlə kimi, nitqin müstəqil parçası kimi çıxış edə bilər.

Bədii cəhətdən zənginliyi, orijinallığı ilə seçilən Səməd Vurğun yaradıcılığında epitet işlənmiş bəzi nümunələrə diqqət yetirək.

Məlumdur ki, epitet söz birləşmələrinin tərkibində olur, təyin etdiyi sözün ifadə etmək istədiyi əlamət və xüsusiyyətlərini, çalarlarını bildirir. Məsələn, Səməd Vurğunun “Komsomol” poemasında işlənənəşəğidəki paremioloji vahidləri nəzərdən keçirək:

Ömür dedikləri dalğalı bir su,
Acdır insanların fikri, duyğusu

və ya,
Bu dünya beş gündür, beşi də qara
Pərişan zülfünü sübhədən dara,
yaxud,

Gözündə parlayır qaynar bulaqlar,
Könül duyduğunu xatirə saxlar

Bu misralarda işlənən “dalğalı bir su”, “qaynar bulaq”, “pərişan zülf” söz birləşmələrində “dalğalı”, “qaynar” və “pərişan” sözləri epitetdir. Burada işlənən dalğalı sözü suyun hərəkətini əks etdirməklə insan həyatı arasında assosiasiya yaradır. Belə ki, normal vəziyyətdə, ətalət halında su hərəkətsizdir, lakin külək onu hərəkətə gətirdiyi kimi, insan həyatı da kəşmə-kəşmələr içərisində keçdikcə, sanki təlatümə gəlir, bir növ dalğalanmış, coşmuş nəhrə çevrilir.

Yaxud “qaynar bulaq” söz birləşməsində işlənən “qaynar” epiteti gözlərdəki parıltının, qığılcımın təəcəssümüdür. Belə ki, “gözlər qəlbin aynasıdır” ifadəsindəki kimi insan həyəcanın, sevincinin, duyğularının ifadəsi məhz bu epitet vasitəsilə əks olunmuşdur.

Epitet həmişə digər ad sözə aiddir və onu konkretləşdirir və bu yolla dünyanın və insanın obrazını, ədəbi mənzərəsini yaratmağa xidmət edir. Bəzən bir epitet kifayət etmədikdə ədib epitetə ikinci, üçüncü və s. epitet qoşur:

Yaxud,
Eşqsiz yaşayan donuq bir insan
İçini qurd yemiş boş bir ağacdır

Məsələn, birinci misrada işlənən “donuq bir insan” söz birləşməsində “donuq” epiteti ilə eşqsiz-məhəbbətsiz bir insanın ruh halının buzlaşmış, daşlaşmış ifadəsini vermişdir.

Lakin “İçini qurd yemiş boş bir ağacdır” misrasında “ içini qurd yemiş”, “boş” sözü epitetdir, lakin “içini qurd yemiş”ifadəsi sadəcə boşluğu ifadə etdiyi halda, “boş bir ağac”birləşməsi ilə insanın xislətindəki boşluğu, dayazlığında dərin ifadə etmişdir.

Yaxud “Vaqif” dramından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

Qanadlı bir quşdur fürsət əzəldən
Qaçar, buraxmayın siz onu əldən

və ya,

Günəşi örtə də qara buludlar,
Yenə Günəş adlı bir qüdrəti var

Bu misralardakı “qanadlı quş”, “qara buludlar” birləşmələrindəki “qanadlı”, “qara” sözləri epitetdir. Belə ki, fürsəti, onu dəyərinin ifadəsi kimi şair yalnız quş kəlməsindən istifadə etməmiş, onun tezliyini, bir növ təyin etmək, göstərmək üçün qanadlı sözündən, yaxud bulud anlamının həyatda bir kölgə, qaranlıq mənasında ifadəsini dərinləşdirməkdən ötrü qara kəlməsindən istifadə etmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, epitetləri ən çox izah etdiyi sözləri özünün hansı çalarları ilə aydınlaşdırmasına görə təsnif edirlər. Sözü işarə təbiəti onun digər sözləri aydınlaşdırma rolunda unikal xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Yəni söz epitet kimi digər sözlə yanaşı qoyularkən bu rolda onun ancaq müstəqil mənası yox, məcazi, bənzədici, assosiativ və təqribi mənalarından da istifadə olunur. Bədii dilin inkişafında, obrazlı bədii dillə təsvirində epitetlərin roluna qısa baxış onu deməyə əsas verir ki, epitetlər bədii ədəbiyyatda hadisənin daha canlı və daha dürüst ifadəsinə, təsvir olunan əşya və hadisənin aydın başa düşülməsinə şərait yaradır. Söz sənətkarları tərəfindən yaradılan epitetlər onların yenilikçi keyfiyyətlərini üzə çıxarır. Yüksək obrazlılığı təmin edən bədii təyinlər-epitetlər zəngin semantik çalarların estetikasını, dilimizin daxili məna gözəlliyini nümayiş etdirir.

İsmayılova Afaq
dosent

İbrahimova Şəbnəm
magistrant

afaq.ismayilova@outlook.com

dew.ibragimoff@gmail.com

Lənkəran Dövlət Universiteti

İngilis dilində köməkçi nitq hissələri

Köməkçi nitq hissələri ümumi olaraq nitq hissələri içərisində və dilin qrammatik sisteminin bütövlüyündə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onlar leksik-qrammatik mənadan məhrum, morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramayan, müstəqil cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməyən vahidlər hesab olunur. Köməkçi nitq hissələrinin dildə yardımçı funksiya daşmasına baxmayaraq, dilin ifadə imkanlarının və normativliyinin təmin olunmasında onların rolu çox böyükdür. Dilin morfoloji strukturu əsas nitq hissələri vasitəsilə qurulur, lakin köməkçi nitq hissələri həmin strukturu tamamlayır.

İngilis dilində köməkçi nitq hissələri bunlardır: artıqlıq, sözünü, bağlayıcı, ədat, nida.

1. Artıqlıq-isimlərin qarşısında işlənən və onları təyin edən köməkçi nitq hissəsidir. İki növü vardır: 1). Müəyyən artıqlıq-the, 2). Qeyri-müəyyən artıqlıq-a, an

2.Sözünü-ingilis dilində isim və yaxud əvəzlik ilə digər nitq hissələri arasında olan əlaqələr müxtəlif sözünülər vasitəsilə qurulur.Buna səbəb,Azərbaycan dilindən fərqli olaraq,hal kateqoriyasının zəif inkişaf etməsidir.Sözünülərə aid bir neçə nümunə:in,on,at,from,by,behind,against,etc.

3.Bağlayıcı-dildə müəyyən və konkret bir fikri ifadə etmək üçün sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girməli,cümlə və ya söz birləşməsi kimi formalaşmalıdırlar.Buna görə də ingilis dilində bağlayıcılardan istifadə olunur.Nümunə olaraq but,or,and,while,before,etc. bağlayıcılarını göstərmək olar.

4.Ədat-bu köməkçi nitq hissəsi də digər köməkçi nitq hissələri kimi müstəqil cümlə üzvü ola bilmir,onun əsas vəzifəsi aid olduğu cümləyə və ya sözə yeni məna çaları verməkdən ibarətdir:cümlənin mənasını ya məhdudlaşdırır,ya da inkar edir;just,only,yes,no,etc.

5.Nida-cümlədə fikrin emosionallığını artırır,yüksək hiss-həyəcanla ifadə olunmasını təmin edir:hurray,oh,ahh,etc.

Bu nitq hissələri əsas nitq hissələrinə alternativ rolda çıxış edir.Əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid hər bir dildə müxtəlif şəkildə təzahür edir.Köməkçi nitq hissələri müstəqil cümlə üzvü ola bilmir.Onlar köməkçi funksiya daşıyaraq dildə mövcud olan qrammatik mənalara ifadə edirlər.

İsmayılova Afaq

dosent

Şirinova Fatimə

magistr

Lənkəran Dövlət Universiteti

fatima.shirinova@yahoo.com

Azərbaycan və İngilis dillərində zaman anlayışı

Dil cəmiyyətin mövcudluğu ,onun inkişafı üçün zəruri bir vasitədir.Dil bizim ünsiyyət vasitəmidir.Dillər bir-birlərinə yaxın və ya müxtəlif olması morfoloji strukturlarına, mənşəyinə və digər aspektlərə görə müəyyənləşir.Əsas kateqoriyalardan biri də zaman kateqoriyasıdır.Zaman anlayışı geniş məfhumdur. Zaman kateqoriyasında feillərin böyük rolu vardır ki, burada onların vasitəsi ilə işin ,hərəkətin keçmiş, indiki,gələcək zamanda icra vəziyyətini bildirir .Zaman kateqoriyası deyktikdir ,yəni keçmiş zamanla ifadə olunan danışiq anından əvvəl baş verən prosesləri,indiki zamanla ifadə olunan danışiq anı ilə eyni vaxtda olan prosesləri,gələcək zamanla ifadə olunan danışiq anından sonra baş verəcək prosesləri bildirir.Bu zamanlar mütləq zaman adlanır.

Zaman mövzusunda coxsaylı tədqiqatçılar işlər aparmışlar,bunların sırasında H.Rayxenbax(1947),B.Komri(1985), U.Klayn(1994) və başqalarını sadalamaq olar. Zaman kateqoriyasında yaranmış problemlərlə əlaqədar "Zamanın öyrədilməsi üzrə beynəlxalq" cəmiyyət yaradılmışdır.Bu təşkilatda 300-dən çox alim və tədqiqatçı iştirak etmişdir.İngilis dilində zaman kateqoriyalarından öncə iki termin "time" və "tense" qeyd etmək olar."Time" müstəqil zaman anlayışını, "tense" isə dildəki qrammatik zaman anlayışını bildirir.

Zaman kateqoriyası obyektiv və qrammatik zaman anlayışlarına bölünür.Obyektiv zaman anlayışı keçmiş,indiki,gələcəkdə baş verən hadisələri ifadə edən sonsuz davamiyyət başa düşülür. Bu anlayış bəşəriyyətin tanış olduğu konsepti bildirir.Obyektiv zaman anlayışı bütün bəşəriyyət

üçün eyni olduğu halda qrammatik zaman anlayışı müxtəlif dillərdə fərqlidir. Qrammatik zaman anlayışı müəyyən əlamətlər vasitəsilə hərəkət və halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir. Beləki, qrammatika morfoloji vasitələrlə obyektiv (fəlsəfi) zamanı dəqiqləşdirir və reallaşdırır. Danışan şəxsin nitq anına görə zamanı müəyyənləşdirmək olur. Hər iki anlayış bir -biri ilə əlaqədardır. İngilis dilində zaman sistemi Azərbaycan dilinə nisbətə daha genişdir. İngilis dilində aşağıdakı qrammatik zaman formaları vardır:

1. Qeyri-müəyyən zaman forması (Indefinite tense form) 2.
- Davamedici zaman forması (Continuous tense form)
3. Bitmiş zaman forması (Perfect tense form)
4. Davam edib bitmiş zaman forması (Perfect continuous tense form)

Azərbaycan dilində üç qrammatik zaman forması vardır:

- 1 Keçmiş zaman
- 2 İndiki zaman
- 3 Gələcək zaman

Azərbaycan və ingilis dilləri morfoloji tiplərinə görə bir-birlərindən fərqlənir. Azərbaycan dilçiliyində feil zamanlarının tədqiqi haqqında akademik A.A. Axundov özünün "Feilin zamanları" adlı əsərində geniş məlumat vermişdir. Feilin zaman kateqoriyası Azərbaycan və ingilis dillərində ən inkişaf etmiş kateqoriyadır. Hər iki dilin zaman kateqoriyasının zəngin və rəngarəng vasitələri vardır.

İsmayılova Esmira
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığında multikulturallıq və tolerantlıq elementləri

Şərq ədəbiyyatının klassik yazarlarından olan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın mövzua zəngin, mənəca bitkin, yaradıcılıq üslubuna görə kamil yaradıcılığında multikulturallıq və tolerantlıq elementləri geniş yer tutur. Anadilli əsərlərində dini dözümlülüyü təbliğ edən, hər bir xalqın adət-ənənəsinə hörmətlə yanaşan, milli-mənəvi dəyərləri qorumağın vacibliyini dönə-dönə qeyd edən ustad sənətkar ana dillində yazdığı əsərlərində müxtəlif dinlərə mənsub qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun yaradıcılığında digər dinlərə və xalqların mədəniyyətinə, insan şəxsiyyətinə böyük ehtiram təbliğ və tərənnüm olunur. Lirik mövzuda qələmə aldığı "Getmə tərsa balası" şeirində M. Şəhriyar dünyəvi şair kimi yadda qalır, onun qəhrəmanı sevdiyi gözələ görə dinini dəyişməkdən belə çəkinmir:

Allahından sən əgər qorxmayıb olsan tərsa,
Qorxuram mən də dönüb dini-Məsihaya gəlim.
Şeyx Sənan kimi donquz otarıb illərcə,
Səni bir görmək üçün məbədi-tərsaya gəlim.
Gəl çıxmaq Turi-təcəllayə, sən ol ciltvəyi –Tur,
Mən də Musa kimi ol Tura təəcəllayə gəlim.

M.Şəhriyar dahi söz ustaları N.Gəncəvi, M.Füzuli kimi sözü uca tutan,ona yüksək dəyər verən şairdir.Şəhriyar sözü İsa peyğəmbərin mözüsəsi sayır,özünü ustadı saydığı Hafiz kimi şeir mülkünün peyğəmbəri sayır:

Feyzi-Ruhülquds oldu mədədim Hafiztək,
Mən də Hafiz kimi ecazi-Məsiha elədim.

Maraqlıdır ki,seyyid ailəsinə mənsub olsa da, M.Şəhriyarın anadilli əsərlərində dini təbliğdən daha çox, yalançı din xadimlərinin ifşasına yer ayrılır. “Rehləti-xətmi-rəsul”şeirində şairin

Ümmət olmazsa,imamət də olar xanənişin,
Dolanar Kəbə də getdikcə kəlisa başına.
Ümmətin əksəri məsdaqı- “ləqəd-həqqəl-qövl”
O həvari yığışanmazdı Məsiha başına-

fikri dediklərimizə sübutdur.

Şair Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın əsərlərinin xalq arasında geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri də şairin real həyat həqiqətlərinə sadıq qalmasında, şah rejimindən çəkinməyərək gördüklərini olduğu kimi nəzmə çəkməsində, mübarizəyə çağırış, milli köklərə qayıdış, qəhrəmanlıq əhvali-ruhiyyəsinin təbliğindədir.Avropa ölkələrindən öyrənməyin vacibliyini təbliğ edən şair bu qənaətdədir ki,mistik Şərq təfəkküründən qurtulmasaq,qohumbazlıqdan, tayfabazlıqdan əl çəkməsək,inkişafa nail ola bilmərik. Şəhriyarın fikrincə, Qərb ona görə elm və mədəniyyətdə irəlidedirki:

Bizdən qabaqdadır avropalılar,
İşi iş bilənə tapşırır onlar.

Şəhriyarı təkcə yurddaşlarının ağır güzəranı narahat etmir.Humanist şair üçün fəqirin və zalımın milliyyəti yoxdur.Əsas budur ki,dünyada haqq-ədalət bərqərar olsun,millətlər ayılıb haqqını tələb etsin:

Gah ərəbi,gah əcəmi kişləsin,
Hey bu onu,hey o bunu dişləsin,
Ərbablının karxanası işləsin.
İndi dəxi millətlər də ayılıb,
Ağızların dişləri də sayılıb.

Şah rejiminin hakim olduğu bir zamanda belə kəskin ifadələr işlətmək hər yazarın hünəri deyildi.Amma Şəhriyarın itirəcəyi nə malı vardı, nə mülkü, nə də şahlardan mal-mülk təmənnası.Ustad şairin “Səhəndiyyə” poemasında yazdığı:

Qəsrlər vardı qızıldan,qalalar vardı əqiqdən,
Rəfayel tablosu tək səhnələri “Əhli-ətiq”dən,
Doymasan köhnə rəfiqdən-

fikri onun multikultural dəyərlərə yüksək qiymət verdiyini göstərir.

M.Şəhriyar yaşadığı mühitin, dövrün tələb və təklifinə uyğun olaraq əsərlərinin böyük əksəriyyətini vətəndaşı olduğu ölkənin rəsmi dilində, farsca yazsa da,türk övladı olduğunu qəlbinin dərinliklərində saxlayıb, milli kökünə heç vaxt xəyanət etməyib, millətinin “farsıca da dərini söylər dili” olmağa çalışıb:

Elmin farsıca da dərini söylər diliyəm mən,
Haqqa doğru nə qaranlıq isə, el məşəliyəm mən,
Əbədiyyət gülüyəm mən.

Xarici və daxili təfriqəçilərin Azərbaycanda siyasi sabitliyi pozmaq cəhdləri,bu məqsədlə sosial şəbəkələrdə geniş pozuculuq fəaliyyəti göstərməsi,gənc nəslin birbaşa şüuruna hesablanmış ideoloji təbliğatın güclənməsi göstərir ki,ədəbi mübarizə vacibdir və bu mübarizədə M.Şəhriyarın milli-mənəvi dəyərlərə köklənmiş şeirləri böyük təsir gücünə malikdir:

Heydərbaba,alçaqların köşk olsun,
Bizdən sonra qalanlara eşq olsun,
Keşmişlərdən gələnlərə məşq olsun,
Övladımız məzhəbini danmasın,
Hər içiboş sözlərə aldanmasın!

Dünyanın sürətlə qloballaşdığı, insanların milli köklərindən uzaqlaşdığı bir zamanda milli yaddaş problemi milli-mənəvi dəyərlərini qorumaq istəyən bütün xalqlar üçün aktual olaraq qalır.Bu gün xalqlara,millətlərə,dövlətlərə qloballaşan dünyada savadlı kadrlardan daha çox vətəninə sevən ziyalılar lazımdır.Elə ziyalılar ki,xalqı birləşdirmək gücündə olsun:

Heydərbaba,şeytan bizi azdırıb,
Məhəbbəti ürəklərdən qazdırıb,
Qara günün sərnəviştin yazdırıb,
Salıb xalqı bir-birinin canına,
Barışıqı bələşdirib qanına

Şəhriyarın yaratdığı poetik nümunələr vətəninə, yurduna ,soykökünə qəlbən bağlı olan bir sənətkarın oxucu ilə söhbətləşməsi,dərdləşməsi,ikiyə bölünmüş Azərbaycan ağrısını paylaşmasıdır. ”Şair ola bilməzsən anan doğmasa şair”deyən Şəhriyarın poeziyası sadə olduğu qədər də dərin ,mənalı və həmişəyaşardır.

Kazımov Kamran
dosent
Şükürova Məhbubə
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
mehbube.shukurova@bk.ru

IX-XI siniflərin ədəbiyyat dərslərində məzmun və forma vəhdətinin tədrisi

Məlumdur ki, bədii yaradıcılığın, ədəbiyyatın, incəsənətin ən mühüm və son dərəcə vacib problemlərindən biridə məzmun və formadır. Həyatda nəinki bədii ədəbiyyat nümunələrinin, hətta hər bir obyektin, predmetin belə məzmun və forması vardır. Məzmun və forma elə dialektik vəhdətdir ki, formanı məzmunu, məzmunu isə formasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Hər bir ədəbiyyat nümunəsinin mahiyyəti onun məzmunundadır. Forma məzmunu ifadə etmək vasitəsidir. Məzmun yalnız forma libasına bürünəndə gözə görünür, mövcud olur. Məzmun aparıcıdır, forma ona əsasən yaradılır. Sənətkarın müraciət etdiyi həyat hadisəsi yalnız onun qələmi, fırçası ilə bədii formaya düşdükdə məzmun kəsb edir. Elə buna görə də məzmunla formanı bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün olmur.Məzmun dərkin, təsvir olunan, sənətkarın duyumuna, istedadına və yaradıcılıq mövqeyinə, onun təcrübə və dünyagörüşünə uyğun seçilən, bədii-estetik qiymət səviyyəsinə qaldırılan hadisə və əhvalatların məzmunudur. Məzmun bədii əsərin mahiyyəti, poetik mündəricəsidir. Bu mahiyyət təsvir olunan hadisə və əhvalatdan, obrazların hiss, duyğu, fikir, münasibət, əlaqə və mübarizələrindən yaranır, bədii əsərin mövzusunu açan həyat hadisələrindən, fikir və hisslərindən ibarət olur. Əsərdə iştirak edən şəxslərin danışıqı və müəllifin onlar haqqında sözləri, yəni əsərin dili təsvir olunan insan xarakterlərinə və şəraitinə uyğun şəkildə qurulur. Beləliklə, məzmun yazıçının seçib təsvir etdiyi həyat lövhələrini, xarakterləri, iştirakçıları, süjeti əmələ gətirən əhvalatları, əsərin quruluşu və dilini, başqa sözlə, formasını təyin edir. Həyat

lövhləri, quruluş, süjet və dil sayəsində məzmun çoxcəhətli və dolğun şəkildə meydana çıxır. Bütün bu deyilənlər tədris metodikasının mühüm məsələlərindəndir. Ümumtəhsil məktəblərində məzmunla formanın vəhdətini müasir təlim texnologiyalarına uyğun olaraq şagirdlərə anlatmaq bədii əsərin ətraflı və düzgün bədii təhlilinə gətirib çıxarır.

IX-XI siniflərdə məzmun və forma vəhdətinin tədrisini aşağıdakı nümunə vasitəsilə göstərmək olar:

Məs: Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” əsərini məzmun və formaca təhlil edək. Məlum olur ki, M.F.Axundov forma olaraq komediya janrından istifadə etmişdir. Məzmun olaraq isə dramaturq xəsislik mövzusunun Hacı Qaranın timsalında əks etdirmişdir.

Bunun tələbəyə çatdırmağın metodu necə olmalıdır? Dahi dramaturqun bu əsərində rəhmsiz qoca xəsis Hacı Qaranın mənəvi aləmindəki nifrət oyadan cəhətlərinin açılması üçün dərin fəlsəfi psixoloji məqamlardan sənətkarlıqla istifadə etməsini görürük. Müəllim dərstdə məzmun və formanı izah etmək məqsədi ilə bir çox üsullardan istifadə edir ki, bunlara sual-cavab aparmaq üsulunu və kartoçka hazırlamaq üsullarını göstərmək olar. Həmçinin bunlarla yanaşı, konflikt-situasiyanın yaradılması, müxtəlif oyunların yaradılması və personajların xarakterini açmaq üçün müəyyən oyun və səhnəciklərin təşkilini göstərə bilərik. Burada dramaturq xəsislik, tamahkarlıq, qorxaqlıq, acgözlük kimi mənfi sifətləri tip olaraq Hacı Qara obrazı vasitəsilə çatdırmağa çalışır. Müəllim dərslər zamanı bu əsəri tədris edərkən müxtəlif üsullardan istifadə edir. Yəni “Hacı Qara” əsərini hissə-hissə tədris edir və hər hissədə, hər məclisdə Hacı Qaranın daha bir mənfi xüsusiyyətini şagirdlərə izah edir. Yəni bu əsərin məzmununun tədrisində şagird Hacı Qaranı mənfi xüsusiyyətlərini başa düşməli və onu ədəbiyyat üçün tipik bir obraz olduğunu anlamalıdır. Bununlada bədii əsərin məzmun və formasını ayəni şəkildə izah etmək və şagirdlərə mənimsətmək vacib şərtdir.

Qəribli İslam
professor
Hüseynov Şəmsi
magistr
huseynov.97@gmail.com

Sintaktik əlaqələr haqqında məlumat. Tabesizlik və tabelilik əlaqəsi

Söz birləşmələri və cümlələri əmələ gətirən sözlər arasında həm mənə, həm də sintaktik əlaqələr olur. Sözlər mənə və sintaktik cəhətdən əlaqələnməsə, nə söz birləşməsi, nə də cümlə əmələ gələr. Sözlər arasındakı mənə əlaqələrinin əsasını təbiətdə olan obyektiv əlaqələr təşkil edir. Obyektiv aləmdə əşyalar və hadisələr arasındakı münasibət və əlaqələrin formaları çox müxtəlif və rəngarəng olur. *Gözəl ev* birləşməsində əşya ilə onun əlaməti, *üç qələm* birləşməsində əşya ilə onun kəmiyyəti, stolun ayağı birləşməsində müəyyən bir bütövlə onun müəyyən hissəsi, *dəftəri yazmaq* birləşməsində hərəkətlə onun obyekt, *dərsə getmək* birləşməsində hərəkətlə onun istiqaməti və s. arasındakı münasibətlər əks olunur. Ümumiyyətlə, birləşmələrin mənası əşya ilə onun əlamətləri, proses və onu müxtəlif cəhətlərdən müəyyənləşdiriciləri təşkil edir. Sözlər arasındakı mənə əlaqələri, adətən aşağıdakı kimi qeyd olunur:

1. Predikativ əlaqə
2. Atributiv əlaqə
3. Obyekt əlaqəsi
4. Relyativ əlaqə

1. Predikativ əlaqə əşya ilə onun hərəkəti arasındakı əlaqədir.

Məsələn: Yağış yağır, Uşaq ağlayır, Dərs başlandı vəs. Bu əlaqə söz birləşməsində özünü subyekt əlaqəsi kimi göstərir. Məsələn, Yağış yağanda, uşaq ağlayarkən, dərs başlandığı zaman və s.

2. Atributiv əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti arasındakı əlaqədir. Əşyanın geniş mənada əlaməti dedikdə onun keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s. nəzərdə tutulur. Məsələn, hündür bina, geniş küçə, qızıl saat, meşədəki hadisə, xeyli adam və s. Atributiv əlaqəyə ismi birləşmələrdə, cümlədə isə təyinlə təyin olunan arasında, yəni təyinlə mübtədə, təyinlə tamamlıq, təyinlə zərflilik, təyinlə xəbər arasında rast gəlinir.

3. Obyekt əlaqəsi hərəkətlə onun obyektini (müstəqim və qeyri-müstəqim obyektlərin hamısı, yəni ismin müxtəlif halları ilə ifadə olunaraq hərəkətlə birbaşa və ya dolayısı yolla əlaqələnən bütün obyektlər nəzərdə tutulur) arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məsələn: kitabı oxumaq, ona baxmaq, dəftərdə qeyd etmək, müəllimdən öyrənmək, kitabı oxuduq, ona baxırıq, dəftərdə qeyd edirəm, müəllimdən öyrənmişik və s. Obyekt əlaqəsi həm feli birləşmələrdə, həm də cümlədə xəbərlə tamamlıq arasında özünü göstərir.

4. Relyativ əlaqə hərəkətlə onun tərzi, dərəcəsi, zamanı, yeri, kəmiyyəti, səbəbi, məqsədi, şərti və s. arasındakı əlaqələri ifadə edir. Məsələn: çox danışmaq, cəld işləmək, evədək qaçmaq, axşamacan işləmək, kəndə yollanmaq, çox oturmaq, Çox danışdılar. Cəld işləyirdik. Evədək qaçdım. Axşamacan işlədik. Kəndə yollandılar. Çox oturmədilər. Relyativ əlaqəyə feli birləşmələrdə (asılı tərəf əsas tərəfi müxtəlif baxımdan izah etdikdə) və cümlədə xəbərlə zərflilik arasında rast gəlinir. Sözlər arasındakı əlaqələrin ikinci cəhətini onların ifadə formaları təşkil edir. Bu, əlaqələrin formal cəhəti sayılır və qrammatik əlaqələr, daha konkret olsun deyə, sintaktik əlaqələr adı ilə qeyd edilir. Bu əlaqələr sözlərin morfoloji cəhətdən dəyişməsi və sintaktik cəhətdən birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir.

Sintaktik əlaqələr iki formada təzahür edir:

1) Tabesizlik

əlaqəsi,

2) Tabelilik

əlaqəsi.

Şagirdlər tabelilik və tabesizlik anlayışlarını dərk etməklə sintaktik əlaqələrin qurulma mexanizmlərini, nitqdə rolunu bilməsələr cümlənin üzvlərə ayrılmasında çətinliklərlə rastlaşacaqlar. Sintaktik əlaqə təlimində əsas çətinlik uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələrinin spesifik əhəmiyyətini çatdırmaqdır.

Tabesizlik

əlaqəsi

Tabesizlik əlaqəsi mənə və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olan, lakin bir-birindən asılı olmayan, biri digərini heç bir cəhətdən aydınlaşdırmayan, sadalama intonasiyası ilə tələffüz edilən, bərabərhüquqlu sözlər arasında olur. Məsələn, qocalar və cavanlar, Həm işləyir, həm oxuyur və s. Tabesizlik əlaqəsinə sadə cümlədə həmcins üzvlər arasında və tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında rast gəlinir. Məsələn, Həmcins mübtədalar arasında: Suların şırıltısı, salxım söyüd yarpaqlarının xışıltısı, çəməndən küləyin qovub gətirdiyi çiçək qoxuları Güləsəri məst eləmişdi. Tabesizlik əlaqəsinin xüsusi formal əlaməti yoxdur. Sadalama intonasiyası, və ya tabesizlik bağlayıcıları bu əlaqənin ifadəçiləridir. Tabesizlik əlaqəsinə girən tərəflər qrammatik məzmun və formaca eyni olmalıdır.

Yəni fərqli formada olan nitq hissələri, cümlə üzvləri arasında tabesizlik əlaqəsi ola bilməz.

Tabelilik

əlaqəsi

Dilimizdə əvvəlki əlaqə növü ilə müqayisədə tabelilik əlaqəsinin işlənmə dairəsi çox genişdir. Həm söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin yaranmasında bu əlaqənin mühüm əhəmiyyəti var. Başqa

sözlə, tabelilik əlaqəsi olmadan söz birləşməsinin və cümlənin mövcudluğundan danışmaq olmaz. Söz birləşmələrinin əsas və asılı tərəfləri, cümlənin həmcins olmayan üzvləri bir-biri ilə məhz tabelilik əlaqəsi ilə bağlanır. Bu əlaqə zamanı əlaqədə olan tərəflərdən biri digərini özünə tabe edir, uyğun olaraq digər söz əlaqədə olduğu sözdən asılı olur, bu və ya başqa cəhətdən onu izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn, Yaşlı qadın, bizim həyatımız və s. Tabelilik əlaqəsi zamanı iki tərəf olur. Tərəflərdən biri əsas, digəri asılı tərəf adlanır. Məsələn, hündür bina, evdən çıxanda birləşmələrində bina və çıxanda sözləri əsas, hündür və evdən sözləri isə asılı tərəflərdir. Sözlərin tabelilik yolu ilə əlaqələnməsi nəticəsində yaranan birləşmələr iki cür olur: predikativ birləşmələr, qeyri-predikativ birləşmələr. Predikativ birləşmələr, başqa sözlə, cümlə deməkdir. Belə birləşmələr xəbərin iştirakı ilə yaranır. Məsələn, Havalər istiləşdi. Dərs sona çatdı və s. Qeyri-predikativ birləşmələr xəbərin iştirakı olmadan qurulan birləşmələrdir. Sintaksisdə söz birləşməsi dedikdə bu cür birləşmələr nəzərdə tutulur. Məsələn, güclü yağış, payız gələndə və s. Azərbaycan dilində tabelilik əlaqəsinin üç növü vardır.

1. Uzlaşma əlaqəsi 2. İdarə əlaqəsi 3. Yanaşma əlaqəsi

Beləliklə, sintaktik əlaqələrin təsnifi bu şəkildə verilməsi onun öyrədilməsini də sistemləşdirir.

Mehdiyeva Aysel
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mysel.lsu@yahoo.com

Məkan metaforalarının nominativ funksiyası haqqında

Metaforanın nominativ funksiyası birbaşa idrak nəticəsidir. Adlarımız olmayan dünya qəribədir, uzaq bir bilinməyən bir planet kimi, orada bir insan yoxdur, insan həyatı bunun içində mümkün deyil. Ad olmadan, hər hansı bir məlum həqiqət, hər hansı bir şey beynimizdə birdəfəlik qəza olaraq qalacaqdı. Nominativ funksiya, metaforanın "köhnə leksikondan yeni bir ad çıxartmaq üçün texniki bir şeydən başqa bir şey olmadığı"nda özünü göstərir. Nominativ funksiyanı yerinə yetirməklə metafora obrazlılığını itirir, yeni anlam qurmaqla texniki qurğu kimi çıxış edir. Nominativ funksiyanı yerinə yetirən həndəsi metafora əsasən vizual xarakter daşıyır, vəzifəsi xarici, açıq oxşarlığa işarə etməkdir. Belə bir həndəsi fiqurların adları və kvadrat, bucaq, dəyirmi, düz, metaforizasiya altında olan işarələr insanın xarici xüsusiyyətlərinin təsvirində istifadə olunur:

-Hank Dawson was a square-set man-square, leathery face with a sharply angled jaw, square shoulders. (Hank Dawson kvadrat quruluşlu bir adam idi - kvadrat, dəri üzli, kəskin açılı çənə, kvadrat çiyinlər.)

Müasir İngilis dilində, müxtəlif iqtisadi və siyasi reallıqları adlandırmaq üçün istifadə olunan təsəvvüredici vasitələrin doldurulması çox vaxt həndəsi bir metafora ilə həyata keçirilir:

Tony Blair issued a direct challenge to the IRA yesterday when he demanded they give straight answers to three simple questions. (Dünən Toni Bleyer üç sadə suala düz cavab vermələrini tələb etdikdə İRA-ya birbaşa çağırış etdi.)

Sözün məcazi mənaları inkişaf etdirmək bacarığı sonsuz sayda yeni sözlərin meydana gəlməsinə güclü təsir göstərir. Metafora sayəsində, getdikcə daha çox yeni sözlərin fasiləsiz istehsalına ehtiyac yox olur, çünki metaforik yenidən düşünmə yolu ilə yaranan leksik vahidlər yeni mənalar əldə edir.

Nominativ funksiya metaforanın özü üçün o qədər xarakterikdir ki, tez-tez sözlərdən istifadə edərək metafora nominasiyasını görmürük. Mövzunun metaforik şəkildə irəli sürülməsi tez bir zamanda

"görüntünün solmasına" səbəb olur. Metafora dil üçün faydalıdır, çünki güclü məna yaradan potensiala malikdir. Metaforik adlar həyatı zənginləşdirir, insan fəaliyyətinin demək olar ki, hər hansı bir sahəsi ilə tamamlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, metaforanın nominativ xüsusiyyətləri tək-cə müəyyən bir dil daxilində deyil, həm də dillərarası səviyyədə də özünü göstərir. Bir görüntü həm ana dilinə tərcümə edilərkən, həm də əksinə yarana bilər. Burada metaforik nominasiyaların müəyyən məlumatları ötürdüyünü öyrənmək üçün bir məlumatverici funksiyanın nəzərdən keçirilməsinin mənası var. Metafora nominativ məqsədlər, daha çox obyekt və hadisələrin adını tapmaq üçün tez-tez istifadə olunur.

Tədqiq olunan istənilən materialda metafora mətnə orijinal və yaddaqalan bir ad təyin etmək üçün fəal istifadə olunur ki, bu da bir mətni digərindən ayırmağa imkan verir.

Beləliklə, oxucu mətnin onun maraqlarına uyğun olub-olmadığını müəyyən etmək imkanına malikdir, başlıq həmişə kifayət qədər məlumat vermir ki, oxucu mətnin məzmununu müəyyənləşdirsin, çünki onun əsas vəzifələrindən biri mətnə səliqəli və orijinal bir ad verməkdir, mətnin görünüşü metaforalardan istifadə etməklə əldə edilir.

Məmmədova Günel
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
gunel2017m@gmail.com

Gender tədqiqatlarının sosiolinqvistik istiqaməti

Ötən əsrin 70-ci illərində U.Labovun apardığı sosiolinqvistik araşdırmaları dilin istifadə olunmasında gender fərqlərinin sosial təbiətini təsdiq etdi. Bu tədqiqat kişi və qadınların nitqindəki, eləcə də dildən istifadə etməsindəki fərqlərin təbiətən cins müxtəlifliyindən irəli gəlməsi haqqında fərziyyəni təkzib edir. Aydındır ki, tələffüz, səsin tembri, melodikliyi, müxtəlifliyi mütləq səciyyə daşımır.

Danışiq tərzinin bir variantını kişilərin, digərini qadınların seçməsinin əsasında sosial qruplar, ictimai gözləmə və digər sosial amillərin durması ehtimalı yüksəkdir. Fərq təbii amillərə deyil, sosial amillərə əsaslanır.

Dilçilikdə gender problemi ortaya atılan dövrə qədər cinslə bağlı tədqiqatlar iki istiqamətdə getmişdir. Birinci istiqamət psixolinqvistik və sosiolinqvistik mahiyyət daşımışdır. İkinci istiqamətdə tədqiqatlar kişi və qadın cinsli adları, cins kateqoriyası və onunla bağlı referensiya problemlərini əhatə etmişdir.

Psixolinqvistik və sosiolinqvistik araşdırmalar kişi və qadınların şifahi, eləcə də yazılı nitqi, cins və yaş fərqlərinin verbal kommunikasiyaya təsiri, nitqin dərk olunmasının cins özünəməxsusluğu, assosiativ eksperimentdə cins amilinin informatorun davranışına təsiri kimi məsələlərə həsr olunmuşdur.

Psixolinqvistik və sosiolinqvistik istiqamətdə aparılmış tədqiqatların nəticələri həm də statistik materiallara, eksperimentlərə əsaslanmışdır.

İlk dövrlərdə sosiolinqvistik gender tədqiqatlarının nəticələri gender stereotiplərinə istinadla şərh edilmişdir. Belə hesab olunmuşdur ki, qadınlar peşə sahəsində potensiallarını reallaşdırmağa, özlərini təsdiq etmək imkanına malik olmadıqlarına görə, digər simvollara, o cümlədən zahiri görkəmə və nitqə xüsusi diqqət vermişlər. Bundan başqa, qadınlar uşaqların tərbiyəsində başlıca rol oynadığından onlar uşaqlara düzgün nitq vərdişlərini aşılamağa çalışmışlar. D.Kameron bu

məsələyə diqqəti cəlb edərək, qadın kateqoriyasını arvad, həyat yoldaşı, evdar qadın, ata kateqoriyası ilə əvəz etməyin düzgün olmadığını göstərmişdir. Onun fikrinə görə, burada savad səviyyəsi, fəaliyyət xarakteri də öz rolunu oynamışdır .

Sosiolinqvistlər kişi və qadınlara xüsusi cəhətləri ilə səciyyələnən spesifik sosial qruplar kimi baxırlar. Bu zaman iki sosial qrup bir-birindən fərqlənir, qadınlar aşağı sosial statuslu kiçik qrup kimi götürülür. Verilmiş sosial qruplara iki cür yanaşma mövcuddur. Birinci yanaşmaya görə qadınlar və kişilər bərabərhüquqlu submədəniyyətlərin fərqli təmsilçiləridir. Dominantlıq yanaşmasına əsasən qadınlar kişilər qrupundan asılı və ona tabe olan birlikdir.

Cinsin sosiolinqvistik baxımdan ilkin tədqiqatları, bilavasitə dilin fonetik məsələlərinə həsr olunmuşdur. Məsələn, U.Labovun “Dildə variasiyalar” əsərində qadınlar və kişilərlə aparılmış müsahibələr əsasında fonetik xüsusiyyətlərin təyini məsələsinə baxılır. Bu tədqiqat göstərir ki, qadınlar kişilərlə müqayisədə daha üstün sayılan tələffüzə meyillidirlər. Eyni zamanda, sözün müxtəlif şərait və vaxtlarda fərqli tələffüzü də təsdiqini tapır . Diqqəti cəlb edən, xoş təsir bağışlayan tələffüzə meyillilik yalnız sosial fərqlərdən qaynaqlanmır, həmçinin qadın xarakterindəki özünü göstərmək, bəyəndirmək xüsusiyyətindən irəli gəlir. Onu da qeyd edək ki, U.Labovun tədqiqatı bu istiqamətdə aparılmış yeganə araşdırma deyildir. Bu istiqamətdə P.Tradcil, R.Makauley, M.Nyubruk, S.Romeyn və başqaları da tədqiqatlar aparmış, oxşar nəticələr əldə etmişlər. Məlumdur ki, sosiolinqvistikada dilin sosial təbiətini öyrənmək vacib problemdir.

Sosiolinqvistik gender tədqiqatlarında kişi və qadın arasındakı fərqlər çox zaman belə ümumiləşdirilir: 1) kişi və qadınlar dilin müxtəlif modellərindən istifadə edir; 2) qadınlar kişilərlə müqayisədə ünsiyyətin affektiv (şəxslərərası) funksiyalarına daha çox diqqət yetirirlər; 3) qadınlar müsahiblə həmrəyliyi ifadə edən linqvistik formaları daha çox istifadə edirlər; 4) qadınlar ünsiyyəti onu davam etdirmək, həmrəyliyi nümayiş etdirmək manerasında qururlar; kişilər ünsiyyətdə hegemonluğu və statusu qorumağa üstünlük verirlər; 5) eyni sosial şəraitlərdə qadınlar standart formalardan daha çox istifadə edirlər. Müxtəlif dillərin materialları əsasında aparılmış araşdırmalar bu əlamətlərin universallığını aşkara çıxarsa da, gender linqvistikasının sonrakı inkişafında universallaşdırmadan imtina edilmiş, konkret kommunikativ şəraitlərdə gender nitq davranışının xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədəuyğun sayılmışdır.

Məmmədova Nərmin
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ele.eliyev@gmail.com

Lənkəran ədəbi mühitində Qarabağ ağırlıq motivlər

Bütövlükdə müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında əsas, aparıcı və ana xətt təşkil edən Qarabağ mövzusu Lənkəran ədəbi mühitində demək olar ki, əksər şairlərin əsərlərində toxunduğu məqamlardan biridir. Fidan Abdurrəhmanova araşdırmalarında haqlı olaraq deyir ki, “xalqların tarixi taleyində ağır sınaq olan müharibə ona böyük mənəvi yaralar, ölkəmizə ciddi iqtisadi zərər vursa da ədəbiyyat və incəsənətə həmin xalqı daha da dərinədən tanımaq və bəşəriyyətə tanımaq üçün misilsiz mövzu, tükənməz axtarış perspektivi verdi. Demək olar ki, müharibənin ilk günlərindən ədəbiyyatımız müharibə haqqında yazır və təxminən elə o dövrdən də tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ədəbiyyatda müharibə mövzusunu tədqiq edir. Ədəbiyyatda və filoloji fikirdə müharibə mövzusu ədəbi prosesin müharibədən sonrakı inkişafında getdikcə miqyasını genişləndirən güclü bir təmayüldür”.

Həqiqətən də, müharibə elə bir dəhşətli anlayışdır ki, xalqın tarixi yaddaşına vurduğu silinməz iz bütün dövrlərdə ağrı ilə, acı ilə anılır. Lakin bu da danılmaz faktıdır ki, bu ağrıların, acıların fonunda ədəbiyyat mövzucu daha da zənginləşir. Elə məhz bu baxımdan “1990-cı illərin ortalarından başlayaraq, Qarabağ savaşı, Qarabağ müharibəsindən bəhs açan əsərlər ədəbiyyatımızda ayrıca bir vurğu ilə seçilməyə, fərqlənməyə başlayır. Ümumən milli istiqlal, vətənin azadlığı, milli insanın ictimai-siyasi mübarizəsi kontekstindən kənarında təsəvvür olunmayan həmin mövzunun məxsusi aktualıq qazanması təsadüfi deyildi. Qarabağ düyünü heç də lokal problem olmayıb, milli istiqlalımıza əngəl olan qüvvələr tərəfindən Azərbaycan xalqının qarşısına yuvarladılmışdı. Azərbaycan xalqı tarixin sınağından çıxaraq, istiqlalını, müstəqil dövlətini qoruya bildisə də, lakin Qarabağ savaşı bitməmiş qaldı”. Bitməmiş qalan Qarabağ savaşı ədəbiyyatın özü ilə bütünləşməyi bacara bilən mövzulardan biri olaraq lirikanın özünə belə fərqli bir lirik not qatmağı bacardı.

Qarabağ motivləri Azərbaycanın hər yerində söz ustalarının müraciət etdiyi ağırlı-acılı mövzulardan biridir. Lənkəran ədəbi mühitində bu mövzuda yazılmış əsərlərə kifayət qədər rast gələ bilirik. Demək olar ki, Lənkəran ədəbi mühitində əksər söz ustaları bu məqama toxunmuşdur. Bu mövzu lirik növün müxtəlif janrlarının dili ilə öz təcəssümünü tapmışdır. Məsələn, yeri gələndə Mirsalam Müasir əruz vəznində yazdığı “Qarabağda”, “Ağlar”, “Yandı” qəzəlləri ilə, yeri də gələndə isə heca vəznində yazdığı bayatılarında bu dərdi canlandırmağa çalışmışdır :

Əzizim meşə sinə,
Od düşər meşəsinə,
Erməni qan uddurur,
Topxana meşəsinə.

Dünyanın ən dəhşətli faciələrindən biri olan Xocalı soyqırımını da bu dövrdə yazarların ürək yanığı ilə qələmə aldığı əsas motivlərdən biridir. Prezidenti İlham Əliyev hadisəni “bəşəriyyətə və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət” adlandıraraq demişdir: “Yüzlərlə dinc sakin görünməmiş işgəncələrlə öldürüldü, uşaqlar, qadınlar, qocalar, bütöv ailələr məhv edildi, onların meyitləri təhqir olundu. XX əsrin sonunda dünyanın gözü qarşısında baş vermiş belə kütləvi qırğın hadisəsi öz amansızlığına və qəddarlığına görə tək-cə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, bütövlükdə bəşəriyyətə və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət idi. Bu gün artıq heç kimə sirr deyil ki, Xocalı faciəsi davakar erməni millətçilərinin yüzilliklər boyu türk və Azərbaycan xalqlarına qarşı apardığı soyqırımını və etnik təmizləmə siyasətinin qanlı səhifəsi idi.”

Təbii ki, bu faciənin ağrı-acısı bölgə yazarlarının qələmindən süzülərək o dəhşətləri bir daha əks etdirmişdir. Xüsusilə Mirhaşım Talışlının “Soyqırım” qəzəli, Camal Yusifzadənin “Yaman dəyişib ölüm”, Allahverdi Zeynalovun “Xocalı faciəsi”, “Şuşa”, Xatirə Xatunun “Şuşanın dağları başı dumanlı”, “Xocalıya elegiya”, Mirhafiz Bahadırın “Ünvanım Qarabağdır”, “Papaq qaçır başımdan”, “Allah amanında”, “Cəbhəyə arxa gərək”, Aliyə Seyidqızının “Qarabağ”, Etibar Vəliyevin “Nəvəmi Şuşada gəzdirərsiniz”, “Ağla, Xocalım ağla!”, Yaşar Əkbərovun “Balam”, “Qarabağ” şeirləri, Əli Nasirin “Qayıt daha, qayıt daha özünə” poeması bu qəbildəndir.

Bölgə ədəbi mühitində daha çox yaradıcılığı qəm-kədər motivləri ilə seçilən Aliyə Seyidqızının yaradıcılığında da Xocalı kədəri, Xocalı dəhşəti onun bu mövzuda yazdığı digər şeirlərində olduğu kimi “Xocalı” şeirində də ürək yanığı ilə öz dərin ifadəsini tapmışdır:

Sən ey azğınlar əlində qalan ağlar, Xocalı!
Ruhum, hissım, ürəyim qəmimlə sızlar, Xocalı!
Neyləmişdin fələyə bu ilk bahar fəslində?

Kafər od vurdu, sinəndə yandı bağlar, Xocalı!
O gün ki, sən yasə batdın, göy üzü geydi qara,
Hönkür-hönkür ağladı göydə buludlar, Xocalı!

Lənkəran ədəbi mühitində yaradıcılığı xalq ruhuna daha yaxın olan Məsudi Dövrənin “Sənsən” şeirində də Qarabağ dərdi, Qarabağ həsrəti, onun hər daşının, hər kəsəyinin düşmənlər əlində qalaraq qan ağlaması çox böyük ürək ağrısı ilə təsvir olunmuşdur :

Qarabağın gözü yolda.
Ağlayır hər daş kəsəyi.
Kor çeşmələr izi yolda
Qan bağlayır hər bəbəyi.

Apardığımız araşdırmalar zamanı müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində kifayət qədər Qarabağ həqiqətlərini özündə ehtiva edən bədii nümunələrlə qarşılaşırıq. Bu ilk növbədə bölgə yazarlarının bu dərdə biganə qalmadıklarını sübuta yetirən əsas göstəricilərindən biridir.

Mirzəyev Elman
dosent
Həsənova Firuzə
magistrant
salamlar.azercell@com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Orta ümumtəhsil məktəblərində X-XI siniflərində orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinin öyrədilməsi metodikası

Məlum olduğu kimi, dilçilik elmi tədqiqatın miqyası, istiqaməti baxımından xüsusi, ümumi, nəzəri, tətbiqi dilçilik kimi sahələrə bölünür. Əgər dilçiliyin bəzi sahələri elmi-nəzəri mahiyyət daşımaqla, daha çox mütəxəssislərin maraqları daxilindədirsə, bəzi sahələr isə təcrübə xarakter daşımaqla ictimai mövqeyindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir kəs üçün əhəmiyyətlidir. Bu mənada, nitq mədəniyyəti, orfoqrafiya, orfoepiya problemləri, onların müasir təlim prosesində imkanlar daxilində tədrisinin aparılması həmişə diqqət mərkəzindədir.

Bildiyimiz kimi, orta məktəblərdə orfoqrafiya və orfoepiya ayrıca bölmə kimi tədris olunmur. Ayrı-ayrı bölmələrin tərkibində verilir. Doğrudur, orfoqrafiya və orfoepiya lüğətləri köməyə gəlir. Bəzən elə olur ki, şagird illərlə sözün orfoqrafiyasında eyni sözün fərqli yazılışına rast gəlir. Sonda isə məlum olur ki, bu söz dəyişilib. Bu da istər-istəməz şagirdlərdə tərəddüd doğurur. Ümumiyyətlə, dövrümüzdə aktual olan tarixi-ənənəvi prinsipin qorunmaması bu hərc-mərcliyə gətirib çıxarır.

X-XI siniflərin Azərbaycan dili dərslərində orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinin izahı daha çox çalışma xarakterli mətnlər əsasında verilmişdir. Məsələn, XI sinif dərslərində verilmiş “Gəncə müsəlman qız məktəbi” və “Təbiət Allahın şah əsəridir” mətnlərində sözlərin bitişik və ayrı yazılışına diqqət verilmişdir. Fikrimizcə, bu mətnlər üzərində çalışmalarla ənənəvi təhsil üsulunu bir kənara qoyub, fəal təlim metodlarından tətbiq və istifadə edilməsinə təkan verir. Bütün bunlar da orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərinin şagirdlərə dərindən öyrədilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dilinin başlıca didaktik vəzifəsi şagirdlərə düzgün nitq və yazı vərdişlərini formalaşdırmaqdır. Ünsiyyətin kamilliyi, mənalılığı, dolğunluğu və dəqiqliyi şifahi və yazılı nitqin

qarşılıqlı əlaqəsindən asılıdır. Azərbaycan dili təlimində nitqin hər iki formasına vahid bir prosesin iki tərəfi kimi yanaşmaq lazımdır. Həm orfoqrafiya, həm də orfoepiya dövlətin standartlarına daxil olan, onun nəzarətində həyata keçirilən təsisatlar sisteminə daxildir. Müasir dil üzrə elmi-nəzəri tədqiqat sahələrində bəzi çatışmazlıqlar var. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Orfoqrafiya qaydalarının çoxluğu, rəngarəngliyi
2. Yerli şivəçiliklə bağlı yaranan səbəblər
3. Şagirdlərin buraxdığı eyni orfoqrafik səhvlər
4. Orfoqrafik savad uğrunda vahid cəbhənin yaradılmaması
5. Kolleqrafiya ilə bağlı səhvlər
6. Şagirdlərin elmi-bədii ədəbiyyatda və mətbuatda buraxdığı səhvlər
7. Müasir dil üzrə elmi-nəzəri tədqiqat sahələrində bəzi çatışmazlıqlar
8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının tez-tez bəzi dəyişikliklərə məruz qalması.

Fikrimizcə, X-XI sinif dərslərlərində, ümumiyyətlə, orta məktəb dərslərlərində, xüsusən də orfoqrafiya, orfoepiya məsələlərində lüğətdən istifadə qaydaları genişlənsə, işin fəallığını artırıb, uğurlu nəticələr əldə etmək olar. Müşahidələrə əsaslanaraq demək olar ki, hal-hazırda orta ümumtəhsil məktəblərimizdə şagirdlər lüğətdən istifadə qaydalarına biganə yanaşırlar. Bu da təlim prosesində işi ləngidir. Burada əsas rolu müəllim daşıyır. Çünki müəllim sinifdə məsul şəxsdir. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, orta məktəblərimizdə akustik vasitələrdən istifadə çox zəifdir. Ehtiyac duyulur ki, xüsusən də yoxlama imlalar aparılarkən mətnlər xüsusi diktəsi olan, qiraət ustasının dilindən audio qurğu ilə dinləsinlər. Bu da öz növbəsində onların yazı qabiliyyətini sürətləndirəcək. Ümumiyyətlə, orfoqrafiya və orfoepiya məsələlərində şagirdlərin yazının, tələffüzün vacibliyini və hansı sahədə olmağından asılı olmayaraq, gərəkli olduğu vurğulanmalıdır.

Rzayeva Aynur
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
mrs.rzayeva@list.ru

Mətn və diskursda kontekst

Diskursda və mətnlərdə situasiya və kontekst anlayışları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu anlayışlar bədii üslub üçün daha xarakterik hesab olunur. İstənilən kontekst müxtəlif situasiyalarla izah oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan dilindəki “*Əldən qalan əlli il qalar*” və “*Bugünün işini sabaha qoymazlar*” atalar sözləri müxtəlif situasiyalarla izah olunan, lakin eyni konteksti ifadə edən bədii mətn nümunələridir. Eyni situasiyanı İngilis dilində olan eyni kontekstli, yəni məzmunlu atalar sözləri ilə ifadə edək. “*Early bird catches (or gets) the worm*” və “*Early to bed and early to rise, makes a man healthy, wealthy and wise*”. Göstərilən bədii mətn nümunəsi olan atalar sözlərində də erkən oyanmaq, tənbellikdən qaçmaq təbliğ olunur, amma fərqli situasiyalarla izah olunur. Birinci nümunədə metaforik formada təqdim olunan atalar sözü ikinci cümlədə birbaşa mənasında verilmiş atalar sözü ilə qarşı qarşıya qoyulur. Verbal ünsiyyətin əsas xüsusiyyətlərində adresant və adresatın (müraciət edən və müraciət olunanın) fərdi və sosial xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Həm diskursun, həm də mətnin çatdırılmasında bəzi önəmli xüsusiyyətlər vardır ki, onlardan biri də kontekstin qurulmasına kömək edən presuppozisiyadır (*presupposition*). Praqmatikanın əsas vasitəsi olan presuppozisiya zamanı müəllif müxtəlif eksplisit göstəricilər vasitəsilə, əsasən də

referensin köməkliyi ilə oxucuda və ya dinləyicidə ötürülmüş məlumata əsasən müəyyən fikir formalaşdırır ki, bu da kontekstlə birbaşa əlaqəlidir. Deməli, kontekst pragmatik anlayış ehtiva edir. Verilmiş nümunəyə fikir verək. İngilis dilində işlədilmiş *“Chocolate was her Achilles’ heel”* alluziyasında fikrin deyilməsində məna başqadır. Əgər biz bu cümləni sintaktik təhlil etsək, *Chocolate* -cümlənin mübtədasıdır, isimdir, sayıla bilməyəndir, *was* cümlənin ismi xəbərinin komponentidir, eləcə də zamana və kəmiyyətə görə mübtəda ilə uzlaşır, *her* isə cümlənin təyinidir və yiyəlik əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur, *Achilles’ heel* isə ismi xəbərdir. Lakin burada deyilmiş fikri anlamaq üçün *Achilles dabanı* ifadəsinin yunan mifologiyasından irəli gəldiyini və onun insanın zəif cəhəti kimi işləndiyini bilmək lazımdır. Göstərilən nümunə implisit yolla ifadə olunmuşdur. *Those who find ugly meanings in beautiful things are corrupt without being charming.* Burada *those* işarə əvəzliyin cümlənin önündə işlədilməsi və özündən sonrakı *who* sözünə istinad etməsi kataforik referens nümunəsi kimi mətnin formalaşmasına kömək edir. Əvəzlik vasitəsilə reallaşan presuppozisiya kontekstin eksplisit vasitə ilə yaranmasına bir nümunə hesab oluna bilər. Okadakontekstin müxtəlif konsepsiyalarını təqdim etmişdir: fiziki (physical context), şəxsi (personal context), koqnitiv (cognitive context), mətn (textual context). Təsnifata əsasən həm Azərbaycan, həm də İngilis bədii mətnlərində koqnitiv və mətn konteksti adekvat hesab olunur. Artıq diskurs üçün pragmatikanın əhəmiyyəti məlumdur, beləliklə koqnitiv kontekstdə də fon bilgisi həmsöhbət və ya oxucu arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasını təqdim edir.

XX əsrin 60-cı illərində Austin və Searle pragmatikanı həm də nitq aktı adlandırmışlar. Nitq aktı danışanın kommunikativ situasiyanın xüsusi növünün təbii dildə necə yerinə yetirməsidir. Belə situasiya *kontekst (context)* adlanır. Bu o deməkdir ki, nitq aktı yalnız “danışmaq” və “məna” deyil, həmçinin nitqin kimlər arasında istifadə olunmasıdır. Pragmatika kontekstə uyğun nitq aktı tələb edir. Sadə dillə pragmatikanı aşağıdakı nümunə ilə izah edə bilərik. Bir şəxsin əlini qaldırmasını gördükdə, onun hansı məqsədlə edilməsi (yəni salamlama, xəbərdarlıq, sağollaşma və. s) tamamilə kontekstualdır. Bu sadalanan hərəkətlər təbii dildə cümlələr və ya diskurs vasitəsilə reallaşır. Hərəkətlərin kontekstə uyğunluğu nitq iştirakçılarının “danışan” və “dinləyənin” (“speaker” and “hearer”) olduğu situasiyadan asılı olur. Bu xüsusiyyətlərinə görə nitq aktı *koqnitiv (cognitive) və sosial (social) hesab* olunur. Bu xüsusiyyətlər bir tərəfdən bilik, inanc və seçimdən asılı olduğu halda, digər tərəfdən nəzakət və məcburiyyətdən asılı olur. Beləliklə, cümlədə məsləhət xarakterli fikri ifadə edilərkən dinləyici üçün pozitiv tərzdə ifadə etməliyik. Məsələn, *You better take this medicine* cümləsində *better* sözü pragmatik baxımdan seçim (preference) ifadə edir. Onu digər vasitə ilə *must* modal feili ilə əvəz etsək, bu zaman məsləhət (advice) ifadə olunacaqdır. Pragmatika xüsusilə linqvistik elm hesab olunur, ona görə kiondannitq aktını icra edərkən qrammatik quruluşlardan –modal feillərdən, feilin müxtəlif zamanlarından, əvəzlilərdən, ədatlardan və söz sırasından istifadə olunur. Elə buna görədir ki, qarşılıqlı sistemli şəkildə əlaqələndirilmiş linqvistik nəzəriyyə morfo-fonoloji, leksik, sintaktik, semantik və pragmatik quruluşuna görə əlaqəlidir. Yəni diskurs və ya mətn səs, forma, məzmun və hərəkətlərdən (aktlardan) ibarət vəhdət təşkil edir.

Rzayeva Gülşən
dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti
rzayev_fikret@mail.ru

Xarici tələbələrə “Elmi üslub” fənninin tədrisinin bəzi məsələləri haqqında

Son illərdə ölkəmizin təhsil sistemində müxtəlif istiqamətlərdə ciddi islahatlar həyata keçirilir. Ali təhsil sistemində aparılan islahatlar daha çox tədrisin keyfiyyətini artırmağa yönəldirilmişdir. Azərbaycan Texniki Universitetində görülən işlər xarici tələbələrin tədrisinə də aiddir.

Xarici tələbələrin yazılı nitqlə bağlı bacarıq və vərdişlərinin zəif olması səbəbindən ixtisas fənlərinə yiyələnərkən bir sıra problemlər yaranır. Belə ki, əcnəbi vətəndaşlar formalaşmış şəxsiyyət kimi öz milli ənənə və mentalitetinin daşıyıcıları olduğundan müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır ki, bu çətinliklərin psixoloji əsasları vardır. Bu səbəbdən də onların özünə inam hissi zəifləyir, tədris prosesində fikirləri yayınır.

Təcrübə göstərir ki, “Elmi üslub” fənninin tədrisi zamanı bəzi yazı növlərindən istifadə etmək zəruridir: 1. Plan tərtib etmək bacarığı; 2. Konspekt, mühazirə və ya mətnin xülasəsini hazırlamaq bacarığı; 3. Tezis yazmaq bacarığı.

Bu yazı növlərinin tələbələrə öyrədilməsində bir sıra əlavə biliklərin olması vacibdir: 1. Mətnə və ya mühazirədə işlədilən leksik vahidlərin –söz, termin və ifadələrin mənasını aydınlaşdırmaq; 2. Sözlərin ixtisar edilməsi və şərti işarələrdən istifadə; 3. Əsas fikir saxlanılmaqla cümlələrin qısaldılması; 4. Mövzu ilə bağlı informasiyanı qeyd etmək (tələbəyə tədris prosesindən əvvəl tanış olan və ya olmayan).

Qeyd etdiyimiz vərdiş və bacarıqlar xarici tələbələrin digər nitq fəaliyyətlərinə də yardımçı olacaq(oxuma, dinləmə və danışmaq).

Mövzunun planının tərtibi, yazı işinin bir növü olaraq, tələbələrə yazıb- oxuduqlarının rəhbərliyi, müəyyən ardıcılıqla və məntiqi əsaslarla öyrənmək, əsas məzmunu anlamaq imkanı yaradır. Bu məqsədlə tələbələr məzmununa xələl gətirmədən mətni hissələrə bölməli və bu hissələr arasında məzmun əlaqəsini başa düşməlidirlər. Plan tərtib edərkən xarici tələbələr həm cümlənin ixtisar formasını, həm də şərti işarələrdən istifadə məsələlərini (ixtisasla bağlı mövzular əsasında) öyrənirlər. Plan sadə və mürəkkəb ola bilər. Bu məqsədlə auditoriya bir sıra tapşırıqları yerinə yetirməlidir. Məsələn: 1. Fikri nəqli cümlə şəklində ifadə etmək və yazmaq; 2. Mövzu ilə bağlı suallar hazırlamaq (bir və ya bir neçə sual mətni əhatə etməlidir); 3. Mövzuya və ya mətnə uyğun suallara cavab vermək (abzaslara, həm də bütöv mətnə aid); 4. Hər bir abzasa aid olan əsas məlumatı nəqli cümlə şəklində yazmaq; 5. Mövzunun hissələrinə, həm də abzaslarına aid başlıqlar yazmaq.

Beləliklə, tələbələr artıq bu bacarığa yiyələnərək daha çətin iş növü olan mühazirənin (və hər hansı elmi mətnin) konspektini yazmaq pilləsinə qalxa bilərlər.

Seyfullayeva İlahə
dosent
İbrahimov Pərviz
magistrant
Lənkəran Dövlər Universiteti
ibrahimovperviz86@mail.ru

Orta məktəblərdə feil bəhsində feilin başlanğıc forması və bəzi leksik və qrammatik şəkilçilərin fərqləndirilməsində- ma^2 inkarlıq şəkilçisinin rolu

Orta məktəblərdə feil bölməsi tədris olunarkən inkarlıq kateqoriyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnkarlıq kateqoriyasını tədris edərkən yalnız onun inkarlıq vəzifəsi daşmasını qeyd etmək yanlış olar. Şagirdlərə inkarlıq funksiyasını izah etdikdən sonra $-ma^2$ şəkilçisinin bir çox xüsusiyyətlərini də qeyd etmək vacibdir. Bu xüsusiyyətlərdən ilk olaraq feillərdə başlanğıc formanın müəyyən olunmasında $-ma^2$ şəkilçisinin rolunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisi feillərin başlanğıc formasına artırılan ilk şəkilçi hesab olunur. Feil bölməsini şagirdlərə tədris edərkən vurğulamaq lazımdır ki, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisindən sonra gələn bütün şəkilçilər qrammatik şəkilçilər hesab olunacaq, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisindən əvvəl gələn şəkilçilər isə mütləq leksik şəkilçilərdir. Məsələn: *-Yaz-dır-il-ma-mış-dır* feilində inkarlıq şəkilçisi işlənib və inkarlıq şəkilçisindən əvvəlki hissə (*yaz-dır-il*) başlanğıc formadır, amma sonrakı hissə isə qrammatik şəkilçilər olan hissədir. Bu qayda həmişə özünü doğrultduğu üçün bunun dərs zamanı qeyd olunması vacibdir.

İkinci qayda olaraq, bunu qeyd etmək olar ki, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisindən sonra gələcək olan şəkilçilər ya zaman şəkilçiləri ($-di^4$, $-miş^4$, $-ib^4$, $-ir^4$, $-ar^2$, $-acaq^2$), ya feilin şəkillərinin şəkilçiləri ($-mal^2$, $-sa^2$, $-a^2$), ya əmr şəklinin şəxs sonluqları, ya da təsriflənməyən formaların şəkilçiləri olacaq. Bunları nümunələr əsasında göstərək: *-Mən məqaləni yazım* (və ya *"yaz-ma-yım"*) (əmr şəkli), *-Arif kitab oxuyur* (və ya *"oxu-m-ur"*) (xəbər şəkli- indiki zaman), *-O mənimlə getməlidir* (və ya *"get-mə-məli-dir"*) (vacib şəkli), *-Oxumaq həmişə faydalıdır* (və ya *"oxu-ma-maq"*) (məsdər forması) və.s

Üçüncü bir xüsusiyyət də ondan ibarətdir ki, orta məktəblərdə şagirdlər keçmiş zaman və şərt şəkilçilərini *-idi*, *-imiş* və isə hissəciklərindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bunu fərqləndirməyin ən sadə yollarından biri kimi qeyd etmək lazımdır ki, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisindən birbaşa sonra hissəcik gələ bilər. Fikrimizi nümunələr əsasında izah edək: *Biz bütün tapşırıqları yerinə yetirmişdik*-cümləsində *yetirmişdik* feilini inkarda işlətsək (*yet-ir-mə-miş-di-k*), görərik ki, $-ma^2$ inkarlıq şəkilçisindən sonra gələn ilk şəkilçi zaman və daha sonra hissəcikdir. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, bir feilin tərkibində eyni zamanda iki zaman və ya iki şəklın morfoloji əlaməti işləyə bilər.

Dördüncü bir qayda olaraq bunu qeyd etmək olar ki, bəzən $-it^4$ leksik şəkilçisinə $-ir^4$ indiki zaman şəkilçisi artırılanda $t-d$ əvəzlənməsi baş verir. Belə olan halda, şagirdlər bu halı III şəxsin xəbərlik şəkilçisindən fərqləndirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman həmin feili inkarda işlətsək, bunu asanlıqla fərqləndirmək olar. Məsələn: *Əli divar ağardır* və ya *Sevər balıq qızardır*- cümlələrindəki feilləri inkarda işlətsək, görərik ki, burada $-dır^4$ şəkilçisi yox, $d-ir^4$ şəkilçiləridir. *Ağ-ar-t-m-ir* və ya *qız-ar-t-m-ir* və.s

Beşinci, bəzi eyni formalı şəkilçilər var ki, onları leksik və qrammatik şəkilçilərdən fərqləndirmək çətin olur. Bu sözləri müxtəlif şəkil və növlərdə düşünmək olur. Məsələn: *Əli bağda gül bitirdi* və ya *Əligilin bağlarında çoxlu güllər bitirdi*. Bu nümunədəki feillərin hansı şəkil və ya növdə olmasını bilmək istəyiriksə, inkarda işlətməklə bunu izah etmək olar. 1-ci cümlədə feilin

inkarı *bit-ir-mə-di* formasındadır. Diqqət etsək, görürük ki, bu feil keçmiş zamanda işlənib, yəni $-di^4$ zaman şəkilçisidir və xəbər şəklindədir. 2-ci cümlədə feilin inkarı *bit-m-ir-di* formasındadır. Burada artıq görürük ki, bu feil cümlədə indiki zaman anlayışını bildirir və *-di* forması hissəcik funksiyası yerinə yetirir.

Beləliklə, göstərdiyimiz nümunələrdən də göründüyü kimi feilin inkarlıq kateqoriyasının göstəricisi olan $-ma^2$ şəkilçisi orta ümumtəhsil məktəblərində feil bəhsinin tədrisində feilin başlanğıc formasının müəyyənləşdirilməsində, bəzi sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin fərqləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Tahirov İlham
professor
Ağayeva Mətanət
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilham_tahir@rambler.ru
m.agayev98@mail.ru

Müasir dilçilik tədqiqatlarında “Atalar sözlərinin” tədqiqi haqqında

Dilin tarixi inkişafı nəticəsində müxtəlif məzmunlu atalar sözləri meydana gəlmişdir. Xalqın milli təfəkkür səviyyəsini anlamaq baxımından atalar sözlərinin dəyəri böyükdür. Atalar sözləri bitmiş bir fikir ifadə edərək sintaktik vəzifə daşıyır. Atalar sözləri nitqə hazır şəkildə daxil olmuş sabit söz birləşmələridir. Bu baxımdan atalar sözündə bir sözü yerindən oynatmaq, ya da sözlərin sırasını dəyişdirmək o ifadənin sintaksisini pozur və təsir gücünü azalda bilər. Bu fakt onunla izah olunur ki, atalar sözləri milli dil və düşüncənin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranmış və artıq dildə qəliblənmiş bir şəkil almışdır. Xalq fəlsəfəsinin dərinliyini ifadə edən atalar sözləri bütövlükdə bir hikmət xəzinəsidir. Atalar sözləri xalq kəlamlarıdır və onlar həyatın müxtəlif sahələri haqqında fikir və mülahizələri əks etdirir. Möhkəm milli xüsusiyyətə malik olduğuna görə atalar sözlərini olduğu kimi başqa dillərə tərcümə etmək həmişə mümkün olmur. İngilis və Azərbaycan xalqına məxsus bəzi atalar sözləri olduğu kimi qalmış bəzilərinə isə variantlarla zənginləşmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə ilk tədqiqatlardan biri T.Abasquliyev aparmışdır. Onun tədqiqat işində ingilis, Azərbaycan və rus dillərində mənaları daha yaxın və tam uyğun gələn bir çox atalar sözlərinə rast gəlinir. İngilis tərcüməşünası C.Ketford və Amerikan tədqiqatçısı Y.Nayd öz mülahizələrində qeyd etmişdirlər ki, tərcümə zamanı komponent mənasına daha yaxın olan ekvivalenti ilə əvəz olunur. Belə mənaca daha yaxın olan aşağıdakı atalar sözlərini nəzərdən keçirək.

1. “Gəzməyə qərrib ölkə, ölməyə vətən yaxşı”. – “East or West, home is best”.
2. “Allah bir kəsə qəzəb eləmək istəsə, əvvəlcə onun aqlını başından alar”. – “Whom God would ruin, he first deprives of reason”.
3. “Arı kimi balı da var, zəhəri də”. – “Like bees that have honey in their mouths have stings in their tails”.

Hər hansı bir xalqın dilində müəyyən mövzuda atalar sözlərinin olmaması və ya onların məhdud sayda olmasının səbəbi digər dillərə tərcümə olunan atalar sözlərinin həmin dildə dəqiq

ekvivalentinin çox zaman tapılmamasıdır. Ona görə də onların məna yaxınlığı olan atalar sözləri meydana çıxır. Belə atalar sözlərinə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

1."Every man has his fault". –"Hər gözəlin bir eybi var".

2."Talk of the devil and you`ll see hiss hoofs". –"Adın çək,qulağın bur".

Variativlik dilin bütün səviyyələrində rus, ingilis , Azərbaycan və digər müasir dövrün dilçiləri tərəfindən araşdırılmışdır. (L.V.Şerba, L.P.Zinder, V.N.Yartseva, F.Veysəlli və.s) Eyni bir atalar sözü bu və ya digər variativliyə məruz qalır, yəni struktur tamamilə dəyişir, lakin eyni mənalar ifadə olunur. "Each bird loves to hear himself sing" –"Hər quşa öz nəğməsi xoş gələr" atalar sözünün Azərbaycan dilinə ekvivalenti belədir: –"Heç kəs öz ayrına turş deməz". Bu atalar sözünün də aşağıdakı variativ formaları mövcuddur:

1."Every cook praises his own broth" –"Hər aşpaz öz bulyonunu tərifləyir".

2."Every man thinks his own geese swans"- "Hər adam öz qazını qu quşu hesab edir".

Fransız yazıçısı,kəskin pamfletist A.Rivarol atalar sözlərini belə izah edir :”Atalar sözləri bütün xalqların təcrübəsinin məhsulu, bütün əsrlərin düsturlara çevrilmiş sağlam mənasıdır”.

Aparılan tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, atalar sözlərini bir xalq başqa bir xalqdan alır, bəzən isə qaynayıb-qarışma və qarşılıqlı təsir nəticəsində yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xalqlar arasında mənşə və dil qohumluğu olub-olmamasına baxmayaraq, ərazicə bir-birinin yaxınlığında yaşayan xalqların iqtisadi, ictimai, siyasi və mədəni əlaqələri nəticəsində bu paremiyalar qarşılıqlı surətdə bir-birinə təsir etmiş və biri digərinə keçmişdir.

Tahirov İlham

professor

Manafova Tünzalə

dissertant

Lənkəran Dövlət Universiteti

tunzala.manafova@mail.ru

Allah komponentli frazeologizimlər

Müasir dilçilikdə frazeoloji vahidlərin kateqorial əlamətlərinin təyin edilməsi aktual məsələlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Frazeoloji birməşmələrinin mənasının formalaşmasında onları təşkil edən komponentlərin rolu onların öz mənalarının ümumi mənanı yaratmaqda hansı şəkildə iştirak etməsi mürəkkəb və mübahisəli cəhət olaraq qalmaqdadır. Burada mürəkkəbliyi doğuran səbəblər sırasında sabit birləşmənin komponentləri sayının dəyişkənliyi də durur. Tədqiqatçıların əksəriyyəti frazeologizimlər üçün komponentlər sayını aşağı həddinin iki olmasını qəbul edirlər.

Frazeoloji birləşmələrin komponentlər sayının çoxluğu onların tərkibdə işlənən sözlərə görə qruplaşdırılmasında müəyyən çətinliklər meydana çıxarır. Buna baxmayaraq dilin frazeoloji sistemindəki birləşmələr arasında eyni sözün, yaxud müəyyən leksik-semantik qrupa aid sözlərin işləndiyi sabit birləşmələri qruplaşdırmaq olur. Semantik frazeologizimlər rəng adı bildirən söz,tərkibli və s.

Frazeoloji birləşmələr əksər dillərin frazeoloji sistemində ayrıca qruplar təşkil edir. Tərkibində dini terminlər, yaxud dini məfhumları həmçinin dini-mifoloji varlıqları bildirən sabit birləşmələr də xüsusi qrup əmələ gətirir. Ümumiyyətlə, dilin frazeoloji fondunu təşkil edən sabit birləşmələrin qeyd edilən şəkildə təsnifi də tam həllini tapmamış mürəkkəb məsələlərdən biridir.

Qeyd edilən istiqamətdə tədqiqatlarda ayırma konkret sözü nəzərdə tutan meyar üzrə aparılıqda dilin frazeoloji sistemində həmin sözün necə sabit birləşmə tərkibində yer alması da araşdırma obyektı olur.

Bu halda belə sabit birləşmələrin sayının minimal həddini təyin etmək lazım gəlir. Təbii ki, frazeologizimlərin hər hansı kriteriya üzrə xüsusi qrup kimi fərqləndirilməsi həmin qrupun, yaxud çoxluğun elementlər sayını nisbi böyük miqdar təşkil etməsi tələbini ortaya atır.

Frazeoloji birləşmələrin tərkibində eyni sözün işlənməsinin spesifik kəmiyyət göstəriciləri vardır.

Elə sözlər vardır ki, onlar frazeologizimlərin düzəlməsində məhsuldardır, elə sözlər də vardır ki, onlar yalnız bir və ya bir neçə söz birləşməsi tərkibində qeydə alınır. Frazeoloji lüğətlər arasında aparılan hesablaşma və təhlillər tərkibində “Allah” komponenti olan sabit birləşmələrin müəyyən çoxluq təşkil edən leksik –semantik qrup yaratmasını təsdiq edir.

Sözlərin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan frazeoloji vahidlərin tematik qruplara bölgüsünü tədqiqatçılar fərqli şəkildə təqdim edirlər. Bəzi təsniflərdə bu qrupların sayı az, digərlərində isə çox olması diqqəti cəlb edir. Bundan başqa, tematik qruplara verilən adlarda da muhtəliflik aşkar görünür. Məsələn, M. Mirzəliyeva sözlərin leksik – semantik mənasına görə ayırdığı beş qrupdan birini dini əqidə və mənsubiyyəti əks etdirən frazeoloji vahidlər adlandırmış və bu qrupa “Allaha şükür etmək, “Allah saxlasın”, “Allah qurusun” birləşmələrini də vermişdir.

Q.Mahmudovanın monoqrafiyasının II fəslindəki Qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin tematik vahidlər bölgüsü paraqrafında “ Dini- mifoloji səciyyə daşıyan Frazeoloji vahidlər” qrupu qeyd olunur Müəllif bu qrupa daxil olan sabit söz birləşmələrinə aid nümunələr sırasında “Allaha şükür”, “Allahın əmri peyğəmbərin şəriəti”, “Allahın kəramətinə şükür” birləşmələrini də vermişdir. Göründüyü kimi, tematik qrupların adlarına münasibətdə variantlılıq təsdiqini tapır. Azərbaycan dilində “Allahın bəlası”, Allah adamı”, “Allah xofu”, “Allah sevgisi olmaq”, “işi Allaha qalmaq”, “Allaha yalvarmaq”, “Allah-Allah deyib qalmaq”, “ Allahın nəzəri üstündə olmaq”, “ Allah yolunu tutmaq” “ Allaha tapşırmaq” və s. sabit söz birləşmələri işləkdir.

Frazeoloji sistemin muhtəlif leksik-semantik qruplarına daxil olan fərqli vahidlərdə semantik mürəkkəbləşmə özünü eyni qaydada göstərmir. Frazeologizmin tərkib komponentləri sayının genişlənməsi də müşahidə olunur. Fikrimizcə, bu məsələlərin müəyyən leksik-semantik qrupa, xüsusi halda tərkibində “ Allah” komponenti olan frazeologizimlərin daxil olduğu qrupun vahidləri əsasında təsdiq olunması frazeologizimlərdə variantlılıq məsələsinin həllinə kömək edə bilər. Eyni zamanda, bu qrupun vahidləri üzrə tədqiqat and və qarğışların, alqışların, kiçik saylı dua-sənələrin frazeoloji sistemdəki yerini təyin etmək məsələsinə də aydınlıq gətirə bilər.

Tahirov İlham

professor

Mehrəliyeva Elnaz

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

ilham_tahir@rambler.ru

elnazmehrəliyev@gmail.com

İxtisar söz yaradıcılığı vasitəsi kimi

Ünsiyyət prosesində sözlər və söz birləşmələri ixtisar oluna bilər. Hər bir dildə dövrün tələblərinə uyğun olaraq ixtisarlara yaranır. Sözlərin və söz birləşmələrinin qısaldılma səbəbləri

müxtəlifdir. Əsas səbəb isə qənaət hesab olunur. Məsələn ixtisar olunmuş söz olan “exam” öz əvvəlki forması olan “examination” sözündən yazıda daha az yer və tələffüzdə daha az vaxt tələb edir.

İxtisarlar söz yaradıcılığının ən mühüm yollarından biridir. Çünki onlar dildə təkhecalı sözlərin sayını artırır, bu isə öz növbəsində daha sürətli nitqə gətirib çıxarır.

Qısaltma (clipping) – bir və ya bir neçə hecanın ixtisarından ibarət olur. Əksər hallarda sözün vurğulu hecası saxlanılır. Qısaltma ilə yaranan sözlər ingilis dilində üç qrupa ayrılır: apheresis, apocope, syncope.

Apheresis - əvvəli ixtisar olunmuş sözlər adlanır. Məsələn: telephone – phone, university – versity, aeroplane – plane.

Apocope - sonu ixtisar olunmuş sözlərdir. Məsələn: laboratory-lab, advertisement-ad, university-uni.

Syncope - sözün ortasında baş verən ixtisarlardır. Məsələn: mathematics-maths, pants-pantaloons, specs-spectacles.

Dillərdə ixtisarlar əsasən isimlərdə baş verir. İxtisar olunmuş sifətlərə isə nadirən rast gəlinir. Məsələn: dilly-delightful.

Qısaltılmış feillər isə qısaltılmış isimlərin konversiyasıdır. Məsələn: to object-object, to phone-phone, to taxi-taxi.

Azərbaycan dilçiliyində isə 30-cu illərdən etibarən ixtisar söz yaradıcılığının öyrənilməsinə yer verilməyə başlandı. İxtisar söz bəhsinin qrammatika kitablarına və dərsliklərə daxil edilməsi onun dilçilikdə məşhurlaşmasına gətirib çıxartdı. Yalnız 40-cı illərdən sonra ixtisar söz yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyində təsdiqini tapmış, kifayət qədər inkişaf etmişdir.

Dilimizdə struktur müxtəlifliyinə görə ixtisarlar üç növə ayrılır.

1. Suspensiya üsulu (final qısaltma) – burada sözün son hissəsi ixtisar olunur. Məsələn: avtomobil-avto, metropoliten-metro.

2. Kontaktur (sıxılma) üsulu – sözün ortasından bir hissə atılır, əvvəli və sonu birləşdirilir. Məsələn: Məhəmməd – Məmməd, Zəfira-Zema.

3. Start qısaltması - bu növ ixtisarlara qeyri rəsmi adlarda rast gəlinir, sözün əvvəli ixtisar olunur. Məsələn: Zəfira-Fira, Gülnaz- Naz.

Hər hansı ixtisar olunan vahidin söz olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün 4 meyar əsas götürülməlidir. Belə ki, ixtisar məhsulu sözdürsə, o: a) xüsusi tələffüz formasına; b) düzəltmə söz yaratmaq qabiliyyətinə; c) xüsusi orfoqrafiyaya; ç) xüsusi üslubi-semantik məzmununa malik olmalıdır. Son nəticədə bütün bu tələblərə leksik ixtisarlar cavab verir.

Tahirov İlham

professor

Nuri Billurə

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

billuren@mail.ru

İngilis dilində şərq sözləri haqqında

Hind-Avropa dil ailəsinin german dil qrupuna aid olan və 750 milyondan çox insanın doğma dili hesab olunan ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginliyi ingilis xalqının daim xarici ölkələrlə mədəni, siyasi və iqtisadi əlaqələrdə olmasının tarixi göstəricisidir. Üç əsas tarixi dövrdən (german qəbilələrinin Britaniyanı fəth etməsi və onların dilinin əsas mövqə tutduğu qədim dövr; Norman

işğalı və ölkədə fransız dilinin hakim mövqeyə çevrildiyi orta dövr; ingilis xalqının, dövlətinin, ədəbiyyatının inkişafı hesabına sürətlə irəliləyən və bu yolda xeyli problemlərlə üzləşən müasir, yeni dövr ingilis dili) keçən ingilis dili latın, yunan, italyan, ispan, fransız, alman, rus və şərq dillərindən alınmalar hesabına lüğət tərkibini artırmış, zənginləşdirmişdir.

Beynəlxalq ünsiyyət dillərindən biri hesab olunan ingilis dilinə ticarət, səhiyyə, ədəbiyyat, elm, mədəniyyət, müasir texniki tərəqqinin inkişafı ilə bağlı təkcə qərb ölkələrindən deyil, bir çox şərq dillərindən (birbaşa, yaxud digər dillər vasitəsilə) daxil olan alınma sözlərin bir qismini aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq nəzərdən keçirmək olar:

1. Hind dilindən - *jungle, cachmere, shampoo, cot* və s.
2. Çin dilindən – *tea, ginseng, China* və s.
3. Yapon dilindən – *sunami, kimano, soya* və s.
4. Türk dilindən – *bey, pasha, turkey* və s.
5. Azərbaycan dilindən – *tar, mugam, manat, pyty, kabab* və s.
6. Fars dilindən – *caravan, bazaar, dervish* və s.

7. Ərəb dilindən – *algebra, algorithm, admiral, harun, zero, adobe, alcohol, apricot, minaret, alizarin, arsenal, sherbet, aubergine, almanac, benzoin, attar* və s.

Bəzi şərq sözlərinin ingilis dilinə necə keçdiyini təhlil edək:

Admiral – amir - komandir, müsəlman hərbi lideri. Bu söz ərəblərin Siciliya adasında 300 illik hakimiyyəti nəticəsində 11-ci əsrdə latın dilində *amiratus*, 13-cü əsrdə *amiraldus, ammiral, amirato* formalarında işlənmişdir. Orta dövr latın dilində *ammirandus, amirrallus, admiratus, admiralius* və fransız, ingilis dillərində *amiral* və *admiral* kimi dilin fonetik qaydalarına uyğunlaşmışdır. Ərəblərdən fərqli olaraq, qərb ölkələrində *admiral* sözü “dəniz komandiri” mənasında işlənir.

Algebra - al- jabr ,tamamlanma yaxud qırılmış hissələrin bərpası. Bu sözün riyazi ifadəsi şərq riyaziyyatçısı M.Xarəzm və onun “al-mukhtaşar fi hisab al-jabr wa al- muqabala “ – “ The Compendium on Calculation by Restoring and Balancing” əsərinin latın dilinə tərcüməsi və bu zaman *al-jabr* sözünün latın dilində *algebra* kimi özünə yer tutması ilə bağlıdır. Bir çox elm adlarının ingilis və digər dillərə məhz, bu dildən keçdiyini nəzərə alaraq, ərəb mənşəli bu sözün də ingilis dilinə latın dilindən keçdiyini əminliklə deyə bilərik.

Arsenal - dar sina –gəmiqayıрма sahəsi. Ərəb mənşəli olan bu söz 12-ci əsrdə italyan, sonradan latın, fransız və ingilis dillərinə keçib və *darsena, arsena, tarsanatus, tersanaia, tarcenale* kimi fonetik dəyişikliklərə məruz qalıb. 16-cı əsrdə fransız və ingilis dilində *arsenal* kimi möhkəmlənmişdir.

Aubergine – al-badinjan-badımcan. Vətəni Hindistan olan bu bitki orta əsrlərdə yunan və romalılara ərəblər vasitəsi ilə tanındılmışdır. Sonradan ispan dilinə *alberengena* kimi, 18-ci əsrin ortalarında fransız dilində *al- au- əvəzlənməsi* baş verdiyindən bu dildə *aubergine* kimi möhkəmlənmiş, ingilis dilinə də bu formada keçmişdir.

Attar - itr- duxu, aromat. Bu söz orta əsrlərdə ərəb dilindən farsa, oradan da hind urdu dilinə, 18-ci əsrdə isə ingilis dilinə keçmişdir.

Alizarin – al-asara-şirə, qırmızı boya. Fransız dilinin fonetik qaydalarına uyğunlaşaraq, *alizari* və *alizarin* kimi işlənərək digər dillərə, xüsusilə ingilis dilinə keçmişdir.

Şərq sözlərinin ingilis dilində işlənməsi təkcə lüğətlərdə deyil, həm də bədii ədəbiyyat nümunələrində, dünya poeziyasının korifeylərindən hesab olunan tanınmış ingilis şairi Corc Qordon Bayronun “Şərq poemaları” silsiləsində öz əksini tapır. Bu yolla ingilis dilinə xeyli sayda şərq sözləri keçib. Bu poema türk, italyan, yunan və Ukrayna motivləri əsasında qeydə alınsa da, C.Bayrona daha böyük şöhrəti şərq (türk) motivləri gətirmişdir. C.Bayron irsinin ilk tədqiqatçısı və təbliğatçısı olan İ.Rəhimov bu silsiləyə daxil üç əsərin sətri tərcüməsini hazırlayaraq ayrı-ayrı

şairlərə təqdim etmişdir. Burada işlənən şərqli sözlərinə *sultanə, məscid, ramazan, tufəng-tüfek(silah), bayram, səmum (güclü səhra küləyi), dərviş, əmir, minarə, şabçerağ (gecə çırağı), huri, müfti, tambur (türk barabanı), divanxana, Məkkə, Allah, İblis, Əzrayıl (ölüm mələyi), müsəllim (padşahdan sonra ikinci şəxs), müsəlman, çuxadar (görməli ağanın qabaqda gedən xidmətçilərindən biri), dülbəndlilər, çubuq (türk qəlyanı), ətri-gül (gül yağı)* və s. kimi xeyli sayda nümunələr aiddir.

İngilis dilinin, ingilis xalqının keçdiyi tarixi yol aydın şəkildə zəngin leksikoqrafik mənbələrdə, bədii ədəbiyyat nümunələrində əks olunmuş, alınma şərqli leksikası ingilis dilinin qayda-qanunlarına əsasında assimilyasiya olunaraq dildə möhkəmlənməklə onu zənginləşdirmiş, bəziləri isə beynəlmiləl sözlərə çevrilmişdir.

Tahirov İlham
professor
Şıxcanlı Leyla
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ilham_tahir@rambler.ru
leyla.shixcanli@gmail.com

İndiki zaman frazeosemantik mikro sahəsi

Frazeoloji söz birləşmələri parçalanmayan sabit söz birləşmələridir. Frazeosemantik sözü frazeologiya və semantika sözlərinin qısaltmasıdır. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti zaman bildirmə xüsusiyyətinə sahib olaraq, temporal səciyyəyə daşır. Zaman səciyyəli frazeoloji birləşmələr temporal frazeologizmlər adlanır. Bu söz birləşmələrinin zamanına görə 3 mikrosemantik sahəsi vardır:

1. Keçmiş zaman frazeosemantik mikrosahəsi;
2. İndiki zaman frazeosemantik mikrosahəsi;
3. Gələcək zaman frazeosemantik mikrosahəsi.

İnsanın hiss-emosiyaları, psixi vəziyyəti ilə bağlı spesifik cəhətlər daha çox indiki zamanda ifadə olunur. Dilçilikdə indiki zaman anlayışı indi, nə əvvəl, nə də sonra kimi təzahür edilir. A. Axundov tədqiqatlarında göstərir ki, indiki zamanla ifadə olunmuş frazeoloji birləşmələr başlamış, hələ də bitməmiş hal və ya hərəkətləri ifadə edir.

İndiki zamanda olan frazeoloji birləşmələr manalarına görə müxtəlif olur. K. V. Filininin tədqiqatlarına görə, The Present Indefinite formasının əsas mənası onun kontekstual mənasından fərqlənir. İndiki zaman bildirən frazeoloji birləşmələrinin aşağıdakı mənalarda işlənir:

1. Ümumiləşdirmə mənasında (panxronik): You should answer a fool according to his folly.
2. Keyfiyyət mənasında (qualitative): She earns money by the sweat of one's brow.
3. Adət halını almış hərəkəti ifadə etmə (usual): Children get up at 8 o'clock.

Birinci cümlədə "to answer a fool according to his folly" – bir kəslə layiq olduğu kimi davranmaq mənasında ümumiləşdirmə bildirir.

İkinci cümlədə "by the sweat of one's brow" dilimizə alın təri ilə qazanmaq mənasını verir. Nümunədə hərəkətin keyfiyyəti bildirir.

Üçüncü cümlədəki "get up" birləşməsi insanın adəti, hər günkü fəaliyyəti ilə bağlı ifadədir. Bunlardan başqa, indiki zamanda işlənən digər nümunələrə nəzər yetirək:

- In the twinkling of an eye – dilimizə “bir göz qırpımında” kimi tərcümə olunan indiki zaman mənasını verən frazeoloji birləşmədir. Bu birləşməyə sinonim olaraq “out of hand”, “in a crack” kimi nümunə göstərmək olar.
- To seem to be thinking of – “düşünən kimi görünmək” kimi tərcümə olunan frazeoloji birləşmə də indiki zaman mənasında işlənir

İndki zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin sinonimliyi olduğu kimi, antonimliyi də mövcuddur. Bu antonimliyi aşağıdakı nümunələrlə göstərmək olar:

-In the spring of her/his life – ömrünün bahar çağında

-to be in the desk bed/when he was about dying – ölüm ayağında

Aparılan tədqiqatlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, indiki zaman bildirən frazeoloji birləşmələrin toplusu indiki zaman frazeosemantik mikrosahəsi adlanır. Bu zamanı bildirən frazeosemantik birləşmələr danışmaq anında baş verən hadisələrə nəzərən olanları özündə etiva edir.

Tahirov İlham
professor
Məmmədli Şükufə
magistrant
ilham_tahir@rambler.ru
shuku.adpu@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

İnsanın mənfi emosiyalarını xarakterizə edən frazeoloji vahidlər

Frazeoloji vahidlərinin danışmaq dilində, istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də poetik mətnlərdə yeri əvəzolunmazdır. Frazeoloji vahidlər dilə emosianallıq və ekspressivlik verir. Frazeoloji vahidlər xalq tərəfindən yaradılmışdır. Onlar xalqın adət-ənənələri, əxlaqi görüşləri, həyat təzləri ilə bağlı olur. Dildə olan frazeoloji vahidlər təkcə adət-ənənəni, əxlaqi görüşləri, həyat tərzini deyil həmçinin insanı da müəyyən cəhətdən xarakterizə edir.

Frazeoloji vahidlər insanı aşağıdakı cəhətlərə görə xarakterizə edir:

1. İnsanın xarici görünüşünü xarakterizə edən frazeoloji vahidlər.
2. İnsanın əqli keyfiyyətlərini xarakterizə edən frazeoloji vahidlər.
3. İnsanın müsbət emosiyalarını bildirən frazeoloji vahidlər
4. İnsanın mənfi emosiyalarını bildirən frazeoloji vahidlər

Emosiyalar iki yerə bölünür: mənfi emosiyalar və müsbət emosiyalar. Emosiya subyektiv psixoloji vəziyyətdir. Bu vəziyyət danışan və dinləyəne aiddir. Danışanın və dinləyənin emosional vəziyyətləri fərqli və oxşar olur. Emosiyalar dildə müxtəlif vahidlər ilə verilir. Onlardan biri də frazeoloji vahidlərdir. İnsanın mənfi emosiyaların bildirən frazeoloji vahidlərdən bəzilərinə nəzər salaq.

to be blind with rage-(hərfi mənası: qəzəbdən kor olmaq) Bu frazeoloji birləşmənin mənası “qəzəbdən kor olmaq, acığından gözü heç nə görməmək” deməkdir. Çünki insan qəzəbli olan da ətrafda baş verən hadisələr onun üçün önəm kəsb etmir. İnsan qəzəbdən nə etdiyini bilmir. Bir növ kor insanlar kimi nə etdiyindən xəbərsiz olur.

a poor creature-(hərfi mənası: yoxsul məxluq) “dəvəsi ölmüş ərəb” deməkdir. Bədbəxtliyə düşər olmuş, var-yoxu əlindən çıxmış, bir növ, taleyin ümidinə buraxılmış adamlar haqqında işlədilən ifadədir. Köçəri ərəblər üçün dəvə həddindən artıq önəmli idi. Ondan təkcə nəqliyyat

vasitəsi kimi deyil, həmçinin ətindən, südündən, dərisindən məişətdə də istifadə edirdilər. Bu səbədən dəvənin ölməsi ərəblər üçün faciə hesab olunurdu.

Meet one's Waterloo –(hərfi mənası: Waterloda görüşmək)“darmadağın olmaq, tamamilə məğlubiyyətə uğramaq” deməkdir. Vaterloo döyüşü məğlubedilməz Napoleonun məğlub olduğu ilk və son döyüşdür. Buna görə də bu frazeoloji birləşmə dildə bu şəkildə yaranıb.

To reopen old sores (köhnə yaraları açmaq); to rub salt into the wound (yaraya duz sürtmək); to aggravate the wound(yaranı ağırlaşdırmaq) - “yarasını təzələmək, birinin dərini yadına salıb pərişan etmək; yarasına duz basmaq” deməkdir - Hər hansı bir yaranın üzərinəduz tökdükdə o insana ağrı verir. Buna görə də bu ifadə hər iki dildə duz basmaq kimi istifadə olunur.

To fly into a rage; to be nearly out of one's mind; to lose control of oneself - “özündən çıxmaq, müvazinətini itirmək, hirsələnmək, hiddətlənmək, əsəbiləşmək, cin atına minmək, od götürmək, qan beyninə vurmaq (sıçramaq), üzü dönmək, beyninin qapağı atmaq, beyni yerindən oynamaq, beyninin qurdu tərpnmək” deməkdir. *İngilis dilində olduğu kimi bu frazeoloji birləşmənin Azərbaycan dilində də müxtəlif versiyaları vardır.*

To change countenance(görünüşünü dəyişdirmək) ; to be as white as a sheet (vərəq kimi ağ olmaq); to be as white as a ghost (ruh kimi ağ olmaq); to be as white as ashes (kül kimi ağ olmaq) –“rəngi ağarmaq , qorxudan və ya həyəcədən öz təbii rəngini itirmək” deməkdir - Bu frazeoloji birləşmə istər Azərbaycan, istərsə də İngilis dilində bir –birinə yaxın mənalar ifadə edir.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyənəşdirilmişdirki, insanın hansı psixi-emosional vəziyyətdə olduğunu ifadə etmək üçün frazeoloji vahidlərdən geniş istifadə olunur.

Vəliyeva Zemfira
professor
Əliyev İlqar
dissertant
ilqar-500@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Mifologemlər kompozisiyanın bir hissəsi kimi

Kompozisiya formal-məna kateqoriya kimi öz müstəqil struktur və semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir, yəni mətnin bitmiş, qapanmış və formal-statik təşkili kimi bu mətnin təşkilinin müstəqil elementləri və daxili prinsiplərindən ibarətdir. Kompozisiyanın belə elementlərindən aralarında müəyyən struktur-semantik əlaqələr olan müstəqil sahələri saymaq olar. Personajlar bu kompozisiya sahələri çərçivəsində mövcud olurlar və personajlarla sahələr arasında müəyyən ziddiyyətlər sonuncunu hərəkətə, digər sahəyə yerdəyişməyə vadar edir. Beləcə süjet əmələ gəlir, kompozisiya isəquruluşun tam strukturuna malik olan və dünya haqqında müəyyən konseptual təsəvvürü ifadə edən əsərin daxili aləminin formal-məna təşkilatı kimi poetik sistemin struktue-məna potensialı şəklində meydana gəlir ki, bu da cüjetqurmada öz reallığını tapır.

Mifo-folklor ənənələr elementlərdə (sahələrdə) və kompozisiyanın təşkili vasitələrində meydana gəlir. XX əsr Azərbaycan yazıçılarının əksərinin yaradıcılıqlarında kompozisiyanın təşkilinin ənənəvi prinsiplərindən, bəzi hallarda isə epizodların ardıcıl bağlanması fəal istifadə olunur. Məsələn, M.Süleymanlının əsərləri monolit kompozisiyaya malikdirlər – onun əsərlərinin, demək olar ki, hamısının fabula-süjet epizodları baş qəhrəmanlarla bağlıdır, mətnlər əsas personajların ardıcıl hərəkətlərindən, fraqmentlərin məntiqi qarşılıqlı əlaqələrindən ibarətdir. Onun

müsbət qəhrəmanları, əsasən bütün epizodlarda iştirak edirlər, süjetlər özündə mənəvi durumu, sosial fəaliyyəti cəmləşdirirlər. Bəzən yazıçıda ziddiyyətli fraqmentlər və motivlər bir birinə zəncirlənir. Məsələn, ideal və adi, əzəmətli və alçaqlıq arasında ziddiyyət onun hekayələrinin kompozisiya əsasını təşkil edir.

Personajların ənənəvi ikili yerləşmələri, təsvir olunan aləmin ikililiyi onun əsərlərinin əsas fərqləndirici xüsusiyyətləridir. Yazıçının nəsrində qəhrəmanın hərəkətlərinin kompozisiya və psixoloji motivasiyasında müxaliflik xüsusilə nəzərə çarpır. M.Süleymanlının “Şeytan” nağıl-povesti ziddiyyətli epizodların qarçılıqlı əlaqəsi şəklində qurulmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, əsərin çox maraqlı bir forması var- insanda qəlbinə şeytan qonmuş adamların təəssüratını oyadır. İnsanların dünyagörüşü və məişəti iki qütbə bölünür, bir birini qütb hissələri və arzuları ilə əvəzləyən ziddiyyətlər şəxsiyyətin və həyatın bütövlüyünü dağıdır. Bir ziddiyyətdən digəri doğur, münaqişə ilk yaranan günahın genişlənməsi fonunda inkişaf edir. Beləliklə, ilkin ziddiyyət konstruktiv funksiyanı həyata keçirir. Mətnin mənəvi özəyi mifin əxlaq məntiqi ilə, yəni şeytani başlanğıcla bağlıdır – ictimai tənəkkürün eqosentrizminə və subyektiv azadlığa görə cəza. Mətnin eqoist personajları əhatə olunduqları təbii mühitdən ayrılırlar və bir biri ilə ünsiyyətdən imtina edirlər. Hərəkət ancaq özünü müdafiə edir, qapalı və təkəbbürlü bir mikroaləmdə yaşayır. Bu qapalı dünyanın belə bir “çevrilmiş toposunda” fərd öz mənafeyini ümumi maraqlardan üstün tutur. Ona görə də eqoistlik insanlara məhəbbətdən irəlidedir, öz həyatı isə tarixdən də qiymətlidir: - “Ucqar bir kənd idi. Kəndin öz Qazisi, Mollası var idi. Ancaq onlarda əksinə idi. Molla mühakimə edirdi, Qazi isə mollaya aid olan işi görürdü. Allah tərəfindən unudulmuş bir kənd. Heç kəs bura heç vaxt gəlmirdi, heç kəs buradan gəlmirdi”.

Bu kənddə aləm daxildən dağılır – insanın təkəbbürlüyü onun daha çox günah işlətməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə, ümumi mənəvi böhran xarici faktorlarla deyil, qalıcı səbəblərlə şərtləndirilir: insanın günahları, subyektin çirkinliyi kainatı, əşya və mövcudluğun təmizliyini zəhərləyir. Ona görə də, mətnin münaqişəsi ikili mənəvi daşıyır: müasir cəmiyyətin inkişafına ikili baxış ifadə olunur – onu günahabatmaya aparan sərt özündənrazılıq xarici –təbiət və sakral-fəlakət əks reaksiyasını cəlb edir: “Un tozuna bürülmüş burulğan boru vasitəsilə dəyirmanı çıxırdı”. Beləcə mətndə obrazların- Şeytanın, Bəkirin, dəyirmanın və dəyirmançının mifoloji ambivalensiyası ifadə olunur ki, görünür, bu da qədimdə insanların günahabətləri kimi sivilizasiya haqqında təsəvvürləri ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, mətnin kompozisiya tamlığı əsas mövzunun ardıcıl inkişafına rəğmən əmələ gəlir.

Beləliklə, ənənəvi monolit kompozisiya təhkiyəçi ilə hadisə elementlərinin ardıcıl birləşmələri yolu ilə yaradılır. Bu elementlər öz məzmununa görə uyğun gələ də bilər, ziddiyyətli ola da bilər.

Гамидов Иляс
профессор
Агаев Мугаддин
докторант
Лянкаранский государственный университет
muqeddin@yandex.ru

Синтаксически связанные словосочетания и их типология в современном русском языке

Проблемы словосочетания можно рассматривать как в лексическом, так и в лексико-семантическом аспекте. Словосочетания – это сочетание слов. Словосочетание изучается в синтаксисе. Синтаксис – это раздел науки языкознания. В синтаксисе изучают соединение отдельных слов в речи. Это своеобразное учение о словосочетаниях. Термин синтаксис греческий по происхождению. А в Древней Греции синтаксис имел 2 значения:

1. Соединение букв
2. Соединение слов в речи.

Изучением синтаксиса занимались в Древней Греции. Основоположителем учения о синтаксисе был Аполлоний Дискол, который жил во II веке нашей эры.

Дискол видел задачу синтаксиса не в разложении предложения на его члены, а в установлении значений и синтаксических функций слов (части речи). Он в предложении брал конкретные словосочетания. Такой подход Аполлония в построении синтаксиса в последующем времени не устраивал западноевропейскую грамматическую элиту. Уже с эпохи средневековья на первый план выдвигается анализ предложения, разложения его на части; а изучение живых конкретных словосочетаний, слов, присущих конкретному языку сменяется установлением общих для всех языков грамматических понятий – «универсалий». Возникает в дальнейшем идея всеобщей грамматики.

Своеобразными были пути развития грамматической науки в России.

У Мелетия Смотрицкого синтаксис рассматривался как учение о сочинении частей речи, о сочетании слов в предложении.

Самый первый грамматический труд на русской почве называется «О восьми частях слова».

М.В. Ломоносов изучает грамматический строй русского языка целой эпохи в созданном им грамматическом произведении «Российская грамматика».

«Российская наука» основана на народный язык, на народную самобытность, на жизненные реалии, на материализм. «Российская грамматика» сыграла огромную роль в истории науки о русском языке. Ломоносов заложил фундамент изучения словосочетания, однако выводил эту тему за рамки изучения предложения, его учение больше вошло в риторiku чем в науку о предложениях.

После Ломоносова проф. Н.Г. Курганов в 1769-м году печатал книгу «Российская универсальная грамматика».

Книги этой поры основывались на «Грамматику Ломоносова». Синтаксис коротко излагался в книгах того времени. Профессор А.А. Барсов тоже написал «Российскую грамматику», но она осталась в рукописи.

В 1831-м году вышла «Русская грамматика» А.Х. Востокова. Востоков своими трудами обогатил не только отечественное языкознание, но и мировое языкознание.

Словосочетание, как нужный компонент предложения

Словосочетание – это сочетание двух или более знаменательных слов на основе подчинительной связи (по акад. Виноградову). Словосочетание – это назывная единица. Словосочетание называют понятие более развернуто, чем слово. Одно слово бывает главным. Главное слово распространяется зависимым словом в словосочетании. Между главным и зависимым словами существуют 3 типа связи:

1. Согласование
2. Управление
3. Примыкание

Согласование – это такой вид подчинительной связи, при котором зависимое слово ставится в том же падеже, роде и числе, что и главное.

модели: *хороший человек, умные люди, яркое солнце.*

В словосочетаниях обычно в роли главного слова выступает существительное, а в роли зависимого слова прилагательное. Но к этой связи можем добавить приложение.

Приложение — это не вид подчинительной связи. Это согласование существительного с существительным, но второе слово все-таки имеет функцию объяснения. Второе слово существительное объясняет первое слово существительное.

модели: *девушка – француженка, улица-змея, друзья-студенты, человек-мутант и т.д.*

Управление – это вид подчинительной связи, при котором зависимое слово ставится при главном слове в нужном падеже.

модели: *читать книгу, интересоваться искусством, находиться при сторожке.*

При такой связи главное слово – часто глагол, а зависимое слово бывает существительным. А средство связи окончание и предлоги.

Примыкание – это третий вид подчинительной связи, где слова в словосочетаниях связываются только по смыслу.

модели: *говорить улыбаясь, предложить войти.*

В этой подчинительной связи главные слова – изменяемые слова, а зависимые – неизменяемые слова.

“TARİX, FƏLSƏFƏ VƏ PEDAQOGİKA” BÖLMƏSİ

Abduləzizov Mehman
dosent
Babayeva Şəhanə
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
shahanebabayevaa@gmail.com

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin idrak fəallığının monitorinqi və qiymətləndirilməsi işinin təşkili

Təlim prosesində öyrənmənin əsasını şagirdlərin idrak fəallığı təşkil edir. Müəllimin pedaqoji ustalığı təhsil alanlarda öyrənmə tələbatının formalaşdırılması ilə şərtlənir. Ölkəmizdə kurikulumun tətbiqi milli zəmində qurulmuş təhsil sistemində bugün ənənəvi dərs prosesindən fərqli olaraq, təlimin inteqrativ formada təşkil edilməsinə üstünlük verilir. Artıq ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlər verilməklə yanaşı, həm də onlarda məntiqi təfəkkür inkişaf etdirilir, həyati bacarıqlar aşılır və onlar müasir təfəkkürə malik şəxsiyyət kimi formalaşdırılır. Yəni bilikyönlü təhsilə deyil, şəxsiyyətyönlü təhsilə daha çox diqqət verilir.

Təlim prosesində şagirdlərdə idrak prosesinin mümkün dərəcədə daha çox inkişaf etdirilməsi vacib sayılır. Uzun illər şagirdlərin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsinə önəm verilməmiş, biliklər şagirdlər tərəfindən şüurlu surətdə dərk olunaraq mənimsənilməmiş, yalnız mexaniki surətdə əzbərlənmişdir. Şagirdlər öyrəndikləri informasiyadan nəticə çıxarmağı bacarmır, hər hansı bir problemlə vəziyyətlə qarşılaşdıqda çaşır qalırdılar. Şagirdlərdə müşahidəçilik, müstəqil və tənqidi düşünmək kimi qabiliyyətlər formalaşdırılmırdı. Bu qabiliyyətlərin formalaşması üçün müəllim ilk növbədə problemlə situasiya yaratmağı bacarmalı və şagirdləri bu vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa sövq etməlidir. Şagird təfəkkürünün inkişafında müəllimin qoyduğu sualın rolu böyükdür. Bəzi müəllimlər şagirdlərin yaradıcı düşüncəsinə əhəmiyyət vermir, onlara həddindən artıq asan suallar verir ki, bu da şagirdlərdə ümumi passivliyə səbəb olur, onlar heç bir axtarış etmir, yalnız hazır materiallarla kifayətlənirlər.

Qiymətləndirmə prosesinə toxunduqda isə müəllim tərəfindən şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi onların idrak fəallığını stimullaşdırır. Bugün yeni qiymətləndirmə sistemini başa düşmək üçün ilk olaraq qiymətləndirmə və monitorinq anlayışlarını bilmək əsas şərtidir. Şagird fəallığı kəmiyyət göstəricisi ilə deyil, keyfiyyət göstəricisi ilə qiymətləndirilməlidir. Şagirdlərin idrak fəallığının müntəzəm olaraq izlənilməsi, onların fəallığına təsir edən mənfi halların aradan qaldırılması, müsbət istiqamətə doğru irəliləmələri monitorinqin əsasını təşkil edir. Artıq bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə şagird nailiyyətlərinin monitorinqi məktəbin ümumi pedaqoji heyəti tərəfindən aparılır. Şagird irəliləyişlərinin monitorinqi məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsasını təşkil edir və dərs ili ərzində şagirdin təlim, müəllimin tədris fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verən texnologiya kimi düşünülmüşdür.

Monitorinq və qiymətləndirmə təlim prosesinin tərkib hissələrindən biridir. Qiymətləndirməyə ənənəvi olaraq ancaq şagirdlərin oxudugunun müəyyən edilməsi vasitəsi kimi baxılmışdır. Müasir yanaşmaya görə, qiymətləndirmə – dəyərləndirmə daha geniş anlayış olub, istənilən sahələrin ümumilikdə cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrində bu və ya digər şəkildə istifadə olunur. Monitorinq – qiymətləndirmə anlayışına nəzərən daha böyük tutuma malikdir.

Təhsil alanların – şagirdlərin bilik və bacarıqları hərtərəfli yoxlanılmaqla onların ilkin real bilik səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir.

Qiymətləndirmə, eyni zamanda – fəaliyyətin dəyəri haqqında fikir yürütmək və inkişaf istiqamətlərini müəyyən edib diaqnoz qoymaq, məqsədə nail olmaq yollarını tapmaqdır. Qiymətləndirmə nəticənin yoxlanması deyil, bunun üçün aparılan təhlildir. Bu zaman ilkin vəziyyətin istinadları təyin edilir, müvafiq dəyişikliklər aparılır və nəticələrdə edilir.

Baxşiyev Əliqə
dosent
Şəfəqqətov Fazil
magistrant
fazilshəfəqqətov@mail.ru

Yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi

Göstərmək olar ki, hal – hazırda orta məktəblərdə yeni təhsil proqram-kurikulum əsasında tədris təşkil olunur. Beləki təlim zamanı “Fəal təlim” termini meydana çıxmışdır. Fəal təlim özü şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimdir. Ümumi olaraq göstərmək lazımdır ki Fəal təlim anlayışının yerinə interaktiv təlim metodu anlayışından istifadə olunur. Xüsusilə fəal təlimdə aşağıdakı xüsusiyyətləri sadalamaq olar.

-müəllim tərəfindən şüurlu sürətdə idraki problem situasiyasının yaradılması
-problemin həlli zamanı şagirdlərin tədqiqatçı mövqeyinin olması
-şagird üçün yeni biliklərin kəşfi və bu biliyin mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması

Buradan məlumdur ki yeni yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki təlim şagirdlərin yaddaşının təkə yeni elmi biliklərlə deyil, təfəkkürün sistemli şəkildə inkişaf etməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi çox mühüm amildir. Bununla belə şagirdlər dərs prosesi zamanı müəllimin rəhbərliyi altında asan başa düşülən, yadda qalan ən vacib məlumatların öyrənilməsi prosesində hadisələrin səbəb –nəticə əlaqələrini aşkar edir və nəticə çıxartmaları, ümumiləşdirmə aparmağı öyrənirlər. Fəal təlimin aşağıdakı mexanizmlərini göstərmək olar.

•Mexanizm 1. Problemlə vəziyyətin yaradılması—burada şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir. Problem diqqəti cəlb edən və maraqlı olmasına həmçinin mümkün bacarıqları üzə çıxarmasına, müxtəlif fərziyyələr yaratmasına imkan verilir. Şagirdlərdə dərsə marağ və ya idrak fəallığı yaratmaq üçün problemlə situasiyanın təşkili dərslərin əsas məqsədlərindən bir

•Mexanizm 2. Dialoqun və əməkdaşlığın zəruriliyi—problemin həlli zərurəti müxtəlif fərziyyə və baxışların nəzərdən keçirilməsini və ən optimal üsulun tapılmasını tələb edir. Bununla belə mövcud təlim metodunu ifadə etmək üçün “problem” və ya “problem-dialoq” təlim kimi anlayışlardan istifadə olunur.

• Mexanizm 3. Şagird –tədqiqatçı, müəllim –fasilitator---şagirdin mövqeyi “kəşf edən”, “tədqiqatçı” mövqeyidir, o güc çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Fəal təlim prosesində şagirdləri biliklərə aparıcı yolda müəllimin bir bələdçi kimi əsas funksiyası, təyinedici rolunu fəal təlim prosesinin mövcud sxemi fəallıq keyfiyyətinə malikdir və hər bir şagirdin ona lazım olan bilikləri müstəqil əldə etməsinə və bütün həyatı boyu öyrənməyə qadir olan bacarıqlı, müstəqil tədqiqatçı kimi yetişməsinə kömək etmək üçün nəzərdə tutulub. Lakin bu cür təlim sxemini həyata keçirtmək üçün müəllim biliklərin

qazanılması yolunda yiyələnməklə kifayətlənməməli, həm də öz konkret funksiyalarını bilməli və bunları həyata keçirməyi bacarmalıdır.

▪ Mexanizm 4. Psixoloji dəstək, hörmət və etibar --- Şagirddə uğursuzluq qorxusu, inamsızlıq hissini aradan götürür. Şagirdlərin fəal idraki mövqeyinin lazımı səviyyədə qalması üçün müəllim hər bir şagirdə mərhəmətli, hörmətə cil yanaşmalı, sinifdəki mühiti xüsusi həssaslıqla duymalıdır. Müəllimin şagirdlərə xeyrxah münasibəti, hörməti, onları olduğu kimi qəbul etməsi və daim dəstəkləmək meyli, bacarıqlarına inandığını göstərməsi bunların hamısı şagirdlərdə belə bir inamı möhkəmləndirə bilər ki qarşıya qoyulmuş problemin həllində onların istənilən cəhdi yaradıcı fikir kimi qiymətləndirərək ciddi və hörmətlə yanaşılacaqdır.

Bayramova Ülkər
müəllim
Xəzər Universiteti
ubayramova@khazar.org

Yeni təhsil texnologiyaları dövrümüzün tələbi kimi

Qloballaşan dünyada müxtəlif sahələrdə gedən inkişaf özünü təhsil sahəsində də göstərəcəkdir və zamanın tələbinə uyğun olaraq təhsildə yeni texnologiyalar yaranmaqda və təhsilin forması dəyişməkdədir. Buna görə də tezisimizdə dövrümüzün tələbi kimi yeni yaranan texnologiyaların təhsildə tətbiqi məsələsinə toxunacağıq. Tezisimiz ədəbiyyat araşdırılması metodu üzərində qurulmuş və hazırlanmasından illərdə nəşr olunan məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

Czerkowski özündən əvvəlki tədqiqatçılara istinadən qeyd edir ki, yeni yaranan texnologiyaları vasitə, konsept, innovasiya, təhsil məqsədlərinə xidmət edən, müxtəlif təhsil parametrlərində özünü göstərən, potensial imkanları ilə təkcə təhsili deyil, həmçinin universitetlərin strategiyasını dəyişməyə və onların fəaliyyətində, idarə olunmasında radikal yeniliklər etməyə malik olan, rəqəmsal bərabərsizliyi aradan qaldıran texnologiyalar adlandırılır [2, 5, 7, 8]. İSTİNADLQR NƏYƏ ƏSASLANIB?

Müasir dövrümüzdə yeni yaranan təhsil texnologiyaları getdikcə artmaqdadır və biz bu tezisimizdə yalnız bir neçəsini göstərəcəyik. Bunlar həm orta və həm də ali məktəblər üçün elektron dərslilər (e-dərslilik), simulyasiyalar, gamifikasiya (oyun əsaslı öyrənmə konsepti – kompüter oyunları), aktiv öyrənmə (flipped learning) və s.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində dərslilərin alınması tələbələrin maliyyə problemləri yaşamasına səbəb olur və buna görə də daha münasib variantdan, e-dərslilərdən istifadə etməyə daha çox üstünlük verilir. Florida Virtual Kampusu (ABŞ) tərəfindən aparılan bir araşdırma, tələbə respondentlərinin 70%-dən çoxunun 2016-cı ilin yaz dövrü ərzində dərslilərə ən azı 300 USD xərclədiklərini açıqladı. Əvvəlki sorğu ilə müqayisədə "0 – 100 USD" dəyər kateqoriyasında 9,8% -dən 8.2% -ə qədər azalma, "601 USD və daha çox" xərc kateqoriyasında isə 8.5% -dən 8.9%-ə qədər artım müşahidə edildi. 2016-cı ildə Florida Universitetinin (ABŞ) keçirdiyi sorğuya əsasən, tələbələrin 30%-i ən azı bir dəfə kitab alıb, 41%-i kitab almağı təxirə salıb və 15%-i bir neçə dəfə dərslə girdikdən sonra dərslədən imtina edib. Bu da onu göstərir ki, dərsliləri ala bilməyən tələbələrin təlim keyfiyyətləri aşağı düşür [6]. Buna görə də problemi aradan qaldırmaq üçün müxtəlif versiyalar irəli sürüldü və bunlardan daha uğurlu olanı da e-dərslilərin meydana gəlməsi oldu.

Simulyasiya əsaslı təlim yanaşmaları bir sistem, varlıq, fenomen və ya prosesi təqlid etməkdir. Tədqiq olunan problemin və ya məsələnin davranışının aspektlərini təmsil etməyə və ya

proqnozlaşdırmağa çalışırlar. Simulyasiya mümkün təcrübələrin real həyat tərzi və nəticələrini göstərmək üçün uydurma bir vəziyyətdə aparılmasına imkan verir[4].

Damassa və Stikoya görə[3], simulyasiya texnologiyası bir neçə səbəbdən vacib bir təlim vasitəsi olaraq daha geniş tanınır:

- 1) Tələbələrə tədris prosesində fəal şəkildə cəlb edir və tələbələrə təcrübə və bilikləri tətbiq etməyə imkan verir;
- 2) Tədris prosesini yavaşlatmaq (və ya sürətləndirmək) və ya təkrar dərslər;
- 3) Səhvlər üçün “təhlükəsiz” mühit təmin edir;
- 4) Tələbələrə başqa, çətin, təhlükəli və ya mümkün olmayan virtual vəziyyətlərlə məşğul olmağa imkan verir ilə məşğul olmaq.

Gamifikasiya hazırda ali təhsildə geniş yayılmış yeni təlim texnologiyalarından biridir. Gamifikasiya tələbələrin tədris prosesi ilə daha çox məşğul olacağı və öyrənmə rəqabət, təşviq və məqsədə çatma kimi oyun anlayışlarına əsaslandığı təqdirdə daha böyük akademik uğur qazanacaqları nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu gün bir çox elektron öyrənmə oyunu mövcuddur; bunlardan bəziləri fərdi öyrənmələr üçün yönəldilmişdir, lakin bir çoxu komandalar üçün nəzərdə tutulmuşdur, bəzilərində istər fərdi ya da komanda üçün seçim var[1].

Aktiv öyrənmə tələbə və müəllimlərin eyni zamanda birgə sinif fəaliyyətinə cəlb olunmasını tələb edən yeni bir metoddur. Bunun üçün aktiv sinif otaqları qurulur. Kiçik tələbə komandalarını yerləşdirmək üçün yuvarlaq, kompüter və şəbəkə ilə təchiz olunmuş masalar, sinif ətrafında müəllim dövriyyəsinə təşviq edən mərkəzi tədris stansiyası (ənənəvi podium mühazirələrindən fərqli olaraq) və strateji baxımdan çox sayda kompüter ekranı mövcuddur [1].

Tezisimizi ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, yeni təlim texnologiyaları müasir dövrün tələbi olmaqla yanaşı, tələbələrin təhsilə daha çox cəlb olunması və həmçinin araşdırdığımız mənbələrdən də gördüyümüz kimi, ali təhsil müəssisələrində təlim və tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədini daşıyır.

Bəşirov Vidadi

dosent

Babayeva Səbinə

magistrant

sbabayeva1@std.beu.az;vidadi.besirov@mail.ru

Lənkəran Dövlət Universiteti

Pedaqoji fəaliyyət prosesində qiymətləndirmə imkanları

Pedaqoji işin təşkilində uğun, nəticənin əldə olunması üçün bir neçə istiqamətdə imkanlar mövcuddur. Həmin imkanların mahiyyətində pedaqoji işin təşkili mexanizmi, pedaqoji işin idarə olunması və ən əsası isə şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi standartı və mexanizmi, habelə irəliləyişlərin və geriləmənin monitorinqi mövcuddur. Buna görə də pedaqoji fəaliyyət prosesində qiymətləndirmə imkanlarının mövcud vəziyyətinin üzə çıxarılması və növbəti perspektivlərin əldə olunması üçün qiymətləndirmə standartı və mexanizmində müvafiq təkmilləşmələrin aparılmasına daim aktual bir problem olaraq qalır. Bu baxımdan qiymətləndirmə imkanlarının səciyyəvi cəhətləri müasir metodologiyaya uyğun məzmun standartlarında və mexanizmində əks olunur. Nəzərə alsaq

ki, qiymətləndirmə standartı şagird nailiyyətinə qoyulmuş dövlət tələbidir, buna görə də ilkin olaraq şagird nailiyyətlərinin inkişaf mərhələlərinin və səviyyələrinin daim təhlil olunması vacib vəzifə kimi qarşıda durur. Yeni qiymətləndirmə sisteminin əsasını şagirdlər intəlim fəaliyyətlərinin ardıcıl və sistemli şəkildə qiymətləndirilməsi təşkil edir. Onun mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri və növləri, eləcə də hər bir növün mahiyyəti, məzmunu və aparılması qaydaları "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sahəsində qiymətləndirmə Konsepsiyasında və onun əsasında hazırlanan təlimatlarda öz əksini tapmışdır. Yeni qiymətləndirmə çox geniş və əhatəli bir proses olmaqla təhsil sahəsində bütün fəaliyyətlərin "Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" sənədində müəyyən olunmuş tələblər istiqamətində təkmilləşdirilməsinə və bununla da bütövlükdə təhsilin keyfiyyətinin idarə olunmasına xidmət edir.

Deməli, təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün hər bir mərhələdə görüləcək işlər planlaşdırılmalı, idarə olunmalı, onun monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Təhsildə monitorinq və qiymətləndirmə vasitəsi ilə hər bir mərhələdə, prosesdə gedən müsbət tendensiyalar izlənilməli və inkişaf qeydə alınmalı, nəticələr müqayisəli təhlil edilməli və prosesin növbəti mərhələsinin planlaşdırılmasında istifadə olunmalıdır.

Qiymətləndirməni həyata keçirmək üçün ilk növbədə tədris müəssisəsinə diaqnoz qoymaq və sonra tədris müəssisəsi haqqında informasiya toplanması prosesini təmin etmək, yalnız bundan sonra həmin tədris müəssisəsinin təhlilini aparmaq məqsədə uyğundur.

Pedaqoji ədəbiyyatın araşdırılmasından aydın olur ki, təhsilin keyfiyyəti həmin təhsil müəssisəsinin əldə etdiyi mühüm nailiyyətlərə, müasir pedaqoji texnologiyalardan istifadəyə və demokratik idarəetmə fəaliyyətinə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu zaman təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələri xarakterizə edən mühüm xüsusiyyətlərin cəmi kimi qəbul edilir. Əldə edilən nəticələr həm dövlət sifarişini, həm cəmiyyətin sosial sifarişini, həm də təhsilənlərin və valideynlərin tələbatlarını ödəməyə yönəldilmiş olur. Təhsilin keyfiyyətinə verilən mühüm tələblər təhsil standartlarının əsasını təşkil edir. Bu fəaliyyət sahəsi isə bütönlükdə ümumxalq və ümumdövlət səviyyəli bir iş olduğundan onun demokratik və hüquqi islahatları pedaqoji fəaliyyət sahəsində də yeni məzmununda qəbul edilməlidir.

Bəşirov Vidadi

dosent

Heydərov Fəqan

magistrant

Lənkəran Dövlət Univeristeti

vidadi.besirov@mail.ru

faqan.heyderov.88@mail.ru

Məktəbin idarə olunmasında pedaqoji sistemlərin yeri

Pedaqoji sistem bir sıra komponentlərdən ibarət, müstəqil inkişaf edən və idarəolunan tam bütöv bir sistemdir. Məktəbin pedaqoji sistem və idarəetmə obyektini kimi qəbul edilməsi təhsili təşkil edənlərin, rəhbər şəxslərin, müəllimlərin, şagirdlərin hədəflərini müəyyənləşdirmək və nəticələrə nail olmaq üçün şərait yaratmaq, məzmunu seçmək, pedaqoji və şagird kollektivini formalaşdırmaq, təlim-tərbiyə işində müxtəlif forma və metodlardan istifadə edilməsi deməkdir.

Məktəbdaxili idarəetmə pedaqoji sistemin məqsədə uyğunluğuna və onun komponentlərinin yenilənməsinə məhsuldar təsir göstərməlidir. Bu barədə mövcud pedaqoji ədəbiyyatda qeyd edilir

ki, məktəbi idarəetmə o zaman optimal sayılır ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlər nəzərdə tutulmuş müddətdə yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilsin. Bunun üçün:

-kadrlarla təminat, məktəbin maddi-texniki bazası;

-demokratik üsullarla idarəetmə şərtlər gözlənilməlidir.

Pedaqoji sistemdə ən vacib amil pedaqoji sistemin ilkin başlanğıc fəaliyyəti olan şagird şəxsiyyətinin ahəngdar inkişafına yönəlmiş müəllimlərlə şagirdlərin birgə fəaliyyətidir. Məktəbin ümumi məqsədi dövrün tələblərinə cavab verən hərtərəfli biliyə, bacarığa malik, milli və ümumibəşəri dəyərlərə sadıq şəxsiyyət formalaşdırmaqdır. Ümumi məqsəd təlim-tərbiyə işində ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə məzmun və fəaliyyətdə konkretləşdirilir.

Sosial-pedaqoji şəraitdə pedaqoji sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün məktəbin idarə olunmasında ən azı iki qrup şərti ayırmaq lazımdır: ümumi və xüsusi. Ümumi şərtə - sosial, iqtisadi, mədəni, milli və coğrafi; xüsusi şərtə - şagirdlərin sosial demoqrafik tərkibinin xüsusiyyətləri, məktəbin yerləşdiyi ərazi, məktəbin imkanları, tədris prosesinin avadanlıqları, mühitin təhsil imkanları daxildir.

Pedaqoji sistemin səmərəliliyinin vacib göstəricisi pedaqoji və şagird kollektivində mənəvi-psixoloji mühitin, şagirdlərin və valideynlərin mədəni səviyyəsindən çox asılıdır. Sosial pedaqoji sistemdə həlledici rol fərdi və ya kollektiv idarəetmə subyektinə aiddir. Pedaqoji sistemlərin idarə olunmasında əsas komponentlərin biri müəllim heyəti və onun rəhbərlərinin fəaliyyətidir. Təcrübə və xüsusi araşdırmaların təhlili göstərir ki, məktəbin idarəetmə strukturunda 4 səviyyəli idarəetmə vardır.

-Birinci səviyyəyə aiddir-Təhsil Nazirliyi tərəfindən təyin olunmuş məktəb direktoru, məktəb şurası, məktəbin psixoloqu, şagird komitəsinin, içtimai birliklərin rəhbərləri.

-İkinci səviyyəyə aiddir-məktəb direktorunun müavirləri, ictimai əməyin təşkili üçün məsul şəxs, inzibati təsərrüfat işləri üzrə direktorun köməkçisi, habelə özünüidarəetmə ilə məşğul olan orqanlar və birliklər.

-Üçüncü səviyyəyə aiddir-məktəbdənkənar fəaliyyət sistemində şagirdlər və valideynlərlə, şagird dərnəklərinə münasibətdə idarəetmə funksiyasını yerinə yetirən müəllimlər, sinif rəhbərləri.

-Dördüncü səviyyəyə aiddir-şagirdlər, məktəb səviyyəsində şagird özünüidarəetmə orqanları.

Qarşılıqlı təsir obyektini olan şagird eyni zamanda öz inkişafının subyektini kimi çıxış edir.

Məktəbin idarə olunmasında idarəetmənin hər aşağı səviyyəli subyektini yuxarı səviyyəli idarəetmə üçün idarəetmənin obyektidir. Məktəbin rəhbərinin idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə məktəb rəhbərliyinin nümayəndələrinin hüquq və vəzifələrinin bölüşdürülməsinin məqsəduyğunluğundan, məzmun komponentlərinin aydınlığından asılıdır.

Beləliklə, məktəbin idarə olunmasında pedaqoji sistemlərin nəzərə alınmasının pedaqoji fəaliyyət üçün böyük təsir imkanları vardır. Bu, müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin və eləcə də məktəb rəhbərlərinin ümumi fəaliyyət prinsiplərini mənimsəməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə idarəetmə keyfiyyətlərinin səmərəli təmin olunması yeni pedaqoji texnologiyaya nümunələri ilə bir daha möhkəmləndirilməlidir.

Cəfərova Nahidə
baş müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
nahide.ceferova@gmail.com

İstedadlı şagirdlərin yaradıcı potensialının reallaşmasında şəxsiyyət keyfiyyətlərinin rolu

İstedadlı şagirdlər və onların şəxsiyyətinin inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi hər bir dövrdə olduğu kimi bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Belə ki, elm və texnikanın sürətli inkişafı dövründə istedadlıların aşkarlanması və onların potensial imkanlarından səmərəli istifadə olunması tələbatı daha da artmışdır. İstedadlı şagirdlər psixi proseslərinin dinamikasına görə digər şagirdlərdən fərqlənsələr də, bəzi hallarda yaradıcı potensiallarını reallaşdırmaqda çətinlik çəkirlər. Bu məqsədlə mövcud problemin aradan qaldırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi təhsil sahəsində əsas prioritet məsələlərdəndir. Şagirdlərin yaradıcı potensialının reallaşdırılması yolları çoxcəhətlidir. Onlardan biri də şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasıdır. Şəxsiyyətə məxsus keyfiyyətlərin formalaşması sayəsində şagirdlər öz fəaliyyətini daha məqsədli tənzimləyə bilər, gələcək fəaliyyətini planlaşdırmağı bacarır, problemlə vəziyyətləri daha optimal üsullarla stimullaşdırmaq imkanı əldə edirlər. Şagirdlərin bacarıqlı şəxsiyyət kimi formalaşmasını daha çox şərtləndirən şəxsiyyət keyfiyyətlərinə emosional sabitlik, özünəinam, əzmkarlıq, qətiyyətlilik, özünütəhsil kimi keyfiyyətlər aid edilir.

Emosional sabitlik şəxsiyyətə məxsus xassə kimi yaradıcı insanın fəaliyyət prosesində onun uğur qazanmasına imkan verir. Emosional sabitlik insanın hisslərinin tənzimlənməsində, yaradıcı fəaliyyəti zamanı səbrlə, təmkinlə işi başa çatdırmaq əzmində üzə çıxır. Yaradıcı insanların fəaliyyətinin təhlili belə bir fikri deməyə əsas verir ki, emosional sabitliyə malik olanlar yorulmadan, ardıcılıqla, sistemli şəkildə araşdırmalarını təhlil edir, ruhdan düşmür, konkret nəticə əldə edənədək saatlarla işi araşdırır. Emosional sabitliyi olan insan iş üzərində çox oturmaqdan bezmir, yaradıcı iş ona yorucu və cansıxıcı gəlmir. Bu cəhətdən şagirdlərdə bu mühüm cəhətin formalaşmasına diqqət artırılmalıdır.

Mühüm iradi keyfiyyətlər istedadlı şagirdlərin əsas şəxsiyyət keyfiyyəti olub onların özünüifadəsinə, öz imkanlarını reallaşdırmasına, bacarıqlarının üzə çıxarılmasına geniş imkanlar açır. Bəzən şagirdlərdə xüsusi qabiliyyətlə yanaşı həmçinin, cəsarətsizlik, qətiyyətsizlik olduqda onlar həmin qabiliyyətini nümayiş etdirə bilmir, istedadı varsa üzə çıxmamış qalır, getdikcə passiv şagirdə çevrilir. Ona görə də istedadlı şagirdlərin şəxsiyyət xassəsi kimi iradi keyfiyyətləri öyrənilməli və formalaşdırılmalıdır.

Özünəinam insanı hər bir şəraitdə müstəqil fəaliyyətə sövq edir, onun həyat enerjisini yüksəldir, aktiv fəaliyyətini təmin edir. Şagirdlərdə özünəinamın formalaşdırılması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməlidir. Belə ki, istedadlı şagirdə özünəinam hissini formalaşdırmaq, onların ayrı-ayrı fənlər üzrə bilik və bacarıqlarını aşkara çıxarmaq, ali və orta ixtisas məktəbinə qəbulunun daha yüksək səviyyədə olmasını təmin etmək, təhsildə sağlam rəqabət yaratmaq məqsədilə istedadlılar arasında təşkil olunan fənn olimpiadaları belə tədbirlərdəndir.

Özünəinam mühüm fərdi xüsusiyyətdir. Özünəinam hissi insanın həyatda baş çıxarmaq və problemlərlə həqiqi bir şəkildə mübarizə aparmağını təmin edir və çətinlikləri dəf etməyi asanlaşdırır. Özünəinam dəyişən, azalıb artan bir duyğudur. Bir insanda müəyyən anlar özünəinam hissi olsa da, bəzi məqamlarda bu duyğu azala bilər. Bu mənada istedadlılarda öz potensial imkanlarından səmərəli istifadə etməni təmin etmək üçün onlarda özünəinam hissi şəxsiyyət keyfiyyəti kimi formalaşdırılmalıdır. İlk olaraq şagirdlərdə özünəgüvən duyğusuna nələrin təsir etdiyini düzgün anlamaq, aydınlaşdırmaq fikri formalaşdırılmalıdır. Şagird onda özünəinamı

formalaşdırın insanları və hadisələri təyin etməlidir. Nələr özünəinamı azalda bilir?. Hansı hadisələr onlara necə təsir edir?. Hansı fəaliyyət onlarda inamı artırır və ya əksinə? və s. bu tipli sualları şagirdlər daim təhlil etməlidirlər.

Özünütəhsil də istedadlıların şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Özünütəhsilin müvəffəqiyyətli alınması üçün yeniyetməlik yaşı daha məqsədəuyğundur. Yeniyetmə yaşı dövründə şəxsiyyətin formalaşması və özünüdərkin əmələ gəlməsi özünütəhsili həyata keçirməyə imkan yaradır. Əsas cəhət yeniyetməyə özünütəhsilin əhəmiyyətini aşılamaqdır. İstedadlı yeniyetmə özünütəhsilin əhəmiyyətini dərk etdikcə öz bacarıq və imkanlarına istinad edərək daha çox mütləq edir, müəllimin verdiyi məlumatlarla kifayətlənmir, maraqlandığı sahəyə dair mühüm informasiyaları axtarır, araşdırır. Özünütəhsil istedadlı yeniyetməni digər şagirdlərdən özünəməxsus bilik səviyyəsinə görə, müstəqil düşüncə tərzinə görə, müəllimin verdiyi informasiyalardan əlavə məlumatlarının olması ilə fərqləndirir. Təbii ki, özünütəhsil prosesi üçün şagirdlər müəyyən bacarıqlara malik olmalıdırlar. İstedadlı yeniyetmələrin düşünmə prosesində bacarıqlı olmasının səbəbi onunla bağlı olur ki, onlar qavrama, yaddasaxlama, alınmış bilikləri tətbiq etmə və daha da zənginləşdirmə, sistemləşdirmə və möhkəmləndirmə və s. kimi fikri fəaliyyət və əməliyyatlara məsuliyyətlə yanaşırlar. Bu da onlarda təlim vərdiş və bacarıqlarının formalaşmasına imkan yaradır. Müəllimin bu prosesdə ilk olaraq başlıca vəzifəsi şagirdlərdə fikirləşmək, nəticə çıxarmaq, qanunauyğunluqları müəyyənləşdirmək kimi keyfiyyətlərin formalaşmasında köməklik göstərməkdən ibarətdir. Həmçinin şagirdlərin özünütəhsilə yönəldilməsində özünütəhsil motivlərinin öyrənilməsi də mühüm faktorlardan biridir. Tədqiqatçı V.P.Şuman özünütəhsil motivlərinin aşağıdakı tələbatlardan irəli gəldiyini qeyd edir: 1) Şəxsiyyətin yeniliyə olan tələbatı; 2) İxtisasa maraqlı tələbatının əldə edilməsi; 3) Hərtərəfli inkişaf tələbatı; 4) Mədəni insan olmaq tələbatı; 5) Cəmiyyətə, insanlara xeyir vermək tələbatı və s. Bu tələbatlara müvafiq olaraq müəllif oxumaq marağı, öyrənmədən zövq almaq, çoxlu biliklər əldə etmək istəyi, bilik əldə etmədən yaxşı mütəxəssis ola bilməyəcəyini başa düşmək, inkişaf etmək istəyinin motivlərini irəli sürür. Belə motivlər şagirdləri özünütəhsilə yönəldir. Bu mənada şagirdlərin şəxsiyyət xassəsi kimi özünütəhsil fəaliyyətinin əsasında motivlərin inkişaf xarakteri qoyulmalı və təhsilin bu növünə tam yanaşma əsas tutulmalıdır.

Göründüyü kimi istedadlı şagirdlər nə qədər yaradıcı qabiliyyətlərə malik olsalar da, onlarda bu qabiliyyətlərin formalaşmasını şərtləndirən şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bu proses müəllim fəaliyyətindən kənarında mümkün deyildir. İstedadlı şagirdlərlə işləyən müəllim bir sıra zəruri keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Belə ki, müəllim istedadlıların təlim fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə təşkil etmək üçün pedaqoji-psixoloji faktorları nəzərə almalıdır. Pedaqoji faktor olaraq təlim fəaliyyətinin təşkili-dərsin inkişafetdirici xarakterli olması, dərsdən kənar tədbirlər, fənn olimpiadaları, seminarlar, bədii gecələr, konfransların təşkili, onların səmərəli təşkilinin həyata keçirilməsi və s. aid edilir. Psixoloji faktorlara istedadlıların şəxsiyyət keyfiyyətlərinin formalaşdırılması, düzgün özünüqiymətləndirmə, özünəinam hissənin aşılınması, xarakter, temperament xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması və s. məsələlər aiddir. Müəllim eyni zamanda bu prosesdə müəllim-valideyn əməkdaşlığını təmin etməli, məktəb psixoloqunun imkanlarından istifadə etməlidir. Təcrübəli müəllim istedad fenomenini yalnız yaxşı oxumaqla, şagirdin ayrı-ayrı fənlər üzrə yüksək göstəriciləri ilə məhdudlaşdırmır, şagirdin təlim prosesində bütün fəaliyyətini təhlil edir, şagirdlərin mücərrəd, yaradıcı, tənqidi təfəkkürünü, mühakimə qabiliyyətini, düşüncəsini inkişaf etdirir, öyrənməklə yanaşı tədqiqatçılığa, axtarmağa, düşünməyə, əlaqələndirmə imkanlarının genişləndirilməsinə yönəldilən fəaliyyəti əsas fəaliyyətə çevirir.

Əliyev Afiq
dosent
Cəfərli Səbinə
magistr
Lənkəran Dövlət Universiteti
qi.afiq@gmail.com
ceferlisebine04@gmail.com

Monitoring və qiymətləndirmə üçün zəruri bacarıqların formalaşdırılmasında pedaqoji fəaliyyətin imkanları

Respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsi, elmi-texniki tərəqqinin yüksəlməsi, etno-mədəni əlaqələrin genişlənməsi şəraitində ümumtəhsil məktəbləri qarşısında duran funksiyalar daha da genişlənir. Bu inkişaf fonunda ictimai həyatın bir hissəsi kimi təhsil sahəsi də dinamik olaraq inkişaf edir, pedaqoji proseslə bağlı ideyalar daim dəyişir. Müasir texnologiyalar zəminində inkişaf edən bu ideyalar, qabaqcıl təcrübə nümunələrinin öyrənilməsi və tətbiqi yolu ilə daha da təkmilləşib zənginləşir.

Təhsil sisteminin idarə edilməsinin mərkəzləşmə sistemi əsasında aparıldığı dövrdə məktəb cəmiyyətdən ayrı düşmüş, onun fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi isə birtərəfli formada aparılmışdır. Bu zaman təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi yuxarı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir və əslində yoxlama xarakteri daşıyır, yalnız nöqsanların müəyyənləşdirilməsinə xidmət edirdi. Bu isə təhsil müəssisəsinin fəaliyyətində formal nəzarət sisteminin formalaşmasına gətirib çıxarırdı. Belə nəzarət sistemi sosial sifarişin yerinə yetirilməsinə, məktəbin dinamik inkişafına deyil, əslində məktəbin nəzarətdə saxlanılmasına xidmət edirdi. Əlbəttə ki, belə idarəetmə forması pedaqoji prosesin inkişafına, təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə heç bir köməklik etmirdi.

Demokratik idarəetmənin həyata keçirildiyi müasir dövr pedaqoji prosesin hər bir iştirakçısından yeni tərzdə düşünməyi, optimal fəaliyyət göstərməyi, təhsildə keyfiyyət dəyişikliyinə nail olmağı tələb edir. Təhsildə keyfiyyət dəyişikliyinə nail olunması müəssisə rəhbərinin müasir idarəetmə texnologiyasına malik olma səviyyəsi və pedaqoji proses subyektlərinin peşəkarlıq səviyyəsi ilə daha çox əlaqədardır.

Pedaqoji peşəkarlığın və müəllim səriştəliliyinin formalaşması uzun və mürəkkəb bir yol keçir. Peşəkarlıq və səriştəlilik müəllimin daim öz üzərində işləməsi, yaradıcı axtarışda olması, özünün fəaliyyətinə tənqidi yanaşması, əldə etdikləri ilə kifayətlənməyərək qabaqcıl təcrübəni öyrənməsi, ondan yaradıcı şəkildə faydalana bilməsi, pedaqoji peşə mədəniyyəti və digər bir sıra amillərlə əlaqədardır. Bunlardan məhrum olan müəllimin pedaqoji prosesdə uğur qazana bilməsi olduqca çətindir. Çünki, son illər təhsilimizdə baş verən yeniliklər, sürətli inkişaf tendensiyaları, dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsinin pedaqoji prosesə gətirilməsi müəllimin bu yeniliklərlə ayaqlaşma bilməsini sürətləndirir. Hazırda müəllimdən öz fənnini təkcə yaxşı bilib - öyrətmək deyil, həm də pedaqoji prosesə yaradıcılıqla yanaşmaq, novator olmaq, yeniliklərlə işləyə bilmək, təhsilalanların tərəkürünü inkişaf etdirmək, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırma bilmək və s. tələb olunur. Müəllim şagirdləri təkcə biliklərlə silahlandırmağın qayğısına qalmamalı, həm də onların həyatı bacarıqlara yiyələnmələrinə, şəxsiyyət keyfiyyətlərinin inkişaf etməsinə çalışmalıdır.

Müəllim pedaqoji fəaliyyətə yaradıcılıqla yanaşdıqda, ona yaradıcı münasibət bəslədikdə bunlar həm onun peşə funksiyasının reallaşmasında, həm də müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsində yüksək nəticələrə səbəb olur ki, bu zaman pedaqoji fəaliyyət dəyər

səviyyəsinə yüksəlir. Yaradıcı axtarışların nəticəsi olan texnoloji yeniliklər pedaqoji fəaliyyəti daha da məzmunlu və məqsədyönlü edir.

Müəllimin pedaqoji bacarığı və qabiliyyəti, həmçinin ustalığı və peşəkarlığı onun məhz pedaqoji prosesdə iştirakı, şagirdlərlə bilavasitə qarşılıqlı təsiri prosesində meydana çıxır. Bu zaman onun peşə mədəniyyətinin səviyyəsi də aydın görünür. Müəllim şagirdlərlə necə davranır, ünsiyyətin hansı tərzindən istifadə edir, zəif şagirdlərə münasibəti necədir, sinifdə işgüzar şərait, nikbin emosional fon yarada bilməyi, sinfin idarə olunmasında hansı səviyyələri özünü göstərir, gözlənilməz situasiyalarda necə hərəkət edir, hansı yaradıcı priyomlardan istifadə edə bilir və s.

Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən biri onun standart metod və vasitələrdən, yaradıcı priyomlardan, xüsusən də qeyri-standard metodlardan nə dərəcədə, hansı səviyyədə istifadə edə bilməsidir. İnnovasiyalar, şəraiti düzgün qiymətləndirmə, çevik və yaradıcı pedaqoji təfəkkür, şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinə, onların yaş dövrünün xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olmaq kimi məsələlər burada mühüm rol oynayır.

Əgər müəllim ali məktəbdə oxuyarkən lazımı vərdişləri əldə edib və müstəqil pedaqoji fəaliyyətdə onları təkmilləşdirib pedaqoji ustalığa yiyələnirsə, bu zaman o, pedaqoji proses zamanı keyfiyyət əldə etməkdə çətinlik çəkməyəcək. Bu baxımdan müəllim müvafiq peşə kompetensiyalarına malik olmalıdır. Bu kompetensiyalara həyata keçirilməsi zəruri hesab edilən aşağıdakı məsələlər daxildir:

- dərslərin planlaşdırılması, keçirilməsi və təhlili;
- şagirdlərin həyati bacarıqlara yiyələnmesini təmin etməsi;
- fənnin tədrisi metodikasını mükəmməl bilməsi və düzgün tətbiq etməsi;
- tədris prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə etməsi;
- təlim prosesini sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərlə düzgün əlaqələndirməsi;
- şagird şəxsiyyətinə hörmət və məhəbbətlə yanaşması;
- şagirdlərin potensial imkanlarını aşkar etməsi və buna uyğun olaraq onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi və s.

Əliyev Afiq

dosent

Ələkbərova Kübra

magistr

Lənkəran Dövlət Universiteti

qi.afiq@gmail.com

kubalekberli@gmail.com

Pedaqoji kadr hazırlığı strategiyasının əsas istiqamətləri

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də bir sıra islahatlar aparılmış, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün onun məzmununda bir sıra yeniliklər edilmiş, cəmiyyətin sosial sifarişlərinin, ehtiyac və tələbatlarının ödənilməsi məqsədi ilə çoxlu sayda yeni tipli təhsil müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Hər bir inkişaf etmiş ölkədə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas və başlıca yolu müasir pedaqoji texnologiyalara malik keyfiyyətli müəllim hazırlığından və məhz həmin səviyyəyə malik olan kadrların tədris prosesinə, pedaqoji prosesin idarə olunmasına cəlb olunmasından keçir.

Lakin bu gizli deyil ki, hazırda pedaqoji kadr hazırlığı işini həyata keçirən ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində müasir standartlara uyğun qabiliyyətlərin formalaşdırılmasından, pedaqoji sahədə praktik peşə hazırlığının inkişaf etdirilməsindən daha çox, nəzəri səpgidə biliklərin verilməsinə üstünlük verilir. Belə ki, ali və orta ixtisas təhsili sistemində ən ciddi problemlərdən biri keyfiyyətli müəllim hazırlığı ilə bağlıdır. Son onillikdə pedaqoji yönümlü ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrimizdə müəllim hazırlığı işinin məzmunu və keyfiyyəti sahəsində ciddi addımlar atılmaqdadır. Bu həm tədris planı və proqramlarının tərtib edilməsində, həm dərslərin və dərslər vəsaitlərinin yazılmasında, həm gələcək müəllimlərin pedaqoji texnologiyalar sahəsində ən zəruri kompetensiyalara malik olmasında, həm də tədris prosesinin aparıcı subyekti kimi mövcud müəllimlərin özlərinin pedaqoji-psixoloji hazırlıq səviyyəsini inkişaf etdirməsi üçün müxtəlif layihələrdən istifadəsində aydın şəkildə görünür. Bu problemin sistemli şəkildə yerinə yetirilməsində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il 25 iyun tarixli, 102 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiya və Strategiyası” proqram xarakterli sənəd kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənəddə keyfiyyətli müəllim hazırlığı sisteminin formalaşdırılması və tətbiqi üçün vacib olan altı əsas strateji fəaliyyət istiqaməti müəyyən edilmişdir:

1. Müəllim hazırlığı kurikulumunun keyfiyyəti.
2. Müəllimlərin hazırlanması və təhsil sisteminin müəllimlərlə təmin edilməsi.
3. Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı müəssisələrinin təşkilati strukturu və funksiyaları.
4. Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığında monitoring və keyfiyyətin təminatı.
5. Müəllimlərin hazırlanmasının və təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsi modelləri.
6. Fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı sisteminin idarə olunması və menecer hazırlığı.

Qeyd edilən strateji fəaliyyət istiqamətləri dairəsində məqsədyönlü addımlar atıldığını və əsaslı işlər görüldüyünü vurğulamaqla qeyd etmək istərdik ki, müəllim hazırlığında monitoring və keyfiyyətin təminatı, müəllimlərin hazırlanması və təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsi modelləri, müəllim hazırlığı sisteminin idarə olunması və menecer hazırlığı istiqamətlərində müəyyən işlər görülsə də, bu sahədə həll edilməsi vacib olan problemlər qalmaqdadır. Bununla əlaqədar yerinə yetirilməsini vacib hesab etdiyimiz aşağıdakı kriteriyaların nəzərə alınmasını təklif edirik:

- müəllimlik peşəsinə aid ixtisas qruplarına təsadüfi gələn, kommunikativ potensialı, uşaqlara və bu peşəyə məhəbbəti olmayan abituriyentlərin düzgün ixtisas seçimi etməsi mexanizminin işlənilməsi və bu məqsədlə müvafiq peşə professioqramının tətbiq edilməsi;

- gələcək müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin, praktik hazırlıqlarının, pedaqoji ünsiyyət və idarəetmə bacarıqlarının artırılmasında pedaqoji kadr hazırlayan təhsil müəssisələrində pedaqogika, psixologiya, metodika fənlərinin tədrisinin mühüm rol oynadığını nəzərə alaraq, həmin fənlərin məzmununun və tədrisi səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- tələbələrin pedaqoji təcrübəsinin təşkili, aparılması və gedişinə nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Pedaqoji təcrübəyə yüksək pedaqoji qabiliyyətə, metodik hazırlığa malik, pedaqoji səriştəsi olan müəllimlərin cəlb olunması;

- məktəbdə İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə maddi-texniki bazanın müasir tələblər səviyyəsinə uyğun işlək halda idarə olunması, həmçinin müasir pedaqoji texnologiyalara kifayət qədər malik olmayan müəllimlərə bu sahədə dəstək olmaq məqsədi ilə mühəndis-pedaqoji kadrların hazırlanması və onların işlə təmin olunması mexanizminin işlənilməsi və hazırlanması;

- məktəb-valideyn-məktəbdənkənar təhsil müəssisələri arasında sosial pedaqoji əlaqələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müasir formada daha işlək mexanizmlərin tətbiqi.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində pedaqoji kadr hazırlığı strategiyasının humanistləşdirmə, demokratikləşdirmə prinsipləri əsasında həyata

keçirilməsi yaşadığımız dövrün sosial-mədəni tələblərindən irəli gəlir. Bu zaman bir sıra şərtlərin nəzərə alınması strateji fəaliyyət istiqamətlərinin daha səmərəli nəticəyənlüyünü təmin etmiş olar:

- keyfiyyətli pedaqoji kadr hazırlığının məqsədyönlü prioritet sahə kimi qəbul olunması.
- təhsil müəssisələrində demokratik pedaqoji idarəetmənin üstünlük təşkil etməsi;
- pedaqoji sistemin bütün subyektləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq mühitinin olması;
- pedaqoji sistem daxilində əlverişli psixoloji mühitin və optimal tədris mühitinin olması;
- pedaqoji sistemin tələbə şəxsiyyətinin, onun intellektual potensialının inkişafına yönəldilməsi;
- idarəetmənin subyekt kimi tələbənin sosial-mədəni kompetensiyalara yiyələnməsi.

Pedaqoji kadrların hazırlanma səviyyəsi müəllimlərin praktik professional fəallıq səviyyəsi ilə dəyərləndirilir. Müəllim şəxsiyyətinin xarakteristikasının ən vacib əlamətlərindən biri olan professional fəallıq pedaqoji peşə hazırlığının nəticəsi və onun keyfiyyətinin mühüm şərti kimi özünü göstərir. Odur ki, pedaqoji kadr hazırlığı aparılan ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində bütün tədris, təlim və idarəetmə işləri, müasir pedaqoji texnologiyaların tətbiqi tələbələrə professional fəallığın formalaşdırılmasına və pedaqoji səviyyənin yüksəldilməsinə doğru yönəldilməlidir.

Əliyev Afiq
dosent
Paşayeva Şəbnəm
magistrant
qi.afiq1958@gmail.com
pasayeva_sebnem@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

Pedaqoji prosesin optimallaşdırılması və nəticələrin qiymətləndirilməsi

Pedaqoji ədəbiyyatda aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, pedaqoji proses qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün müəllim və şagirlərdin qarşılıqlı, birgə fəaliyyətidir. Pedaqoji proses tam, mürəkkəb və dinamik bir prosesdir. Pedaqoji prosesin tamlığı dedikdə, təlim, təhsil, tərbiyə və inkişafın vəhdətdə birləşməsi başa düşülür. Dinamiklik dedikdə isə təlim, təhsil və tərbiyənin daim fəaliyyətdə və inkişafda olması nəzərdə tutulur. Pedaqoji proses həm təlim prosesi, həm təhsil-tərbiyə, formalaşma, inkişaf prosesinin, həm də bu prosesin baş vermə şəraiti, həyata keçirilmə metod və formalarından ibarətdir. Bu cəhət onun mürəkkəbliyi xarakterizə edir. Pedaqoji proses bir termin kimi pedaqogika elminin yarandığı XVII əsrdə formalaşmağa başlamışdır. Lakin pedaqoji prosesin əsas tərkib hissələri olan təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf tarix boyu həmişə mövcud olmuşdur. Bu anlayışlar vahid qaydada elmdə pedaqoji proses adlandırılır. Pedaqoji prosesin tərkib hissələrindən hər biri şagird şəxsiyyətini inkişaf etdirmək, onu cəmiyyətə faydalı olmaq üçün formalaşdırmağa yönəlir. Pedaqoji proses yəni təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf eyni vaxtda həyata keçirilir. Çünki tərkib hissələri bütünlükdə eyni bir məqsədə xidmət edirlər. Məsələn, məktəbdə keçirilən Azərbaycan dili dərsi zamanı işin icra prosesi təlim, təlim prosesinin nəticəsi kimi əldə olunan bilik təhsil və dərslər zamanı formalaşan şüur isə tərbiyədir. Bununla əlaqədar A.Həsənov və Ə.Ağayevin müəllifliyə ilə 2007-ci ildə çap olunmuş "Pedaqogika" kitabında göstərilir ki, bütün hallarda təlimi bir proses kimi cana gətirən məzmun təhsil və tərbiyədir. Onda deyə bilərik ki, həqiqətən, pedaqoji proses kimi mövcud olan təlimdir, onun nəticəsində isə təhsil və

tərbiyə meydana çıxır. Əgər təlim yoxdursa, deməli, təhsil və tərbiyə də yoxdur. O yerdə ki, təhsil və tərbiyədən söhbət gedir, deməli, bu prosesi həyata keçirən təlimdir.

Pedaqoji prosesin optimallaşması dedikdə pedaqoji sistemin innovasiyası, onun yenidən təşkil edilməsi və qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün onun mümkün olan ən yaxşı vəziyyətə gətirilməsi başa düşülür. Optimallaşdırma “optimum” sözündən götürülüb, mənası ən yaxşı, ən yaxşı olan, mümkün olan variantlardan ən yaxşısını seçib götürmək mənaları kimi işlənir. Aydın məsələdir ki, pedaqoji proses çox geniş və çoxsistemli bir prosesdir. Orada məqsədə çatmaq, fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün yüzlərlə variant ola bilər. Bu baxımdan mümkün ola bilən variantlardan ən yaxşısının seçilməsi optimallaşdırmanın üzərinə düşən vəzifədir.

Optimallaşdırmaq üçün ilk növbədə əsas əlamətlər, göstəricilər bəlli olmalıdır. Həmin əlamətlərə əsasən mümkün olan variantlardan ən yaxşısı, mümkün olanı seçilir və qiymətləndirilir. Təlim-tərbiyə prosesində optimallaşma əldə etmək üçün müəllimlər və şagirdlər üçün mümkün qədər əlverişli şərait yaratmaq və onların təlim zamanı həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq lazımdır. Bu zaman sinif və ev tapşırıqlarının icrası üçün vaxt norması gözlənilməlidir. Təlim-tərbiyə prosesində optimal nəticə əldə edilməsi müəllimin yaradıcı, çevik təfəkkürə malik olmasından da asılıdır. Belə ki, hər bir təcrübəli müəllim pedaqoji proses zamanı auditoriyaya yaxından bələd olmalıdır. Verdiyi ev tapşırıqlarında şagirdlərin yaş və fərdi imkanları nəzərə alınmalıdır. Müəllim şagirdlərə düzgün münasibət qura bilməli, pedaqoji taktı gözləməyi bacarmalıdır. Müəllim təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılmasının texnikasını, metodikasını bilməlidir. Pedaqoji prosesdə optimallaşdırma üçün əldə rəhbər tutulan meyarlar sayəsində nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Belə ki, artıq bəlli olan göstəricilərə əsasən pedaqoji prosesdə optimallaşmanın həyata keçirilmə mexanizmi qiymətləndirilə bilər. Pedaqoji prosesin optimallaşdırılmasından əldə olunan nəticələrin qiymətləndirilməsi bütünlükdə pedaqoji prosesin gələcək fəaliyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyən edir.

İbadov Rakif

dosent

Sultanova İlahə

magistrant

Lənkəran Dövlət Universiteti

ilahesultanova5995@gmail.com

Ümumi tarixin tədrisində multimediyə texnologiyalarından istifadə

Müasir təlim texnologiyalarına əsasən XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində informasiya texnologiyasının inkişafı ilə əlaqədar bütün sahələrə öz təsirini göstərməklə yanaşı, təlimin istiqaməti yeniməzmunu müəyyənləşdirir. Müxtəlif fənlərin təlimində kompüter texnologiyalarından istifadə və mövzunun elmi təhlili vacib şərt kimi qarşıda durur. İnformasiya texnologiyalarının geniş istifadəsi təlim prosesinin daha da zənginləşməsinə təmin edir. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəblərində multimediyə texnologiyalarından istifadə etmək aktuallıq kəsb edir.

Təhsil sahəsində informasiyanın inkişafı təlimin yeni texnologiyalardan səmərəli istifadə edilməsi problemlərini qarşıya qoyur. Texniki fənlərin tədrisi kimi kompüter avadanlıqlarından istifadə etməklə tarix fənninin tədrisi təlimində texnoloji proseslərin yaradılması və onlardan məqsədyönlü istifadə etmək ən vacib məsələ kimi qarşıda durur. İlk növbədə informatika texnoloji

təlimin qurulmasında tədrisin səviyyəsinin yüksəldilməsi və dərslərin keyfiyyətinin artırılması gedişinə uyğun olaraq orta məktəblərdə şagirdlərin elmi dünyagörüşünün və təlimin məsimsənilməsinin forması yeni məzmun tələbini qarşıya qoyur. İnformasiya texnologiyalarından istifadə fənnin öyrənilməsində marağı artırmağa nail olur, şagirdlərin idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Nəticədə, hər bir şagirdin tədris olunan materialların elmi təhlili və onlarda düşünməyə keçid mühitinin yaradılması kimi vacib məsələnin həlli reallaşır. Qabaqcıl tarix müəllimləri yuxarıda göstərilən təlim və tədris metodologiyalarına əsasən informasiya texnologiyalarından istifadə edərək yeni dərslər nümunələri işləyib hazırlayırlar. Nümunə olaraq “ Ümumi tarix” fənni üzrə VI sinifdə “ Qədim Yunanıstan mədəniyyəti “ mövzunu tədrisi ilə yanaşı texniki vasitə olaraq slayd hazırlanır və əyani şəkildə şagirdlərə təqdim olunur. Həmin prosesdə müəllim təqdim olunan disk parçalarını təhlil edir və digər mövzularla inteqrasiya etməsini nəzərdən keçirir. Buna əsasən aşağıdakı metodikadan istifadə edilir: dərslərdə iştirak edən şagirdlər bu və ya digər mövzunu öyrəndəndən sonra , kompüterdən müxtəlif təqdimata baxırlar, şagirdlər dəftərlərində müxtəlif qeydlər edirlər(sxem, nəticə) , daha sonra diskə işləməyə başlayırlar. Yeni təlim texnologiyaları şagirdlərin mövzunu daha yaxşı mənimsəmələrini, görmə yaddaşı ilə şəkillərin, sxemlərin və xəritələrin davamlı yadda qalmasını təmin edir. Bununla şagirdlərin tədris olunan mövzunun yaddaşda möhkəmləndirilməsinə nail oluna bilər.

Tarix dərslərinin keçirilməsində müasir kompüterlərdən istifadəsi müəllimin qarşısında böyük imkanlar açır. Bir sıra müəllimlər kompüter kabinetlərində bəzi mövzularla əlaqədar olaraq kompakt-disk hazırlamışlar. Həmin disklərdə çoxlu xəritə, şəkillər, məqalələr, döyüşlərin sxemi verilmişdir. Disklə işləyərkən müxtəlif çətinliklərin yaranmaması üçün müəllimin şagirdlərin fəaliyyətlərini 40 dəqiqə ərzində planlaşdırması vacibdir. Çünki bəzi sinif şagirdlərinin diskə işləmək təcrübəsi aşağı səviyyədədir.

VII sinif Tarix kursunda “İngiltərədə yüzillik müharibə” mövzusu üzrə dərslərin təqdimatı istər şifahi, istərsə də yazılı surətdə tədris olunarkən təhsilənlərin bilikləri möhkəmlənir . Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq kompüter dərslərdə yazı taxtasını, dərsləyi əvəz edir, şagirdlərin qavrayış vərdişlərini artırır və mövzunun müasir tarixi proseslərlə əlaqələndirilməsini asanlaşdırır. Slaydlarda xəritələr , çertyojlar , sxemlərdən istifadə etməklə dərslərdə şagirdlərin fəallığı keyfiyyətcə dəyişir.

Orta məktəbdə təlim prosesində informasiya texnologiyalarının və kompüter məhsullarının istifadəsinin metodikasının problemləri bu gün də diqqət mərkəzindədir. Kompüter və multimediyaya məhsullarının tədrisi prosesində ümumi metodikanın işlənilib hazırlanması və bu metodikadan istifadə edilməsi hər bir tarix müəllimi üçün vacib şərt hesab olunur.

Kompüter informasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsindən asılı olmayaraq yeni dərslərin qurulması, şagirdlərə çatdırılması və nəticədə müəyyən elmi araşdırmaların əldə edilməsi müasir mərhələdə kompüter texnologiyalarından istifadə qaydalarına yeni məzmun gətirir.

Dərinləşdirilmiş fənn proqramlarına uyğun olaraq texniki avadanlıqlardan istifadə edilməsinin səmərəliliyi üçün müxtəlif tədris metod və metodologiyalardan məharətlə istifadə edilməsi tələb olunur.

Ümumiyyətlə, ümumtəhsil məktəblərində tarix dərslərinin tədrisi metodikasından istifadə edərək informasiya texnologiyaları texniki avadanlıqların quraşdırılması və tədrisin bu avadanlıqlar üzərində qurulması mühüm vəzifə kimi qarşıda durmaqdadır. Buna görə də hər bir tarix fənnini tədris edən müəllim texniki vasitələrdən istifadə etmək metodlarını zənginləşdirməlidir.

İmanlı Asif
müəllim
asif.imanli1974@mail.ru
Lənkəran Dövlət Universiteti

I Pyotrun hərbi müdaxiləsi və Xəzəryanı vilayətlərin Rusiya tərəfindən işğal olunması

XVI-XIX əsrlərdə Rusiya elə sürətlə yeni torpaqlar ələ keçirirdi ki, onun sərhədləri hərəkət edən sərhəd səciyyəsi almışdı. I Pyotrun dövründə Rusiyanın xarici siyasət xətti "üç dəniz" (Baltik, Qara və Xəzər dənizləri) idi. Bu üçbucaqda Vislanın mənsəbindən, Volqadan keçməklə Xəzər dənizi istiqamətində hərəkət etmək mühüm rol oynayırdı.

XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövlətinin ağır böhranından qonşuları – Osmanlı imperiyası və Rusiya yararlanmağa çalışırdılar. 1721-ci ilin avqustunda Hacı Davudun başçılıq etdiyi Şirvan üsyançıları Şamaxını ələ keçirdikləri zaman orada olan rus tacirləri qarət edilmiş və bir neçə nəfər öldürülmüşdü. Bu səbəbdən Rusiyanın qisasından ehtiyat edən üsyan rəhbərləri himayə üçün Osmanlı sultanına müraciət etməyi qərara aldılar. 1721-ci ilin payızında Hacı Davud və Qazıqumuqlu Surxay xanla birlikdə Krım xanı vasitəsilə Osmanlı sultanı III Əhmədə məktub göndərərək Şirvanı öz himayəsinə almağı, bu diyara qoşun göndərməsini xahiş etdilər. Bu xəbəri alan Həştərxanın qubernatoru A.Volinski dərhal Rusiya çarı I Pyotra məktub yazıb cənuba yürüşə başlamağa tələsməyi xahiş etdi: "Öz aciz fikrimi çatdırıram: bu işə başlamaq üçün bundan artıq qanuni səbəb ola bilməz: birincisi, özümüzünküləri müdafiə etmək; ikincisi, farslara qarşı yox, onların düşmənlərinə qarşı.

Dekabr ayında I Pyotr A.Volinskiyə cavab yazdı ki, "Davud bəyin haqqında işə (yəni cənuba səfərə) başlamağın məqamı olması haqqında" məktubunu almışdır. I Pyotr A.Volinskinin rəyinə cavab olaraq yazırdı ki, belə məqamı əldən vermək olmaz, artıq kifayət qədər qoşunun Həştərxana hərəkəti haqqında əmr verilmişdir, onlar yazda Həştərxanda olacaqdılar.

Mövzu ilə bağlı mühüm əsərləri olan və yürüşdə hərbiçi olaraq iştirak edən İohan Qustav Gerber rus çarı I Pyotrun yürüşünə bir növ bəraət qazandıraraq yazırdı ki, buna çarı bir tərəfdən sıxışdırılmış şaha yardım göstərmək arzusu, digər tərəfdən Xəzəryanı vilayətlərin Osmanlı türklərinin əlinə düşməsi qorxusu vadar edirdi.

I.Gerber yazır ki, I Pyotr 1722-ci il mayın 15-də Həştərxana yollanmış və iyulun 15-də Manifest elan olunmasını əmr etmişdi. Manifesti çox güman ki, mənşəcə qaqauz olan Moldova hökmdarı, 1711-ci ildən I Pyotrun tərəfinə keçmiş və cənuba yürüş zamanı imperator dəftərxanasına başçılıq etən Demetri Kantemir tərtib etmişdi. O, Manifesti Azərbaycan türkcəsinə çevirmiş, mətbəədə çap etmişdi. Bəyannamədə deyilirdi ki, "1721-ci ildə Davud bəy və Surxay xan müxtəlif xalqlardan və tayfalardan dəstələr düzəldib şaha qarşı qiyam etmişlər. Onlar hücumla Şirvan vilayətində yerləşən Şamaxı şəhərini almış və bu zaman orada nəinki çox sayda şah təbəələrini, eləcə də ticarətlə məşğul olan rus təbəələrini qətlə yetirmiş əmlaklarını qarət etmişlər....".

1722-ci il iyulun 29-da I Pyotr böyük ordu ilə cənuba yürüşə başladı. Avqustun 23-də çar müqavimətə rast gəlmədən Dərbəndə daxil oldu. I Pyotrun ordusunun sayı 100 mindən çox idi. Bura 22 min piyada, 9 min süvari, 20 min kazak, bir o qədər kalmık, 30 min tatar və 5 min matros daxil idi.

I Pyotr polkovnik Yungerin komandası altında Dərbənddə qarnizon qoyub sentyabrın əvvəlində quru yolu ilə Aqraxan istehkamına hərəkət etdi. Sentyabrın 20-də Sulak çayına çatan I Pyotr burada "Svyatoy Krest" qalasının əsasını qoydu. I Pyotr süvari hissələri Aqraxandan quru yolla Rusiyaya yola saldı, özü isə gəmi ilə Həştərxana üzdü və oktyabrın 4-də bura çatdı.

Bir sıra Qərbi Avropa müəllifləri - Con Bel, Sayks Persi, Lourens Lokkart və Mürel Atkin hesab edirlərki, I Pyotrun yürüşü davam etdirməməsinin başlıca səbəblərindən biri Türkiyə ilə

müharibə təhlükəsi olmuşdur. Onlar yazırlar ki, Dərbəndi tutduqdan sonra I Pyotr ordusu ilə cənuba, Bakı və Şamaxı istiqamətində hərəkət etmək niyyətində idi, ancaq bu zaman Mollakəndə rus düşərgəsinə osmanlı elçisi gəldi və bildirdi ki, rusların Qafqazda sonrakı hər hansı irəliləyişi Türkiyə tərəfindən Rusiyaya müharibə elan etmək üçün səbəb kimi qiymətləndiriləcək. L.Lokkart qeyd edir ki, şübhəsiz ki, I Pyotrun geri qayıtmaq qərarını qəbul etməsinə səbəb Mollakəndə türk elçisinin gəlməsi böyük təsir göstərmişdir. Ancaq I Pyotr ordunun əsas hissəsi ilə Rusiyaya qayıtsa da Xəzərsahili vilayətlərin işğalını davam etdirmək fikrindən əl çəkməmişdi. Yalnız ötən hərbi səfərin dərslərini, ilk növbədə isə çoxsaylı quru qoşunlarının təchizatındakı çətinlikləri nəzərə alıb, yeni yaşayış məntəqələrini ələ keçirmək üçün azsaylı qüvvələrdən təşkil olunmuş hərbi-dəniz ekspedisiyalarından istifadə etməyi qərara aldı.

I Pyotrun planlarında çox mühüm yeri Bakının alınması tuturdu. O, Həştərxanda olarkən general-mayor M.Matyuşkinə yazda buzlar açılan kimi Bakıya tərəf üzüb bu şəhəri tutmağı əmr edərək “bütün işlərin açarının bu şəhərdə olduğunu” bildirmişdi.

I Pyotr 4 noyabr 1722-ci il tarixli "Allah yol verərsə Bakını alsaq, nə etməli" adlı məşhur təlimatında M.Matyuşkinə yazırdı:

- 1) Əgər müqavimətsiz təslim olsalar hamısını sərbəst buraxmalı....
- 2) Əgər müqavimət göstərsələr silahlarını alıb buraxmalı, şəhər həmlə ilə alınarsa sağ qalanları Həştərxana göndərüb əmlaklarını almalı.

İ.Gerber Bakının alınması ilə bağlı yazır ki, Bakı könüllü olaraq təslim olmaq istəmirdi və buna görə hücum məruz qaldı.

I Pyotr Bakının alınmasından çox məmnun qaldı. 8 sentyabr 1723-cü il tarixli məktubunda o, general-mayor M.Matyuşkinə minnətdarlığını bildirərək general-leytenant rütbəsinə yüksəltdiyini yazırdı. I Pyotr xarici səfirlərə bildirmişdi ki, bu şəhərə yiyələnmək onu “bütün Xəzər dənizinin amiri” edir.

Bakı alındıqdan sonra Xəzəryanı regionun bəzi feodal hakimləri onları Rusiya təbəəliyinə qəbul etmək barədə rus komandanlığına müraciət etdilər. General Matyuşkin I Pyotra 10 oktyabr 1723-cü il tarixli raportunda yazırdı ki, Mir Abbas bəy Talışlı məktub yazaraq ruslara “öz xidmətlərini təklif edir”. Salyan naibi Məhəmməd Həsən bəy də Bakı sultanının aqibətinə tuş gəlməkdən qorxaraq rus hakimiyyətini qəbul etmək istədiyini bildirdi. Salyan naibinin xahişinə cavab olaraq podpolkovnik Zimbulatovun başçılığı ilə 500 nəfərlik hərbi dəstə Salyana göndərildi və bu dəstə Kür çayında Salyanın yaxınlığında Kür çayı adalarının birində yerləşdi. I Pyotr Xəzəryanı ərazilərin işğalına qanuni don geyindirmək üçün aldadılıb Sankt-Peterburqa gətirilən Səfəvi elçisi İsmayıl bəylə 12 sentyabr 1723-cü ildə beş maddəlik bir “müqavilə” imzalandı. Müqavilənin birinci maddəsində rus çarının adından II Təhmasibə bütün qiyamçılara qarşı mübarizədə yardım vəd olunurdu.İsmayıl bəylə müqavilə bağlayan kimi, I Pyotr Rəştə general Levaşova əmr göndərmişdir ki, şah elçisi Xəzər boyunca Dərbənddən Astarabada kimi əraziləri bizə əbədi güzəştə getdiyindən həmin vilayətlərə elan olunmalıdır ki, onlar bizə güzəşt edilmişdirlər; buna görə də Levaşov həmin vilayətləri nəzarət altına almalıdır; əgər desələr ki, hələlik şahın müqaviləni təsdiqləməsini gözləmək lazımdır, buna qulaq asmamaq, tam hakimiyyəti ələ almaq, kimsə müqavimət göstərsə, zor işlətmək lazımdır.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi bağlandıqdan sonra Azərbaycanın Xəzəryanı torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğalının ikinci mərhələsi başlayır. Müqavilə Qafqazda Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. I Pyotrun 28 avqust 1724-cü il tarixli fərmanı ilə general-mayor A.Rumyantsev sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi işində Rusiya tərəfdən müvəkkil, polkovnik fon Lukey və artilleriya mayoru İ.Q.Gerber isə onun köməkçiləri təyin edildilər. Osmanlı sultanı isə Dərviş Mehmed ağanı öz müvəkkili təyin etdi

İsmaylov Arif
dosent
Ağayeva Küşvər
magistrant
Lənkəran Dövlət Universiteti
kushu.2019@mail.ru

Riyaziyyat üzrə sinifdən xaric işlər və onların təşkili metodikası

Riyaziyyat elə bir elmdir ki, hər bir insan həm əməli fəaliyyətində, həm də gündəlik həyatında onunla qarşılaşır. Hal-hazırda ixtisas sahələrinin çoxu riyaziyyatla bağlıdır. Ona görə də həm ölkəmizin, həm də inkişaf etmiş bir çox dövlətlərin təhsil sistemində riyaziyyatın öyrənilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilir. O, məntiqi təfəkkürü, zehni inkişafı formalaşdıran bir vasitədir.

İbtidai siniflərdə şagirdlərlə əməkdaşlıq çərçivəsində interaktiv metodlardan və yeni təlim üsullarından istifadə, qrup işlərinin təşkili, İKT bacarığının tətbiqi, video və multimedia vasitələri, layihələrin təqdimatı, müxtəlif təcrübələr - bütün bunlar şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini və fənnə marağını artırır, müstəqil və məntiqi mühakimə yürütmə bacarığını inkişaf etdirir. Sinifdən xaric işləyən şagirdlərin marağ dairəsinə uyğun dərslərdən tədbir olub, könüllülük prinsipinə əsaslanmaqla məktəb işinin mühüm tərkib hissələrindən biridir. O həm məqsədə müvafiq, həm elmi, həm də əyləncəli xarakter daşmalıdır. Sinifdən xaric işlər riyaziyyat dərslərinin köməkçi forması olub, şagirdlərin dərslərdən sonrakı vaxtlarının daha səmərəli təşkil edilməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, məntiqi təfəkkürlərinin inkişafına, proqram materiallarının dərindən mənimsənilməsinə şərait yaratmaqla yanaşı, həm də məktəbliləri müstəqil bilik qazanmağa, sərbəst fikir söyləməyə, təşkilatçı, lider olmağa hazırlayır.

Riyaziyyat dərslərində sinifdən xaric işlər müxtəlif tərkibdə və formada ola bilər: riyaziyyat saati (həftəsi, aylığı), ekskursiyalar, viktorina yarışması, breyn-rinqlər, məktəb olimpiadası, şagird elmi cəmiyyətinin işi, riyaziyyat dərslərinin işi və s. Bu işlər tədris ili boyunca planlaşdırılır və təsdiq olunur.

Sinifdən xaric işlər qrup halında və ya kollektiv şəkildə aparıla bilər. Qrup halında olan işlərə divar qəzetinin buraxılması, fənn kabinetinin tərtibi, sxemlərin, didaktik materialların, müxtəlif həndəsi fiqurların modellərinin düzəldilməsi və s. daxildir. Maraqlı sinifdən xaric iş formalarından biri də riyaziyyat həftəsidir. Bu iş formasından məktəblərimizdə tez-tez istifadə olunur. Hər bir işin nəticəsi onun təşkilindən və hazırlıq dərəcəsindən asılıdır. Buna görə də riyaziyyat tədbirlərinin təşkilinə xüsusi hazırlıq işləri görülür. İlk öncə siniflərdə anket sorğuları vasitəsilə şagirdlərin fənnə marağ dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Nümunə olaraq sorğu üçün aşağıdakı suallar təqdim oluna bilər:

- 1) Ev tapşırıqlarına nə qədər vaxt sərf edirsiniz? Başqalarının köməyindən istifadə edirsinizmi?
- 2) Riyaziyyata marağın varmı, yoxsa məcburiyyətdənmi məşğul olursan?
- 3) Sizcə, riyaziyyatı nə üçün öyrənmək lazımdır?

Belə bir sorğu şagirdlərin fənnə marağ dərəcəsini göstərir, onları tədqiqata yönəldir. Bu mərhələdən sonra fənn müəllimlərinə belə bir tapşırıq verilir ki, hər bir sinif riyaziyyat bülleteni, həftənin riyazi emblemlərini və riyaziyyat guşəsi hazırlasın, şagirdlərin hazırladığı həndəsi fiqurlar foyədə nümayiş etdirilsin.

"Riyaziyyat həftəsi"nin planı foyədə asılır və həftənin tədbirləri bazar ertəsindən etibarən bazar gününədək davam edir. Bu günlər "açıq qapı" günü elan olunur və hər bir sinifdə müxtəlif formada riyaziyyat saatları, nümunəvi dərslər, "riyaziyyat tarixi" layihə işi, "əyləncəli riyaziyyat", "məntiq saati", "gəlin yarışa" məzmunlu tədbirlər keçirilir.

Riyaziyyatın tarixini və riyaziyyatçı alimlərin həyat və yaradıcılığını öyrənmək şagirdlər üçün maraqlıdır. Məsələn, məşhur Pifaqor teoreminin 100-dən çox isbatın olması şagirdlərdə böyük təəccüb doğurur və onlar dərk edirlər ki, məktəbdə keçirilən hər bir teoremin, düsturun üzərində alimlər uzun müddət ərzində çalışmış və zəhmət çəkmişlər. Sınıfdən xaric işlər zamanı şagirdlər Azərbaycanın görkəmli alimləri haqqında da referatlar hazırlayırlar və təqdim edirlər.

Riyaziyyat həftəsinə şənbə günü yekun vurulur və bu məqsədlə məktəbin akt zalında divar qəzetlərinin, riyazi bülletenlərin, riyaziyyat saatlarının müsabiqəsinin nəticələri elan olunur və qaliblərə hədiyyələr verilir.

Sınıfdən xaric işlərin bir mühüm vəzifəsi də şagirdləri milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, onlara milli dəyərlərimizi öyrənməyi və qorumağı aşılamaqdır.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sinifdən xaric işlər tam orta təhsilin tərkib hissəsi olub, fənlərin daha dərinə və məzmunlu öyrənilməsinə, şagirdlərin dünyagörüşünün və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edən fəaliyyət növlərindən biridir.

Mehrəliyev Şahin
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
shahin_75@mail.ru

Qədim Şərqdə dini dünyagörüşlərinin tərbiyə və sosiallaşma prosesinə göstərdiyi təsirlər

Dünyada qədim mədəniyyətə malik olan xalqlardan biri də şumerlərdir. Şumerlər indiki İraq ərazisində Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazidə yaşamışlar. Şumer-akkad mədəniyyəti kimi tanınan bu zəngin mədəniyyət abidəsi bəşəriyyətin elm və təhsil sisteminin inkişafına ilk töhfələrini bəxş etmişdir.

Mesopotamiya kimi digər bir adla tanınan ərazidə yaşayan şumerlər əkinçiliklə məşğul olurlar, körpülər tikir, ağaclar əkir, bağlar salırdılar. Dövlət orqanlarında səriştəli, öz işini mükəmməl bilən işçilər tələb olunurdu. Eyni zamanda hər b və döyüş sənətini öyrədə bilən müəllimlərə də ehtiyac duyulurdu. Həyat şəraitinin yüksəlməsi üçün yeni biliklərə daha çox önəm verirdilər. Bunları həyata keçirmək üçün məktəblər açır və burda gəncləri öyrətməyə çalışırdılar.

Elmi mənbələrdə qeyd olunur ki, qədim Misirdə b.e.ə. 3500-cü ildə, yəni günümüzədən 5500 il əvvəl yazı simvollarından istifadə etməyə başlamışlar. Şumerdə yazı yazmağı bacaran mirzələr ən çox tələb olunan sənət sahibləri hesab olunurdu. Onlar dövlət və məbədlərdə çalışırdılar və yaxşı da məvacib alırdılar. Şumer məktəblərinə “eddubba” adını vermişdilər və mənası “lövhələr evi” deməkdir. Şumer piktoqrafik yazıları gil üzərində yazılırdı. Yazmaq üçün xüsusi cızma alətləri də düzəldilirdi. Lövhələr yazıldıqdan sonra isti sobalarda kərpic kimi bərkiməyə qədər bişirilirdi. Odda bərkiməyən lövhələr uzun əsrlər boyu korlanmadan qala bildilər, onlardan bəziləri bu günümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Belə yazılardan ibarət lövhələr-kitabələr eddubbalarda saxlanılırdı. Onların üzərindəki qeydlər indiki kitablardakı yazılarabənzəyirdi. Hər bir şagirdə verilmiş nümunələrə uyğun lövhələrin surətini hazırlamaq tələb olunurdu. Müəllim şagirdlər tərəfindən gil lövhələrin hazırlanması işinə köməklik göstərir, onları istiqamətləndirirdi. Onların şifahi və yazı mədəniyyətinə sahib olmaları ciddi şəkildə yoxlanılırdı. Şagirdin gələcəkdə mirzə kimi mükəmməl yetişməsi üçün belə təlim metodu ideal hesab olunurdu.

Gil lövhələrə əsasən dini mövzuda yazılar həkk olunurdu. Dini mövzuda “Gilqamış haqqında daстан” daha çox məşhur idi. Bu yazıları gil lövhələrə qeyd etməklə yanaşı, onları yadda saxlamaq

datələb olunurdu.Şumerlilərin dini düşüncəsinə görə tanrılar hər biri insanın taleyində mühüm rol oynayır. Tanrıların insana bənzədiyi ilə bağlı inanclar da mövcud idi.Belə hesab edirdilər ki, insanlarla tanrıların bir-birilərindən əsas fərqi, tanrıların ölməz və qeyri-adi yüksək güc və qüvvə sahib olmaları idi. İnsanlar tanrılara səcdə edir, qurbanlar kəsir, diləkləri gerçəkləşməsi üçün dualar edirdilər.Dini ayinlərə nəzarət edən kahinlərböyük hörmətə malik idilər və onların sözləri insanlar arasında müzakirəsiz və daha tez qəbul olunurdu. Onlar cəmiyyətin idarə olunmasında əsas qüvvə hesab olunurdu. Bu qüvvələr insanlarla tanrıların əlaqəsini təmin etdiklərini inandırırmağa çalışırdılar. Bununla da onlarcəmiyyətdə sosial münasibətlərin formalaşmasına və ictimai təcrübənin mənimsəməsinə güclü təsir göstərə bildilər.

Qədim Misirdə cəmiyyətin sosiallaşmasının kökündə dini tərbiyə dururdu. Bu özünü əsasən uşaqların tərbiyə olunduğu təhsil müəssisələrində daha qabarıq göstərirdi.Dini baxışlar məktəb vasitəsi ilə bütün sosial mühitə nüfuz edirdi. Şumerdə məktəbin təqribən dörd min il yaşının olması barədə müəyyən fikirlər mövcuddur.

Onların düşüncələrinə görə təhsilli insan cəmiyyətin ən yüksək pilləsində qərar tuturdu. Təhsilli insanlar əxlaqlı, həyatın hər əzabına qatlana bilən, sonralar isə müdriklik zirvəsinə çata bilən insanlar kimi qəbul olunurdu.Təhsil almaq üçün cinsi fərqi qoyulmurdu və əsasən varlı təbəqənin övladları təhsil almaq imkanınamalik idilər.

Bununla yanaşı ailə tərbiyəsi də misir tərbiyə sistemində önəmli bir məsələ idi. Uşaqlar ilk sosial təcrübəni ailədə mənimsəyirdi. Ailədə başlıca olaraq uşaqlar valideynlərinə hörmət bəsləməli, nəsihət və tapşırıqlarını qeyd şərtsiz icra etməli idilər. Tərbiyənin əsas mahiyyəti isə insanın axirət dünyasına hazırlığına yönəlmişdi. İlk növbədə valideynlər uşaqları axirət həyatına hazırlamaq üçün onlarla dini mövzuda söhbətlər aparır və onların bu həyatda yaxşı insan olmaları üçün çalışırdılar. Belə bir inam davar idi ki, əgər kiminsə övladı pis tərbiyə olunsa və cəmiyyət üçün narahatçılıqlar yaratsa, günahkar kimi axirət dünyasınaköçəcək. Belə uşaqların valideynləri də övladının pis tərbiyəsinə görə axirət dünyasında əzab çəkməli olacaqlar.

Araşdırmalar göstərir ki, şərqdə sonralar meydana gələn bir çox dinlər şumerlilərin dini baxışlarının təsiri ilə formalaşmışdır.Bu dini tərbiyə sisteminin izlərini sonradanyarananmüxtəlif dinlərdə görmək mümkündür. İslam dinində də axirət dünyası ilə bağlı çoxlu sayda fikirlər mövcuddur. Qurani-Kərimdə çoxlu sayda cənnət(183), cəhənnəm(214), o dünya(9), axirət (371) sözləri işlədilmişdir.

Qədim Misirdə ilk dövrlərdədin və dini inanclar insanların təkəcə dini baxımdan sosiallaşmasına xidmət göstərirdi. Dünyəvi məktəblərin yaranması, uşaqlara təbiət elmlərinin öyrədilməsi cəmiyyətin dünyəvilik baxımdan sosiallaşmasına təkan vermiş oldu. Dünyəvi elmi biliklər isə dini inanclara kortəbii olaraq inanmamağa çağırırdı.

Məmmədov Arif
professor
Mirzəzadə Ələsgər
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
mirzezade.elesger@mail.ru

Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin antik dövr abidələri və onlar arasındakı oxşarlıq

Azərbaycanın Muğan və Cənub-şərq bölgəsi ölkəmizin antik və ilk orta əsrlər tarixində çox mühüm yer tutur. Bu bölgənin ərazisinin, yaşayış məskənlərinin, mədəniyyətinin, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi üçün istər arxeoloji qazıntıların, istərsə də təsadüfi tapıntıların nəticələri əvəzsiz tarixi mənbə əhəmiyyətinə malikdir.

Məlumdur ki, antik dövr tarixi ədəbiyyatda e.ə. IV əsr – eramızın III əsrinə qədərki mərhələni təşkil edir. Bu dövrə aid bölgədə aparılmış stasionar arxeoloji qazıntıların tarixi XIX əsrə gedib çıxır.

İlk olaraq Cənubi Qafqazın bizə aid olan hissəsində Tunc və İlk Dəmir dövrü abidələrinin öyrənilməsi ilə fransız Jak de Morqan məşğul olmuşdur. O Azərbaycanın Cənub bölgəsində XIX əsrin 80-ci illərində (1888) arxeoloji qazıntılara başlayır. Bu əcnəbi Azərbaycanda tarixi yeniliklər etsə də, qarətçilik əməllərindən də əl çəkməmiş, əldə etdiyi qiymətli əşyaları – tarixi nümunələri paketləyərək, Avropaya – Sen Jermen Milli Arxeologiya muzeyinə yola salaraq, güclü gəlir əldə etmişdir.

Jak de Morqandan sonra bölgədə tədqiqat işləri aparılsa da, hələlik arxeoloji qazıntılar aparılmır. Yalnız XX əsrin əvvəllərində (1924) Talış – Muğan ərazisinə arx. D. Şərifov göndərilir. Onun kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntıları Astarxanbazarda (indiki Cəlilabad), Masallıda bir çox kurqan abidələri kəşf edir və xronoloji cəhətdən öyrənir. O öz tədqiqatında kurqanlara **türk-skif abidələri** kimi qiymət vermişdir.

1941-ci ildə isə Bakı-Astara dəmiryolu çəkilişi zamanı Astarxanbazar rayonunun Novoqolovka (indiki Uzuntəpə) kəndində Tunc və ilk Dəmir dövrünə aid böyük bir abidə aşkar olundu. (Abidə hal-hazırda Uzuntəpə kəndinin mərkəzində tarixi abidə olaraq qorunur).Mərkəzdən abidəyə ardıcıl olaraq üç nəfər ezam edilir. Onlardan 2-si – B.M.Qukasov və İ.A.Xanumov Azərbaycan Xalq Tarixi Muzeyinin elmi nümayəndəsi, 3-cüsü, abidənin sonuncu tədqiqatçısı EA-nın əməkdaşı arx. İ. Cəfərzadə idi. Uzuntəpə abidələrində əsas tədqiqat, dövrün müəyyən edilməsi mərhum alim İshaq Cəfərzadəyə aiddir. O elmi tədqiqatlarını 1946-cı ildə başa çatdırdıqdan sonra tarixi ədəbiyyata **“Muğan mədəniyyəti”** məfhumunu daxil etmişdir. O eyni zamanda materialların müqayisəli təhlili əsasında Uzuntəpə abidəsini Tunc və İlk Dəmir dövrünə aid etmişdir.

Mədəniyyətin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri Uzuntəpə ərazisində aşkar edilmiş silah nümunələrində - tunc və dəmirdən düzəldilmiş müxtəlif ölçülü qılınc və xəncərlərdə, tunc nizələrdə, ox ucluqlarında və döyüş yabalarında əks olunmuşdur. Qılıncın uzun tiyəli və yastı, dəstəyinin (qəbzəsi) baş tərəfi yanlara əyilmiş yəhərvəri, bəzilərinə dairəvi formada tamamlanır. Xəncərlər həndəsi naxışlarla bəzədilmiş, dəstəyi yuxarıdan konusvari, aşağıdan hər iki tərəfdən iti bucaq formasında tiyənin üzərinə minmişdir. Bu silahlardan Cənub regionun digər ərazilərində də aşkar edildiyi üçün, deməyə əsas verir ki, bu məmulatlar bu ərazilərdə yerli mal kimi istehsal edilmişdir.

Uzuntəpə abidəsindən silahlarla yanaşı, tunc biləzik, üzük, müxtəlif minerallardan hazırlanmış muncuqlar, qara və qırmızı rənglər çəkilmiş saxsı qablar, istehsal alətləri, təsərrüfat əhəmiyyətli məmulatlar aşkar edilmişdir. Bütün bu tarixi nümunələr Azərbaycanın Cənub-şərq bölgəsində oturaq həyat tərzinin, yüksək mədəniyyətin, metallurgiya istehsalının (Uçtəpə, Polutəpə), o cümlədən metalışləmənin yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini sübut edir.

Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun dosenti A. Ağalarzadə tarixi mənbələrə əsaslanaraq “Muğan arxeoloji mədəniyyəti. Uzuntəpə abidələri kompleksi” adlı monoqrafiyasında yazır: “...Bu arxeoloji mədəniyyətin yayılma arealı çox geniş olub Muğan düzü, Lənkəran düzənliyi və Talış dağlarını əhatə edir. Bu mədəniyyətə aid edilən abidələr e.ə. II minillikdə təsərrüfatın başlıca sahələrinin inkişaf istiqamətlərini və bu prosesin necə getdiyini əyani olaraq özündə nümayiş etdirir”.

Azərbaycanın Cənub-Şərq bölgəsinin yerləşdiyi təbii-coğrafi mövqeyi, buranın iqlim zənginliyi qədim zamanlardan əkinçilik və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Araşdırdığımız bu bölgədən tapılan əmək alətlər, təsərrüfat küpləri (Cəngitəpə, Şeytantəpə, Polutəpə), ayrı-ayrı dənli bitkilərin qalıqları (Alxantəpə, Polutəpə və s), heyvan sümükləri burada əhalinin əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmasını tam sübuta yetirir. Əkinçiliyin bu dövrdə insanların həyatında rolunu aydınlaşdırmaq üçün Alxantəpə, Polutəpə, Mişarçay yaşayış məskənlərindən və onlara aid qəbir abidələrindən aşkar edilən çoxlu sayda dən daşları, kirkirə nümunələri, bitki qalıqları, təsərrüfat küplərinin əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır.

Bölgədə belə abidələr Lənkəranın dağlıq zonasında, Lerik, Yardımlı və Cəlilabadın dağlıq və dağətəyi ərəzilərində Talış-Muğan mədəniyyəti adı ilə tanınmışdır. Bu mədəniyyət qədim sakinlərin yaşadığı ərəzilərdə, o cümlədən qəbir abidələri əsasında öyrənilmişdir. Lənkəranın dağətəyi və düzənlik hissəsində dağlıq zona üçün səciyyəvi olan daş qutu və sərdabələrlə (sığın) yanaşı, torpaq qəbirlər (divəlonə) və kurqanlar da geniş yayılmışdır. Cəlilabadın dağlıq ərəzilərində antik dövr mədəniyyəti ilə qonşu rayonların mədəniyyəti qəbir abidələrində bəzi müxtəliflik olsa da, çox vaxt eynilik təşkil edir. Görkəmli tarixçi-alim Z. Bünyadov öz tədqiqatlarında göstərir ki, Muğan düzənliyində torpaq qəbirləri və kurqanlar üstünlük təşkil edir, bu tarixi ənənələrlə bağlı olmuşdur. Lakin bu xüsusiyyətlərə baxmayaraq, həm dağlıq, həm də düzənlik zona abidələrində, dəfn mərasimində və avadanlığın tərkibində əsasən ümumilik var.

Bu yaxınlarda - 23.X.2019-cu il tarixdə Cəlilabad rayonunun Kövüzbulaq İƏV daxil olan Edişə kəndində Şəkəralı təpəsi adlı yerdə təsadüfi qazıntı nəticəsində 2 m-ə yaxın dərinliyi olan qəbir abidəsi aşkarlandı. Abidədən mülkün sahibi İlham İltizam oğlu Əliyev 2 ədəd qılınc, 2 ədəd xəncər tipli silah əldə etmişdi. Biz orada araşdırma apararkən, başqa nümunələrə (rəngli və rəngsiz saxsı qablara, qara çiraqlara və s.) də rast gəldik. Qılıncın birinin uzunluğu: 73sm, çəkisi 1kq. 07q idi. Xəncərlər: (1-i) uzunluğu 21sm, çəkisi 430 q dövrəsində idi. Qılınc və xəncərlər Tuncdan hazırlanmışdı. Hazırlanma texnologiyasına görə Son tunc və İlk Dəmir dövrünə uyğun gəlirdi. Şəkəralı abidəsi mədəniyyəti ilə Uzuntəpə mədəniyyət tarixi nümunələri tam eyni idi.

Antik dövrdə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın sürətlə inkişafı tayfalararası əlaqələrin daha da genişlənməsinə şərait yaratdı. Tayfaların böyüməsi onlar arasında ziddiyyətləri də artırırdı. Əmlak və sosial bərabərsizliyi daha da dərinləşirdi. Təsərrüfatın inkişafı yeni ərəzilərin - əkin və otlaq sahələrinin ələ keçirilməsinə stimül yaradırdı. Sənətkarlar tərəfindən ustalıqla hazırlanan qılınc, xəncərlər, nizələr tayfalar arasında gedən müharibələrin əyani göstəriciləridir. Əhali kasıb və varlılara bölünmüşdü. Açılan kurqanlarda, qəbirlərdə antik dövrün izləri açıq-aydın görünməkdədir.

Məmmədov Zaur
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Əliyeva Raidə
magistr
mammadovzaur@mail.ru
raide.aliyeva@gmail.com
Lənkəran Dövlət Universiteti

Türk dövlətlərinin ilk parlament təşkilatı-TÜRKPA

XX əsrin 90-cı illərinin başlanğıcında Sovet İttifaqının dağılması yeni dövrün əsasını qoydu. Əsrlərdir ki, Şərq dünyası ilə Qərb dünyasının birləşməsində mərkəz olan Türk sivilizasiyası və türkdilli ölkələrin bir qismibeynəlxalq aləmdə müstəqil və suveren subyektlərə çevrildilər.

Azərbaycan Respublikası(AR) tarixdə ilk türkdilli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti varisi olaraq 30 avqust 1991-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə” qəbul etdi. 18 oktyabr 1991-ci il tarixində isə AR Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitutsiya Aktı” qəbul olundu.1995-ci ilin 12 noyabrında qəbul olunan Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasına əsasən qanunverici hakimiyyət bir palatalı “Milli Məclis” tərəfindən həyata keçirilir. AXC-nin parlament idarəetmə sistemindən fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının idarəetmə sistemi prezident respublikasıdır.

Qırğız Respublikası 1991-ci ilin avqustun 31-də öz müstəqilliyini elan etdi. 1993-cü ilin mayında qəbul olunan Qırğız Respublikasının Konstitutsiyasına əsasən bir palatalı “Joqorku Keneş” qanunverici səlahiyyətləri həyata keçirən orqandır. Qırğız Respublikasının idarəetmə sistemi prezident respublikasıdır.

Qazaxıstan Respublikası dövlət müstəqilliyini 1991-ci ilin dekabrın 16-da elan etdi. 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitutsiyaya əsasən Qazaxıstan parlamenti “Senat” və “Məclis” olmaqla iki palatadan ibarətdir. Qazaxıstan Respublikasının idarəetmə sistemi prezident respublikasıdır.

Türkiyə Cümhuriyyəti 1923-cü ildə elan olunsada bir palatalı “Türkiyə Böyük Millət Məclisi” daha əvvəl, 1920-ci ilin 23 aprelində açılmışdır. 2017-ci ildə Konstitutsiyaya edilən dəyişiklikdən sonra Türkiyə parlament idarəetmə sistemindən prezident idarəetmə sisteminə keçdi.

Ali qanunverici orqan olaraq parlamentlərin və onların üzvlərinin əsas vəzifəsi qanunları müzakirə edərək qəbul etməkdir. Keçən əsrlərin klassik milli dövlət anlayışından fərqli olaraq müasir dövrdə qərarlar daha çox beynəlxalq səviyyədə qəbul olunur və bu da öz növbəsində milli parlamentlərin beynəlxalq münasibətlərdə rolunu artırır. Parlamentlərarası təşkilatlar və assambleyalar milli parlamentlərin beynəlxalq əməkdaşlıqda iştirakının ən uğurlu formasıdır. Bu təşkilatlar parlamentlərin və hökumətlərin milli maraqlarının beynəlxalq səviyyədə müzakirəsi və mübadiləsi üçün forum rolunu oynayır. Parlamentlərarası təşkilatlar və ya assambleyalar sayəsində qərar qəbul etmə prosesi milli səviyyədən beynəlxalq səviyyəyə keçir.

Türk dövlətləri arasında ilk parlament təşkilatı, Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKPA), Qazaxıstan Respublikasının ilk prezidenti Nursultan Nazarbayevin təklifi ilə 21 noyabr 2008-ci il tarixində Türkiyə Respublikasının İstanbul şəhərinin “Dolmabahça Sarayı”nda Azərbaycan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası, Qırğız Respublikası və Türkiyə Respublikasının parlament rəhbərlərinin imzalamış olduğu Sazişlə təsis olundu.

TÜRKPA-nın yaradılmasının əsas məqsədləri parlament diplomatiyası vasitələrinin köməyi ilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsi, tarix, mədəniyyət və dil ümumiliyinə əsaslanaraq milli qanunvericiliklərin yaxınlaşdırılması, türkdilli ölkələr arasında

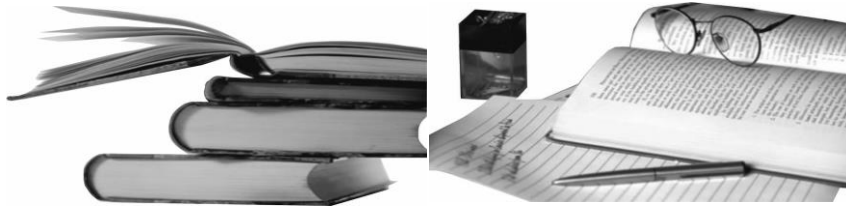
siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, humanitar, hüquqi və digər sahələrdə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, tarix, incəsənət, ədəbiyyat və digər sahələrdə türkdilli ölkələr üçün ümumi əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Hal-hazırda Assemblyanın 4 daimi (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan və Qırğız Respublikasının qanunverici orqanları) və 2 müşahidəçi (Macarıstan Milli Assambleyası və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Parlament İttifaqı) üzvü var.

TÜRKPA-nın Birinci plenar iclas 29 sentyabr 2009-cu ildə Bakı şəhərində keçirildi və iclasın sonunda Bakı Bəyannaməsi qəbul olundu. Növbəti iclaslar 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2017 və 2018-ci illərdə müvafiq olaraq Astana, Bişkek, Ankara, Bakı, Astana, Bişkek və İzmirdə keçirilmişdi. Hal-hazırda Assambleyada 4 komissiya-“Hüquq Məsələləri və Beynəlxalq Münasibətlər”, “Sosial, mədəni və humanitar məsələlər”, “İqtisadi Əməkdaşlıq” və “Ətraf mühit və təbii sərvətlər” fəaliyyət göstərir.

2016-cı ilin 22 dekabr tarixində Bakı şəhərində TÜRKPA Katibliyinin inzibati binası açılmışdı. TÜRKPA və Azərbaycan arasında imzalanmış Baş Qərargah sazişinə əsasən Katiblik Assambleyanın daimi fəaliyyət göstərən işçi orqanıdır və hüquqi şəxs statusuna malikdir.

TÜRKPA-nı 10 illik fəaliyyəti ərzində iqtisadi, sosial, humanitar sahələrdə əməkdaşlığın inkişafı diqqət mərkəzində olmuşdur. Assemblyanın əsas missiyalarından biri üzv ölkələrdə insanların sərbəst hərəkəti, sosial və iqtisadi xidmətlərin göstərilməsi, ticarətin və investisiya qoyuluşunun artımı, ortaq təhsil və mədəniyyət layihələrinin genişləndirilməsi üçün ümumi qanunvericilik məkanının formalaşmasıdır ki, bu istiqamətdə görülməli işlərin intensivləşdirilməsini vacibdir. TÜRKPA-ya üzv dövlətlərin ümumi maraqlarını təmsil edən bu sahələrdə model qanunvericiliyin hazırlanması görülməli işlərdəndir.

Hesab edirik ki, xalqlar arasında sülh, qanunun aliliyivə demokratiya uğrunda fəaliyyət xalq tərəfindən seçilən parlamentin vəzifə borcudur. Bu istiqamətdə TÜRKPA-nın fəaliyyətinin olduqca əhəmiyyətli olduğunu qeyd edirik.

Konfrans materialları Lənkəran Dövlət Universtetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığıma verilmişdir: 20.12.2019

Çapa imzalanmışdır: 24.12.2019

Kağızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$

Çap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 121

Çap ofset üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50

Tel: (+994) 25-25-5-25-88

e-mail: elmi_tezis@lsu.edu.az

www.lsu.edu.az